

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
& Πολιτισμικών Σπουδών

Τμήμα Φιλολογίας

5ο Colloquium Διδακτορικών και Μεταπτυχιακών Φοιτητών

(02.06.2023)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ

ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΟΚΙΜΙΩΝ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ: ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ
2023

**5^ο COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
(02.06.2023)**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**5^ο COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
(02.06.2023)**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ

ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΟΚΙΜΙΩΝ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ: ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ
2023

Χαιρετισμός του Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας και Επιμελητή της έκδοσης

Μετά το επιτυχημένο εγχείρημα της ψηφιακής έκδοσης των Πρακτικών του 4^{ου} *Colloquium Didaktorikón kai Metaptuxiakón Φοιτητών* του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου αποφασίστηκε να συνεχιστεί η συγκεκριμένη προσπάθεια με την κυκλοφορία αντίστοιχου τόμου για το φετινό, 5^ο *Colloquium*.

Αρωγός σε αυτήν την απόπειρα στάθηκε η κ. Αθανασία Μάλαμα, αριστούχος απόφοιτος του Τμήματος, τόσο στον πρώτο όσο και στον δεύτερο κύκλο σπουδών του, και υποψήφια πλέον διδάκτορας σε αυτό, η οποία προχώρησε σε μια πρώτη θεώρηση των ανακοινώσεων που υποβλήθηκαν προς δημοσίευση και συνέταξε το σχετικό ευρετήριο. Παράλληλα, ο κάτωθι υπογραφόμενος επιμελήθηκε τη σελιδοποίηση και τη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμίων, ενώ τη μακέτα του εξωφύλλου σχεδίασε ο κ. Φίλιππος Λένης.

Οι θερμότερες, επομένως, ευχαριστίες απευθύνονται στους δύο προαναφερθέντες συντελεστές της ανά χείρας έκδοσης, καθώς και σε όσες και όσους συμμετείχαν με ανακοίνωση στις εργασίες του Συμποσίου αυτού. Εκφράζεται δε η ευχή να συνεχιστεί η εν λόγω πρωτοβουλία επ' ωφελεία τόσο του Τμήματος και των φοιτητών του, όσο και των ελληνικών σπουδών, ευρύτερα.

Γιώργος Ανδρειωμένος
Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας
Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Η πολιτική αρθρογραφία του Κώστα Μόντη. Μια πρώτη ανάγνωση

Πέραν του λογοτεχνικού έργου του Μόντη, μια σημαντική πηγή από την οποία αντλούμε υλικό για να τον σκιαγραφήσουμε και να τον ερμηνεύσουμε πολιτικά, είναι και τα ανάλογα άρθρα του στον Τύπο. Για λόγους επιβίωσης από το 1932, πρωτοετής τότε φοιτητής της Νομικής Σχολής στην Αθήνα, έως και το 1959, εργάστηκε με διαλείμματα στην έντυπη δημοσιογραφία, κυρίως ως συνεργάτης με διάφορες κυπριακές εφημερίδες, πλην δύο περιπτώσεων, στις οποίες απασχολήθηκε πλήρως.¹ Από το σύνολο των άρθρων του σε εφημερίδες, τα αμιγώς πολιτικά ανέρχονται περίπου στα τριάντα.

Η παρούσα ανακοίνωση, βασίζεται σ' ένα μέρος της πολιτικής του αρθρογραφίας, δημοσιευμένης σε τρεις εφημερίδες, κατά τη διάρκεια τριών διαφορετικών συγκυριών: τα πρώτα συναφή άρθρα δημοσιεύτηκαν το 1933-1934, τα δεύτερα στο τέλος του 1946 και στις αρχές του 1947, και τα τρίτα το καλοκαίρι του 1959. Υπάρχει και μια άλλη ομάδα άρθρων, δημοσιευμένων στον παράνομο τύπο της ΕΟΚΑ, της οποίας ήταν μέλος, και τα οποία όμως δεν παρουσιάζονται εδώ, μιας και το περιεχόμενό τους χρήζει ξεχωριστής πραγμάτευσης.

Τα πολιτικά του κείμενα των ετών 1933-1934, είναι έξι και αντλούνται από την έγκριτη και μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδα της Λευκωσίας *Ελευθερία*, στην οποία τα έστειλε ως ανταποκριτής από την Αθήνα.² Σε αυτά ο Μόντης αναφέρεται σε συμβάντα της τρέχουσας πολιτικής ζωής της Ελλάδας, συνδεδεμένα με τον παρατεταμένο Εθνικό Διχασμό.³ Η ένταση που επικρατούσε έκανε τον Μόντη να είναι προσεκτικός, λόγος για τον οποίο μπορούμε να εικάσουμε ότι επέλεξε τη χρήση ψευδώνυμου: υπογράφει ως *Κώστας Άλκιμος*.⁴ Τα κειμενά του, παρά το νεαρό της ηλικίας του, διέπονται από σαφήνεια, διεισδυτική ανάλυση και ωριμότητα.

Τόσο στα πολιτικά κείμενα των 1933-1934, όσο και σε εκείνα των ετών 1946-1947, στα οποία καταπάνεται με τον Εμφύλιο Πόλεμο στην Ελλάδα και τον διχασμό που προκαλείται στην Κύπρο τη δεκαετία του 1940 ανάμεσα στην αριστερή και τη δεξιά παράταξη, πρέπει να έχουμε υπόψη την εξής σημαντική παράμετρο: τον φιλοβενιζελικό προσανατολισμό του.⁵ Πρόκειται για προσανατολισμό τον οποίο, βάσει και της πολιτικής του αρθρογραφίας, θα χαρακτηρίζαμε ήπιο και διακριτικό, μιας και ο Μόντης δεν υπήρξε ποτέ προσωπολάτρης, ούτε δεσμεύτηκε ποτέ με ιδεολογίες και κόμματα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν είχε προτιμήσεις και απόψεις για ηγέτες και κόμματα. Έχει μια δική του, αυτόνομη κριτική θεώρηση των πραγμάτων. Γι' αυτό και η φιλοβενιζελική του ταυτότητα από μόνη της δεν αρκεί για να ερμηνευτεί ο πολιτικός Μόντης αυτές τις δύο δεκαετίες.

¹ Για μια πρώτη καταγραφή της σχέσης του Μόντη με τον κυπριακό Τύπο, βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοιλέους, «Η προσφορά του Κώστα Μόντη στη δημοσιογραφία», *Κυπριακή βιβλιοφιλία. Τριμηνιαία επιθεώρηση κυπριακού βιβλίου*, τ. ΣΤ', τχ. 28, Λευκωσία, Χειμώνας 2013-2014, σσ. 22-28.

² Βασικές πληροφορίες για την εφημερίδα, η οποία κυκλοφορούσε από το 1906 έως το 1974, αντλούνται από το Ανδρέας Κλ. Σοφοιλέους, «Ελευθερία» [στοι:] Λουκίας Δρούλια & Γιούλας Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σσ. 101-102.

³ Για μια ολοκληρωμένη εικόνα του Διχασμού μετά το 1922 και μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά, βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα: Πατάκης, 2017.

⁴ Βλ. Νίκος Παναγιώτου & Παύλος Παρασκευάς, *Κυπριακά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Λευκωσία 1984, σ. 11.

⁵ Αρχικά χρόνια αργότερα, στη νουβέλα *Κλειστές πόρτες. Μια απάντηση στα «Πικρολέμονα» του Λώρενς Ντάρρελλ*, Λευκωσία: Εθνικό Συμβούλιο Νεολαίας Κύπρου, 1964, σ. 41, ο Μόντης ανέφερε ότι ως παιδιά μεγάλωσαν με τον μύθο του Βενιζέλου, τον υπεραγαπούσαν και γνώριζαν τα πάντα γι' αυτόν, μέχρι και τις συνήθειές του.

Σε άρθρο στα τέλη Σεπτεμβρίου 1933, υπό τον τίτλο «Ενώ ακούεται η φωνή δικτατορική», ο Μόντης φανερώνει την άποψή του τόσο για τον Βενιζέλο, όσο ταυτόχρονα και για το πρωτεύον για τον ίδιο, την ενότητα. Στο άρθρο επισημαίνει ότι αν τελικά επιβαλλόταν δικτατορικό καθεστώς, θα έπρεπε να το διακρίνει η σύνεση, και ο μοναδικός του στόχος θα έπρεπε να ήταν η εξομάλυνση της κατάστασης και η επαναφορά της χώρας στον κοινοβουλευτικό βίο. Στη συνέχεια του ίδιου άρθρου αναφέρεται στους οκτώ πολιτικούς αρχηγούς –Παναγή Τσαλδάρη του Λαϊκού Κόμματος, Ελευθέριο Βενιζέλο του Κόμματος των Φιλελευθέρων, Αλέξανδρο Παπαναστασίου του Αγροτο-εργατικού, Γεώργιο Κονδύλη του Εθνικού Δημοκρατικού, Γεώργιο Καφαντάρη των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, και Αλέξανδρο Μυλωνά του Αγροτικού Κόμματος– και εξετάζει κατά πόσο θα μπορούσαν ν' αναλάβουν αυτόν τον ρόλο.⁶ Κατ' αρχάς παρατηρούμε ότι ενώ κάνει λόγο για οκτώ, αναφέρει μόνον έξι ονόματα, παραλείποντας αυτό του Ιωάννη Μεταξά που ηγείτο του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, όπως και του Νίκου Ζαχαριάδη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ).⁷ Ο Μόντης κρίνει ότι κανείς από τους προαναφερόμενους πολιτικούς άνδρες δεν έχει την επάρκεια να αναλάβει μιαν τέτοια ευθύνη, ενώ ως προς τον Βενιζέλο σημειώνει χαρακτηριστικά:

Κανείς δεν αμφιβάλλει διά το μέγα – το μεγαλύτερο της νεότερας Ελλάδος πολιτικό ανάστημα, κανείς δεν αμφιβάλλει διά τα γνωστότατα προτερήματα του, αλλά δεν έχει πλαστή δικτάτωρ ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Εξ άλλου κατά δεύτερον, ουχί, όμως επουσιώδη λόγο ο Κρης πολιτευτής είναι ήδη πολύ γέρον, άγνωστο μάλιστα, αν τα εσχάτως σημειωθέντα σφάλματά του δεν έχουν αυτό υπαίτιον – και κατά τρίτον λόγον έχει δημιουργήσει εχθρούς τόσους όσους δεν επιτρέπεται να έχει εις δικτάτωρ και μάλιστα δικτάτωρ με ειδική αποστολή την επαναφορά της γαλήνης εις την χώρα.⁸

Εδώ βλέπουμε ότι αποδίδει στον Βενιζέλο σφάλματα, κάτι που μας κάνει να υποθέσουμε ότι θα διαφώνησε, όταν ο Βενιζέλος, τον Μάρτιο του 1935, οργάνωσε μια μεγάλη στρατιωτική κινητοποίηση για πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας, οδηγώντας τη χώρα στα πρόθυρα του εμφυλίου.⁹ Τέλος, και προκειμένου το εγχείρημα να το διακρίνει η σύνεση, πρότεινε να το αναλάβουν από κοινού και οι οκτώ, χωρίς να αποκλείει δηλαδή τους βασιλικούς-αντιβενιζελικούς. Οι κρίσεις και των οκτώ, όπως ανέφερε, θα είχαν περισσότερη σοφία και θα ήταν πιο εξισορροπημένες, παρά αν ασκούσε τη δικτατορία ένα πρόσωπο.

Η αποτύπωση του βενιζελισμού του, αυτά τα έτη, ενισχύεται από τη συνεργασία του με τη βενιζελική *Ελευθερία* –γεγονός το οποίο βέβαια μπορεί να ήταν τυχαίο– μια συνέντευξη που έλαβε από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου για λογαριασμό της ίδιας εφημερίδας, ο οποίος τοποθετείτο στα αριστερά της βενιζελικής παράταξης. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσουμε και την προβολή που επιχειρεί μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας δύο εμβληματικών προσωπικοτήτων της τότε διανόησης, του βενιζελικών καταβολών καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου Αλέξανδρου Σβώλου και του επίσης καθηγητή του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, διάσημου οικονομολόγου Ανδρέα Ανδρεάδη.¹⁰

Τέλος, αξίζει ν' αναφέρουμε ότι, λίγο μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, ο Μόντης οριακά απέφυγε την απέλαση, σε αντίθεση με τον έτερο ανταποκριτή της

⁶ Για το κομματικό τοπίο και την πολιτική ζωή την εποχή μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, βλ. Gunnar Hering, *Ta πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2008, σ. 1046 κ.εξ.· πιο συγκεκριμένα, για τα χρόνια από το 1932 έως και την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, σ. 1175 κ.εξ.

⁷ Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν πρόκειται για ακούσιο αβλέπημα του Μόντη ή συνειδητή επιλογή του να μην αναφερθούν τα δύο ονόματα –αν και σ' αυτήν την περίπτωση θα έπρεπε εξ αρχής να κάνει λόγο για έξι πολιτικούς αρχηγούς– ή «λαθροχειρία» του αρχισυντάκτη. Γενικά, μελετώντας τον δημοσιογράφο Μόντη, όσο και τις συνεντεύξεις που κατά καιρούς έδωσε, η αίσθησή μας είναι πως δεν φέρει ο ίδιος ευθύνη.

⁸ Κώστας Μόντης, «Ενώ ακούεται η φωνή δικτατορική», εφημ. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 7 Φεβρουαρίου 1934, σ. 1.

⁹ Για το «Κίνημα του 1935» και τις συνέπειες του, βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, ό.π., σσ. 71-78, 427-448.

¹⁰ Βλ. Κώστας Μόντης, «Οι μεγάλοι μας: Ανδρέας Ανδρεάδης», εφημ. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 7 Μαρτίου 1934, σ. 1 και «Οι μεγάλοι μας: Αλέξανδρος Σβώλος», εφημ. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 24 Μαρτίου 1934, σ. 6.

εφημερίδας στην Αθήνα, τον ιερομόναχο Ιερόθεο Κυκιώτη, που εξέφρασε ανοικτά τη διαφωνία του με το καθεστώς στις ανταποκρίσεις που έστελνε στην *Ελευθερία*, με αποτέλεσμα τον Σεπτέμβριο του 1936 να συλληφθεί και να απελαθεί.¹¹

Η δεύτερη ομάδα πολιτικών κειμένων του Μόντη δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ελευθέρα Φωνή*, την οποία κυκλοφόρησε ο ίδιος στα τέλη του 1946 στη Λευκωσία. Εδώ ο λόγος του έχει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και είναι πιο κριτικός. Κεντρικό θέμα, το οποίο τον απασχολεί στα δέκα περίπου πολιτικά του άρθρα, είναι ο διχασμός στην Κύπρο ως απόρροια, όπως λέχθηκε, του Εμφυλίου στην Ελλάδα, σε άμεση συνάρτηση με το εθνικό ζήτημα, δηλαδή τη βούληση –καθολική, όπως θα αποδεικνυόταν στο δημοψήφισμα του Ιανουαρίου του 1950– για ένωση με την Ελλάδα.¹² Αμέσως μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διαμορφωνόταν μια νέα διεθνής συγκυρία, ευνοϊκή για την ευόδωσή του. Από τη μια, ήταν η νίκη των Συμμάχων, ως φορέων ελευθερίας, δημοκρατίας και δικαιοσύνης, βασισμένη στη ρητορική που είχαν αναπτύξει κατά τη διάρκεια του πολέμου και στην υπογραφή της «Χάρτας του Ατλαντικού», η οποία σε μεγάλο βαθμό συγκεκριμενοποιήθηκε σε βασικά άρθρα του Καταστατικού Χάρτη του νεοσύστατου Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών – ανάμεσά τους και η σαφής αναγνώριση του δικαιώματος των λαών στην αυτοδιάθεση. Αφ' ετέρου, ήταν η νίκη της Ελλάδας κατά του ιταλικού φασισμού και η εν γένει στράτευση της υπέρ των Συμμάχων, με αποτέλεσμα να κρίνεται ότι, μέσα στα ανταλλάγματα που θα έπαιρνε, κάλλιστα θα μπορούσε να ήταν και η Κύπρος. Σε συνδυασμό με τα πιο πάνω, έχουμε τους πρώτους τριγμούς στα θεμέλια της αποικιοκρατίας, με περιπτώσεις όπως η Ινδοκίνα, η Ινδία και η Παλαιστίνη.

Στο πρώτο εκδοτικό κύριο άρθρο του πρώτου τεύχους της *Ελευθέρας Φωνής*, με τίτλο «Προγραμματικόν», ο Μόντης υπογραμμίζει την ανυπαρξία μιας εφημερίδας ακομμάτιστης και τονίζει την ανάγκη υπέρβασης του στενού κομματικού φατριασμού, ο οποίος διασπούσε το εσωτερικό μέτωπο και αδυνατίζε την προοπτική για το εθνικό ζήτημα. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

Διότι εάν πρόκειται να μην τύχωμεν της ποθητής ελευθερίας τί χρειαζόμεθα τα δεξιά και τα αριστερά, τί χρειάζονται οι δούλοι το Κεκ και το Ακέλ, πώς θα δράσουν ταύτα ως πολιτικά κόμματα υπό ξένην κυριαρχίαν; [...] Αφήσατε να απελευθερωθώμεν πρώτον και τότε αγωνισθήτε διά το κόμμα σας και τας ιδέας σας όπως νομίζετε καλήτερον και συμφερότερον και κτυπήσατε όσο θέλετε τον Βασιλέαν ή τον Τσαλδάρη ή το Εάμ ως ελεύθεροι πλέον Έλληνες δικαιούμενοι να εκλέγητε ελευθέρως το πολίτευμα της αρεσκείας σας και να ελέγχητε και επικρίνητε τους εκάστοτε κυβερνώντας.¹³

¹¹ Βλ. Ιερόθεος Κυκιώτης, *Δρόμος μετ' εμπόδιον*, Λονδίνο [χ.ε], 1971, σσ. 13-20. Ο συγγραφέας δεν αναφέρει τίποτα για τον Μόντη, ίσως για να μην τον εκθέσει μιας και το βιβλίο κυκλοφόρησε κατά τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας. Λεπτομέρειες για την παρ' ολίγον απέλαση και του Μόντη αναφέρονται στο βιβλίο του Χρυσάνθου Χρυσάνθου, *Η «Ελευθέρα Φωνή» του Κώστα Μόντη. Πώς και γιατί σήησε*, Λευκωσία: Αρμίδα, 2009, σσ. 19-21.

¹² Ο διχασμός ξεκινάει από το 1943 με την επανάληψη των δημοτικών εκλογών, οι οποίες μετά τα «Οκτωβριανά» του 1931 είχαν ανασταλεί, όσο και με την ίδρυση ιδεολογικών κομμάτων, σ' αντίθεση με τα «κόμματα προσωπικοτήτων» που υφίσταντο χαλαρά μέχρι το 1931, πλην του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου (ΚΚΚ), το οποίο ιδρύθηκε το 1926 και έδρασε μέχρι τα «Οκτωβριανά». Ο διχασμός της δεκαετίας του 1940 αυξάνει κυρίως μετά τα Δεκεμβριανά του 1944 και κορυφώνεται το 1948. Η μελέτη του ξεκίνησε τα τελευταία χρόνια και η πληρέστερη μέχρι στιγμής καταγραφή του θεωρούμε ότι έγινε με τη μελέτη της Κωνσταντίνης Π. Κωνσταντίνου, *Ο αντίτυπος του ελληνικού εμφυλίου στην Κύπρο. Οι πολιτικές, κοινωνικοοικονομικές, εκπαιδευτικές και αθλητικές πτυχές*, Λευκωσία: Ρίζες, 2021.

¹³ Κώστας Μόντης, «Προγραμματικόν», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 25 Δεκεμβρίου 1946, σ. 1. Το Κυπριακό Εθνικό Κόμμα (ΚΕΚ) ήταν το ισχυρό κόμμα της δεξιάς το οποίο ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1943 ως απάντηση στη δυναμική εμφάνιση του Ανορθωτικού Κόμματος Εργαζόμενου Λαού (ΑΚΕΛ) και του σημαντικού αποτελέσματος που πέτυχε στις δημοτικές εκλογές του Μαρτίου του ίδιου έτους. Για το ΚΕΚ, βλ. Βασίλης Πρωτοπαπιάς, *Εκλογική ιστορία της Κύπρου. Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην αγγλοκρατία 1878-1960*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2012, σσ. 380-385. Το ΑΚΕΛ ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1941 και τάχθηκε μαχητικά υπέρ της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Για την ίδρυσή του και τις θέσεις του, βλ. Γιώργος Καμηλάρης, *Η αριστερά στη σύγχρονη κυπριακή ιστορία*, τ. Α', Λευκωσία 2021, σσ. 257-263, 293-303.

Ο Μόντης, ρεαλιστικά σκεπτόμενος, δεν ζητούσε από τους πολιτικούς και τους δημοσιογράφους να απεμπολήσουν τις ιδεολογικές τους πεποιθήσεις και τις κομματικές τους προτιμήσεις. Ζητούσε αυτές να μην προτανεύουν και να γίνονται πεδίο σκληρής σύγκρουσης, φτάνοντας σ' ένα εμφυλιοπολεμικό κλίμα, με αποτέλεσμα το θύμα να είναι η εθνική υπόθεση.¹⁴ Ο διχασμός για τους Κυπρίους ήταν μια «πολυτέλεια» στα μάτια του, όσο και μια απερισκεψία εκείνη τη στιγμή. Τα κόμματα και τα εκφραστικά τους όργανα, χωρίς να αποβάλουν την ιδεολογία τους, μπορούσαν και έπρεπε να καταρτίσουν ένα ελάχιστο πρόγραμμα συνεργασίας για την από κοινού προώθηση του εθνικού αιτήματος, θέτοντας ένα μορατόριουμ στον διχασμό. Η ιδέα αυτή αποτελούσε τη βασική θέση της εφημερίδας, η οποία διαχέεται και στα υπόλοιπα τεύχη της.

Στο πρώτο φύλλο μιας νέας εφημερίδας, κατά τα ειωθότα της κυπριακής δημοσιογραφίας εκείνων των δεκαετιών, προσκαλείτο η πολιτική ηγεσία της Ελλάδας, ο πρωθυπουργός και οι αρχηγοί κομμάτων, να απευθύνουν χαιρετισμό στον κυπριακό λαό. Έτσι, στην πρώτη σελίδα του πρώτου φύλλου υπάρχει το μήνυμα του προεδρεύοντος της ελληνικής κυβέρνησης Στυλιανού Γονατά, ενώ στην πέμπτη διαβάζουμε τα μηνύματα του προέδρου του Σοσιαλιστικού Κόμματος Αλέξανδρου Σβώλου, του Γενικού Γραμματέα του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) Δημήτρη Παρτσαλίδη, και του προέδρου του Πανελληνίου Εθνικού Κόμματος, του βουλευτή Αττικοβοιωτίας, ναυάρχου Αλέξανδρου Σακελλαρίου.¹⁵ Αυτό από μόνο του ήταν ένα τολμηρό μήνυμα. Από τη μια ο Σακελλαρίου και δίπλα ο Παρτσαλίδης, χωρίς καμμία διάκριση και αρνητικούς προσδιορισμούς.

Στο κύριο άρθρο του τρίτου φύλλου, υπό τον τίτλο «Τα εν Ελλάδι και ημείς», συνεχίζει περίπου το ίδιο θέμα, απευθυνόμενος τώρα στους εν Ελλάδι δεξιούς και αριστερούς πολιτικούς οι οποίοι, ενθαρρυμένοι από τους εν Κύπρω ομοϊδεάτες τους, φαίνεται ότι προσπαθούσαν να προσποριστούν πολιτικά οφέλη από τις παρατάξεις στο νησί.¹⁶ Τους καλεί να έρθουν στη θέση των Κυπρίων που είναι ακόμα δούλοι και η παρατάση και ένταση του διχασμού τους αύξανε τις πιθανότητες να συνεχίσουν να βρίσκονται στην ίδια θέση. Μεταξύ άλλων διαμνηνύει ότι:

Δεν γνωρίζομε κανένα Γλύξμπουργκ τώρα ημείς. Γνωρίζομε μόνον τον Βασιλέα της Ελλάδας. Δεν γνωρίζομε την φρασεολογίαν «ληστοεαμίται» και «προδόται». Γνωρίζομε απλώς τους αδελφούς Έλληνας [...]. Μας συγχωρείτε, αλλά δεν δυνάμεθα να δημοσιεύσωμεν εις τας εφημερίδας μας τας κομματικάς σας φωτογραφίας περί τρομοκρατικών πράξεων των δεξιών ή των αριστερών. Θα τας δημοσιεύσωμεν βραδύτερον όταν θα είμεθα και ημείς ελεύθεροι Έλληνες. Αγαπητέ μας κ. Τσαλδάρη, αγαπητέ μας κ. Ζαχαριάδη, είναι απόλυτος ανάγκη να μην έχητε επί του παρόντος τας ιδικάς μας κρίσεις. Θα ομιλήσωμεν εκτενώς βραδύτερον.

Στην τελευταία περίπτωση βρισκόμαστε στο καλοκαίρι του 1959. Ο αγώνας της ΕΟΚΑ είχε λήξει χωρίς να επιτευχθεί ο στόχος του, η ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Οι συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου για ανεξάρτητο κράτος είχαν ήδη υπογραφεί τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους. Τον Ιούνιο του 1959, ο Μόντης, σε συνεργασία με τον οικονομικό παράγοντα Παύλο Μπενάκη, εξέδωσε την εφημερίδα *Εμπορική* η οποία, όπως συνάγεται και από την ονομασία της, ασχολείτο κυρίως με την οικονομία και το εμπόριο τόσο της υπό σύσταση Κυπριακής Δημοκρατίας όσο και γενικότερα. Η εφημερίδα κυκλοφόρησε δηλαδή κατά τη μεταβατική περίοδο, η οποία τέθηκε σε ισχύ από τον Απρίλιο του 1959 μέχρι και την ανακήρυξη του νέου κράτους στις 16 Αυγούστου του 1960. Στο πλαίσιο αυτό είχε συγκροτηθεί ένα συμβουλευτικό σώμα, με επικεφαλής τον de facto αρχηγό της ελληνικής κοινότητας, τον Μακάριο, τον επικεφαλής της τουρκικής κοινότητας Φαζίλ Κιουτσού, επτά

¹⁴ Βλ. Κώστας Μόντης, «Εσωτερικόν μέτωπον», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 1 Ιανουαρίου 1947, σ. 1.

¹⁵ Βλ. Στυλιανός Γονατάς, «Ο προεδρεύων της ελληνικής κυβερνήσεως προς τον κυπριακόν λαόν» και Αλέξανδρος Σβώλος, Αλέξανδρος Σακελλαρίου & Δημήτρη Παρτσαλίδη, «Οι Έλληνες πολιτικοί αρχηγοί προς τον κυπριακόν λαόν», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 25 Δεκεμβρίου 1946, σσ. 1, 5.

¹⁶ Βλ. Κώστας Μόντης, «Τα εν Ελλάδι και ημείς», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 12 Ιανουαρίου 1947, σ. 1.

Ελληνοκύπριους και τρεις Τουρκοκύπριους συμβούλους, όσοι δηλαδή προβλέπονταν βάσει του συντάγματος να είναι οι υπουργοί. Επρόκειτο για δυνάμει υπουργικό συμβούλιο, ενώ και τα πλείστα των μελών του σώματος αμέσως μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας ανέλαβαν υπουργικούς θώκους.¹⁷ Στόχος της ήταν να προετοιμάσει την παραλαβή της εξουσίας από τους Βρετανούς και, ταυτόχρονα, να εξετάσει και να σχεδιάσει τις βασιικές κατευθύνσεις της πολιτικής του. Ωστόσο, ούτε λάμβανε αποφάσεις, αφού δεν είχε εκλεγεί, ούτε ασκούσε εξουσία.

Στην *Εμπορική* ο Μόντης ασκεί κριτική σε θέσεις της εν λόγω επιτροπής ως προς τις σχέσεις της Κύπρου με τη Βρετανία και, συγκεκριμένα, τη σύνδεση του κυπριακού νομίσματος με την αγγλική λίρα, τη στερλίνα, και την ένταξη του νέου κράτους στην Κοινοπολιτεία. Πρόκειται για δύο επιλογές βασιισμένες, σύμφωνα με την *Εμπορική*, σε οικονομικά επιχειρήματα, όπως για παράδειγμα ότι το εμπόριο των προϊόντων των κρατών-μελών της κοινοπολιτείας θα είχε προτεραιότητα στη βρετανική αγορά. Ο Μόντης και η *Εμπορική* ασκούν κριτική σε αυτές τις βλέψεις, θεωρώντας ότι η οικονομική εξάρτηση από την Αγγλία θα επέφερε και πολιτική εξάρτηση και θα διαιωνίζε ένα ημι-αποικιακό καθεστώς. Εκείνο όμως που ο Μόντης θέτει ως θέμα αρχής είναι ότι τα σημαντικά αυτά θέματα πρέπει αφ' ενός να μελετηθούν εις βάθος από ειδικούς, αφ' ετέρου να αποφασίσει σχετικά ο λαός, και όχι, κατά κάποιον τρόπο, να δημιουργεί τετελεσμένα ένα μη εκλεγμένο σώμα. Στο κύριο άρθρο της 26ης Ιουνίου 1959, υπό τον τίτλο «Ούτε θα κατανοήση ούτε θα συγχωρέση ο λαός», γράφει:

Υπάρχουν, επίσης, πολλοί άλλοι παράγοντες οι οποίοι πρέπει να σταθμισθούν και διά τους οποίους χρειαζόμεθα την βοήθειαν ειδικών και ακολούθως τη γνώμην του κυρίαρχου λαού. Μέχρι ποίου, επί παραδείγματι, σημείου θα ήτο σκόπιμος και επιθυμητός υπό του λαού έλεγχος του Βρετανικού θησαυροφυλακίου ή της Τραπέζης της Αγγλίας επί του όγκου της νομισματικής μας κυκλοφορίας, μέχρι ποίου σημείου ο έλεγχος ούτος θα αποτελεί ευρύτερον οικονομικόν έλεγχον και μέχρι ποίου σημείου τοιούτος έλεγχος θα αποτελεί και πολιτικόν με όλους τους κινδύνους του [...].¹⁸

Τόσο η *Ελευθέρα Φωνή* όσο και η *Εμπορική* έκλεισαν πολύ νωρίς. Για την πρώτη αναφέρεται ως αιτία η υπονόμηση που δέχθηκε τόσο από τη δεξιά όσο και από την αριστερά, καθώς και δικές της αδυναμίες.¹⁹ Ως προς την *Εμπορική*, ο Μόντης το 1994, σε συνέντευξή του στον Χρήστο Μαυρή στο περιοδικό *Διαδρομές*, ισχυρίστηκε ότι ο Ανδρέας Αραούζος, πρόεδρος του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου (όπου ο ποιητής εργαζόταν ως γραμματέας από το 1950), ο οποίος είχε διασυνδέσεις με τον Μακάριο, λίγο πριν αναλάβει το υπουργείο Εμπορίου και Βιομηχανίας άσκησε αφόρητη πίεση στον Μόντη μετά τη δημοσίευση του συγκεκριμένου άρθρου να κλείσει την εφημερίδα. Μπροστά στο ενδεχόμενο να μείνει άνεργος αν δεν σταματούσε η κυκλοφορία της εφημερίδας, υπέκυψε στον εκβιασμό, λαμβάνοντας 300 λίρες ως αποζημίωση για τα έξοδα που είχαν γίνει.²⁰

Συμπερασματικά, όσο και συνοπτικά, καταλήγουμε με τη διαπίστωση ότι ο Μόντης έθετε πάντοτε υπεράνω όλων το καλώς νοούμενο συμφέρον του Ελληνισμού. Επίκεντρο και ζητούμενο για την προαγωγή του ήταν η δυσεπίτευκτη ενότητα. Όπως επισημαίνει και ο γιός του, Θεόδουλος Μόντης, οι διχασμοί τον αργώσταιναν.²¹

¹⁷ Κατά τη μεταβατική περίοδο, συγκεκριμένα τον Δεκέμβριο του 1959, έγιναν οι προεδρικές εκλογές, τις οποίες κέρδισε ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος με 66.37%, οι βουλευτικές καθώς και οι εκλογές της ελληνικής και τουρκικής κοινοτικής συνέλευσης. Βλ. σχετικά, Γιάννης Κ. Λάμπρου, *Ιστορία του Κυπριακού. Τα χρόνια μετά την ανεξαρτησία 1960-2008*, Λευκωσία: Πάργα, 2008, σσ. 75-76.

¹⁸ Κώστας Μόντης, «Ούτε θα κατανοήση ούτε θα συγχωρέση ο λαός», εφημ. *Εμπορική*, Λευκωσία, 26 Ιουνίου 1959, σ. 1. Να αναφέρουμε ότι η κυπριακή λίρα παρέμεινε συνδεδεμένη με τη στερλίνα μέχρι το 1972, οπότε η Βρετανία αποφάσισε τη διακύμανση του νομίσματός της. Βλ. Αωνόμωσ, λ. «Λίρα», <http://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=6911&-V=limmata> (προσπελάστηκε: 23/05/2023).

¹⁹ Βλ. Χρύσανθος Χρυσάνθου, *Η «Ελευθέρα Φωνή» του Κώστα Μόντη. Πώς και γιατί σήγησε*, ό.π., σσ. 39-41.

²⁰ Βλ. τη συνέντευξη στο βιβλίο του Χρήστου Μαυρή, *Κώστας Μόντης ο μείζων. Συνομιλίες με τον ποιητή*, Λευκωσία 1996, σσ. 30-38. Για το συγκεκριμένο θέμα, σσ. 36-38.

²¹ Βλ. Θεόδουλος Μόντης, [Αδημοσίευτη συνέντευξη στον γράφοντα], Λευκωσία, 22 Ιουνίου 2021.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Γονατάς Στυλιανός, «Ο προεδρεύων της ελληνικής κυβερνήσεως προς τον κυπριακόν λαόν», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 25 Δεκεμβρίου 1946, σ. 1.
- Μόντης Κώστας, «Ενώ ακούεται η φωνή δικτατορίας», εφημ. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 7 Φεβρουαρίου 1934, σ. 1.
- _____, «Οι μεγάλοι μας: Ανδρέας Ανδρεάδης», εφημ. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 7 Μαρτίου 1934, σ. 1.
- _____, «Οι μεγάλοι μας: Αλέξανδρος Σβώλος», εφημ. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 24 Μαρτίου 1934, σ. 6.
- _____, «Προγραμματικό», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 25 Δεκεμβρίου 1946, σ. 1.
- _____, «Εσωτερικόν μέτωπον», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 1 Ιανουαρίου 1947, σ. 1.
- _____, «Τα εν Ελλάδι και ημείς», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 12 Ιανουαρίου 1947, σ. 1.
- _____, «Ούτε θα κατανοήση ούτε θα συγχωρήση ο λαός», εφημ. *Εμπορική*, Λευκωσία, 26 Ιουνίου 1959, σ. 1.
- _____, *Κλειστές πόρτες. Μια απάντηση στα «Πικρολέμονα» του Λώρενς Ντάρελλ*, Λευκωσία: Εθνικό Συμβούλιο Νεολαίας Κύπρου, 1964.
- Σβώλος Αλέξανδρος, Αλέξανδρος Σακκελλαρίου & Δημήτριος Παρτσάλιδης, «Οι Έλληνες πολιτικοί αρχηγοί προς τον κυπριακόν λαόν», εφημ. *Ελευθέρα Φωνή*, Λευκωσία, 25 Δεκεμβρίου 1946, σ. 5.

Βοηθήματα

- Ανωνύμως, λ. «Λίρα», <http://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=6911&-V=limmata> (επίσκεψη: 23/05/2023).
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2008.
- Καμηλάρης Γιώργος, *Η αριστερά στη σύγχρονη κυπριακή ιστορία. Από την ίδρυση του ΚΚΚ-ΑΚΕΛ μέχρι την έναρξη του αγώνα της ΕΟΚΑ*, τ. Α', Λευκωσία 2021.
- Κυκιάτης Ιερόθεος, *Δρόμος μετ' εμποδίων*, Λονδίνο 1971.
- Κωνσταντίνου Κωνσταντίνα Π., *Ο αντίκτυπος του ελληνικού εμφυλίου στην Κύπρο. Οι πολιτικές, κοινωνικοοικονομικές, εκπαιδευτικές και αθλητικές πτυχές*, Λευκωσία: Ρίζες, 2021.
- Λάμπρου Γιάννης Κ., *Ιστορία του Κυπριακού. Τα χρόνια μετά την ανεξαρτησία 1960-2008*, Λευκωσία: Πάργα, 2008.
- Μαυρής Χρήστος, *Κώστας Μόντης ο μεΐζων. Συνομιλίες με τον ποιητή*, Λευκωσία 1996.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ., *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα: Πατάκης, 2017.
- Μόντης Θεόδουλος, [Αδημοσίευτη συνέντευξη στον γράφοντα], Λευκωσία, 22 Ιουνίου 2021.
- Παναγιώτου Νίκος & Παρασκευάς Παύλος, *Κυπριακά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Λευκωσία 1984.
- Πρωτοπαπός Βασίλης, *Εκλογική ιστορία της Κύπρου. Πολιτευτές, κόμματα και εκλογές στην αγγλοκρατία 1878-1960*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2012.
- Σοφοκλέους Ανδρέας Κλ., «Ελευθερία» [στο:] Λουκίας Δρούλια & Γιούλας Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τ. Β', Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σσ. 101-102.
- Σοφοκλέους Ανδρέας Κλ., «Η προσφορά του Κώστα Μόντη στη δημοσιογραφία», *Κυπριακή βιβλιοφιλία. Τριμηνιαία επιθεώρηση κυπριακού βιβλίου*, τ. ΣΤ', τχ. 28, Λευκωσία, Χειμώνας 2013-2014, σσ. 22-28.
- Χρυσάνθου Χρύσανθος, *Η «Ελευθέρα Φωνή» του Κώστα Μόντη. Πώς και γιατί σίγησε*, Λευκωσία: Αρμίδα, 2009.

Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο ποιητικό έργο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιστημονική επιτροπή του Colloquium για την αποδοχή την παρούσας εισήγησης η οποία αποτελεί τμήμα της διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας μου με θέμα *Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός και Νεοελληνική Λογοτεχνία: Θέμος Κορνάρος, Νίκος Κατηφόρης, Φώτης Αγγουλής και Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη* με επίτη τον καθηγητή κ. Γιώργο Ανδρειωμένο και μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής την αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Ελένη Κουτριάνου και τη μόνιμη επίκουρη καθηγήτρια κ. Παναγιώτα Καραβία. Κυρίως θέμα της παρούσας αποτελεί η ανίχνευση στοιχείων της μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο ποιητικό έργο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη, ενώ θα γίνει μια αναφορά στις πρώιμες σχέσεις μαρξισμού και ελληνικής λογοτεχνίας, στην ανάπτυξη του όρου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού και στην υποδοχή του στην Ελλάδα καθώς και σε ορισμένα βιοεργογραφικά στοιχεία της Μαυροειδή-Παπαδάκη.

Στην ελληνική επικράτεια ήδη από τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης υφίστανται μεμονωμένες προδρομικές μορφές, που υιοθετούν ορισμένες εκδοχές του λεγόμενου «κοινοτισμού» επηρεασμένοι από τον ουτοπικό σοσιαλισμό του Γάλλου Ανρί Σαιν-Σιμόν.¹ Παρά ταύτα χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια προκειμένου οι σοσιαλιστικές ιδέες να βρουν πρόσφορο έδαφος στην ελληνική ή ελληνόφωνη επικράτεια. Αυτό έγινε κυρίως μετά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο από τη δράση στη Θεσσαλονίκη της λεγόμενης «Φεντερασιόν» και αργότερα με την ίδρυση του ΣΕΚΕ το 1918.

Όσον αφορά τις πρώιμες σχέσεις μαρξισμού και λογοτεχνίας, η πρώτη περίοδος του νεοελληνικού μυθιστορήματος (1830-1880) σημαδεύεται από την παραγωγή των λεγόμενων ιστορικών μυθιστορημάτων, τα οποία αντλούν τη θεματολογία τους από το παρελθόν. Εξάιρεση αποτελεί, εκτός των άλλων, το έργο του Παύλου Καλλιγά με τίτλο *Θάνατος Βλέκας* του 1855, το οποίο πρωτοπορεί και για έναν ακόμη λόγο. Είναι το πρώτο έργο της ελληνικής λογοτεχνίας με σοσιαλιστική προδιάθεση.²

Το διάστημα 1907-1913 μεταβάλλονται τα θέματα που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς στα έργα τους ως απόρροια της εξέλιξης της πολιτικής ιδεολογίας. Τη θέση των μέχρι τότε θεμάτων σχετιζομένων με την εγωιστική επιβολή και του Υπερανθρώπου-αρχηγού λαμβάνουν θέματα όπως της λαϊκής ισχύος και της κοινωνικής εξαθλίωσης. Στηλιτεύονται οι οικονομικές δυσκολίες των απλών ανθρώπων, ο παραδοσιακός και συντηρητικός τρόπος ζωής, ο αναλφαβητισμός και η πολιτική διαφθορά.³ Η καινούρια αυτή ταυτότητα, επηρεασμένη από τα θεωρητικά και ιδεολογικά πρότυπα της Ευρώπης, εκφράζεται κυρίως μέσω της λεγόμενης κοινωνικής πεζογραφίας με πρωτεργάτες τους Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και Κωνσταντίνο Θεοτόκη.⁴

¹ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Α', Αθήνα: Γνώση, 21995, σσ. 27-28.

² Βλ. Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, Αθήνα: Κέδρος, 1984, σ. 97.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 126.

⁴ Βλ. Συλλογικό, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία. Από τις αρχές ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Θ', Αθήνα: Σοκόλη, 1997, σσ. 17-18.

Φτάνουμε λοιπόν στα τέλη της δεκαετίας του 1920, και συγκεκριμένα τον Μάρτιο του 1927, όταν δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, που αποτελούσε από τότε επίσημο έντυπο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, το άρθρο «Θα υπάρξει προλεταριακός πολιτισμός και προλεταριακή τέχνη»,⁵ ενώ λίγους μήνες αργότερα ακολουθεί, στην ίδια εφημερίδα, το άρθρο του συγγραφέα και μετέπειτα διευθυντή του περιοδικού *Πρωτοπόροι*, Πέτρου Πικρού, «Προλεταριακή Τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες».⁶ Αμφότερα τα άρθρα καταδεικνύουν με ενάργεια πως οι εκπρόσωποι του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος παρακολουθούν τη συζήτηση περί Προλεταριακής Τέχνης η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη στη Σοβιετική Ένωση.

Την ίδια εποχή κυκλοφορούν, υπό την εποπτεία του ΚΚΕ με ευρύ όμως πυρήνα συνεργατών, τα βραχύβια λογοτεχνικά περιοδικά *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* (1927), *Νέα Επιθεώρηση* (1928-1929) και *Πρωτοπόροι* (1930-1931). Θα ακολουθήσει μια μακρά συζήτηση περί Σοσιαλιστικής ή Προλεταριακής Τέχνης στην Ελλάδα· θα λάβουν μέρος εξέχουσες προσωπικότητες όπως ο Πέτρος Πικρός που αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο Κώστας Παρορίτης,⁷ ο Γιάννης Κορδάτος,⁸ ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο Νικόλας Κάλας,⁹ ο συγγραφέας Θέμος Κορνάρος¹⁰ και η κριτικός του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι* Αλεξάνδρα Αλαφούζου.¹¹

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα στο έδαφος της Ρωσίας λαμβάνουν χώρα συνταρακτικές κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις με αποκορύφωμα την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917. Την ίδια περίοδο κάνει την εμφάνισή του ένα σύνολο καλλιτεχνικών κινήματων και ρευμάτων –με αποκλίνουσες πολλές φορές απόψεις–, έχοντας ωστόσο ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, όπως την απόρριψη του καλλιτεχνικού παρελθόντος και την αναζήτηση νέων μορφών και μέσων έκφρασης στην τέχνη. Στα κινήματα αυτά δόθηκε σε μέλλοντα χρόνο ο όρος «Ρωσική Πρωτοπορία» και αφορά, κυρίως, τα έτη 1910-1930.¹² Φυσική εξέλιξη των κινήματων της Ρωσικής Πρωτοπορίας αποτελεί η ανάπτυξη της μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού κατά τη δεκαετία του 1930.

Ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός αποτελεί καλαισθητική μέθοδο της λογοτεχνίας και της τέχνης και συνδέθηκε με την ανάπτυξη σοσιαλιστικών ιδεών σε διάφορες χώρες και κυρίως της Σοβιετικής Ένωσης μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917. Κατά τον Μπέρτολτ Μπρεχτ, Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός σημαίνει ότι: «ο συγγραφέας ειεί όπου γίνεται αγώνας για το κτίσιμο του σοσιαλισμού, υποστηρίζει αυτόν τον αγώνα και παρουσιάζει γι' αυτόν τον σκοπό την πραγματικότητα».¹³ Η δημιουργία του όρου του Σοσιαλιστικού

⁵ Βλ. Αωνύμως, «Θα υπάρξει προλεταριακός πολιτισμός και προλεταριακή τέχνη», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 8 Μαρτίου 1927, [χ.σ.]. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=27689> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).

⁶ Βλ. Πέτρος Πικρός, «Προλεταριακή Τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 13 Μαΐου 1927, [χ.σ.]. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=27834> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).

⁷ Βλ. το περιοδικό *Ερμής* της Αλεξάνδρειας με το άρθρο του Κώστα Παρορίτη, «Μπορεί να υπάρξει σοσιαλιστική τέχνη στην Ελλάδα», το οποίο δημοσιεύεται τον Απρίλιο του 1927.

⁸ Βλ. Γιάννης Κορδάτος, «Κριτικά Σημειώματα. Κώστα Παρορίτη: “Οι Δύο Δρόμοι”». (Κοινωνικό Ρομάντζο). Αθήνα 1927», *Νέα Επιθεώρηση*, έτος Β', τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 24-25. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).

⁹ Βλ. Μ. Σπιέρος, «Προλεταριακή Τέχνη», *Ο Νουμάς*, έτος ΚΘ', τχ. 798, Ιανουάριος 1931, σσ. 8-9.

¹⁰ Βλ. Θέμ. Κορνάρος, «Πάνω στα προβλήματα της προλεταριακής τέχνης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτος Β', τ. 2, τχ. 12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1932, σσ. 439-440. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 15/2/2023).

¹¹ Βλ. Αλεξάνδρα Αλαφούζου, «Προβλήματα προλεταριακής λογοτεχνίας», *Ο Κύκλος*, έτ. Γ', τχ. 1, Ιανουάριος 1933, σσ. 25-30.

¹² Για περισσότερες λεπτομέρειες ως προς τη Ρωσική Πρωτοπορία, βλ. Καμίλα Γκράιη, *Η Ρωσική Πρωτοπορία. Προεπαναστατική και Επαναστατική Τέχνη στη Ρωσία, 1863-1922*, μτφρ. Πέπη Ρηγοπούλου, Αθήνα: Υποδομή, 1987, σ. 115.

¹³ Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Για το ρεαλισμό*, μτφρ. Λουκία Κοντή, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1990, σ. 182.

Ρεαλισμού και η ανάπτυξη τού ορισμού του αποδίδεται στον Αντρέι Ζντάνοφ και αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Α' Πανερωσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων το οποίο πραγματοποιήθηκε στη Μόσχα από τις 17 Αυγούστου μέχρι την 1^η Σεπτεμβρίου του 1934 και είχε σκοπό οι σύνεδροι του να κάνουν δηλώσεις και να εκφράσουν τις απόψεις τους σε θέματα λογοτεχνίας και αισθητικής.¹⁴

Ο Μαζίμ Γκόρκι χρημάτισε πρόεδρος του συνεδρίου και εμβληματική του προσωπικότητα. Στην κεντρική του εισήγηση στο συνέδριο πρωτοπορεί καθώς στέκεται κριτικά στη θέση του Μαρξ και του Ένγκελς για την αξία της ρεαλιστικής παράδοσης και επιχειρεί μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της λογοτεχνίας προκειμένου να αποδείξει ότι η αστική τάξη και ο ρόλος της στην ανάπτυξη του πολιτισμού και πολύ περισσότερο στη λογοτεχνία είναι υπερεκτιμημένος.¹⁵

Το 1953, μετά τον θάνατο του Ιωσήφ Στάλιν, ο Νικήτα Χρουστσόφ αναλαμβάνει την εξουσία και προχωρά στη λεγόμενη «αποσταλινοποίηση» που προωθείται στο 20^ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) τον Φεβρουάριο του 1956.¹⁶ Οι αποφάσεις του 20^{ου} Συνεδρίου θα δημιουργήσουν ρεύμα αλλαγών στο παγκόσμιο αριστερό κίνημα. Παράλληλα, με την αλλαγή πολιτικής παρατηρείται ένας «αναθεωρητισμός» και στον τομέα της λογοτεχνίας, καθώς απορρίπτεται ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός παρουσιαζόμενος ως τροχοπέδη στην περαιτέρω ανάπτυξη και προώθηση της λογοτεχνίας.¹⁷

Η μέθοδος του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από το περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων* σε μια εποχή κατά την οποία η αστική διάνοηση άρθρων τον δικό της κριτικό λόγο επηρεασμένη από το σύνθημα «η τέχνη για την τέχνη».¹⁸ Η συντακτική επιτροπή κυκλοφόρησε έκτακτο τεύχος τον Σεπτέμβριο του 1934 το οποίο αναφερόταν στο Συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων. Το τεύχος αυτό ξεινά με ένα πανηγυρικό κείμενο της συντακτικής επιτροπής υπέρ του Συνεδρίου.¹⁹

Ωστόσο, οι συνθήκες ανάπτυξης της μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στην Ελλάδα ήταν ιδιόμορφες, καθώς, δύο χρόνια μετά την επικράτησή του στην πατρίδα μας, επιβάλλεται η δικτατορία του Μεταξά και το κατεχόμενη «ορθόδοξο» μαρξιστικό περιοδικό των *Νέων Πρωτοπόρων* αναγκάζεται να διακόψει την κυκλοφορία του, με τα περιοδικά που ακολουθούν να μην ακολουθούν πιστά τα προτάγματα τού Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο Α' Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων.²⁰ Οι ιδιόμορφες συνθήκες πρόσληψης του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή αποτυπώνεται στο έργο πολλών πεζογράφων και ποιητών.²¹

Επομένως, ήδη από το δεύτερο μισό της δεκαετίας τού 1930 και κατά τη δεκαετία του '40 στην ελληνική επικράτεια ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός είχε υποστεί μια μετεξέλιξη προσαρμολογούμενη στις δύσκολες συνθήκες της εποχής.²² Η μετεξέλιξη αυτή επηρέασε

¹⁴ Βλ. Χριστίνα Ντουιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, Αθήνα: Καστανιώτη, 1996, σσ. 311-312.

¹⁵ Βλ. Μαζίμ Γκόρκι, «Ο τελικός λόγος του Μ. Γκόρκι στο πρώτο Πανερωσιακό Συνέδριο των Συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τ. 3 (έκτακτη έκδοση), Σεπτέμβριος 1934, σ. 388.

¹⁶ Βλ. Βασίλης Ραφαηλίδης, *Η Μεγάλη Περίπτωση του Μαρξισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 1999, σσ. 464-467.

¹⁷ Βλ. Κάρολο Σαλινάρι, «Ο Λούνιατς και ο κριτικός ρεαλισμός», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ', τ. 6, τχ. 35-36, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1957, σ. 412. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/info/publ/5049.0035/files/assets/basic-html/page-96.html> (προσπελάστηκε: 2/10/2023), σ. 412.

¹⁸ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1924-1936)*, Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις, 1999, σ. 46.

¹⁹ Βλ. Αωνύμως, «Το Συνέδριο των Σοβιετ. Συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τ. 3 (έκτακτη έκδοση), Σεπτέμβριος 1934, σ. 365.

²⁰ Βλ. Θεοδόσιος Νικολαΐδης, *Το περιοδικό Ελεύθερα Γράμματα (1945-1951)*. Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2023, σσ. 19, 232. Διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=53183&lang=el&#p=257> (προσπελάστηκε: 6/3/2023).

²¹ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Φιλοσοφία και νεοελληνική λογοτεχνία: πτυχές μιας σύνθετης σχέσης*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2016, σσ. 98-99.

²² Βλ. στο ίδιο, σσ. 95-98.

πληθώρα αριστερών μεταπολεμικών λογοτεχνών, αλλά και το σύνολο σχεδόν της αριστερής κριτικής, η οποία εκφράζεται πλέον μέσω περιοδικών, τα οποία, αφ' ενός μεν, δεν υιοθετούν πλήρως τις θεμελιακές αρχές του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, όπως τα *Νεοελληνικά Γράμματα* και τα *Ελεύθερα Γράμματα*, αφ' ετέρου δε, φτάνουν στο σημείο είτε να ασκούν κριτική σε αυτόν, όπως η *Επιθεώρηση Τέχνης*,²³ είτε να μην ασχολούνται με αυτόν, όπως γίνεται στο μεταπολιτευτικό αριστερό περιοδικό *Γράμματα και Τέχνες*. Αν μην ξεχνάμε άλλωστε ότι οι αποφάσεις του 20^{ου} Συνεδρίου του ΚΚΣΕ το 1956 επηρέασαν έντονα το ετεροκαθοριζόμενο εκείνη την εποχή ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα.

Μια αλλαγή στάσης παρατηρείται τα τελευταία χρόνια από το ΚΚΕ, το οποίο στο 18^ο Συνέδριό του, το 2009, ξεπερνώντας ορισμένες στρεβλώσεις του παρελθόντος και εξάγοντας ορισμένα θετικά συμπεράσματα για τη σοσιαλιστική οικοδόμηση στη Σοβιετική Ένωση κατά την περίοδο 1917-1953,²⁴ επανέφερε το ζήτημα διερεύνησης και υπεράσπισης του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο προσκήνιο με το άρθρο στο περιοδικό *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* της Ελένης Μηλιαρονικολάκη και του Γιάννη Σιαρπερού, «Για το σοσιαλιστικό ρεαλισμό».²⁵

Τα βασικά στοιχεία του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο Α' Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων μέσω των εισηγήσεων κυρίως του Μαξίμ Γκόρκι και του Αντρέι Ζντάνοφ και στα οποία θα βασιστεί εν πολλοίς και η έρευνα στο ποιητικό έργο της Μαυροειδή-Παπαδάκη, είναι τα παρακάτω:

- α') Η ιδεολογία του μπολσεβιτισμού κατευθύνει τα λογοτεχνικά έργα.²⁶
- β') Η μορφή των λογοτεχνικών έργων οφείλει να είναι κατανοητή ώστε να μην απωθεί τον απλό αναγνώστη.²⁷
- γ') Βασικός ήρωας των έργων οφείλει να είναι ο εργαζόμενος λαός και δη ο εργαζόμενος στις κολλεκτίβες.²⁸
- δ') Προωθείται η εικόνα του θετικού ήρωα ο οποίος διακατέχεται από αισιοδοξία, ενώ παράλληλα στηλιτεύεται η απαισιοδοξία και η παραίτηση.²⁹
- ε') Οι προλετάριοι λογοτέχνες των αστικών κρατών οφείλουν να απεικονίζουν μέσω του έργου τους κάθε αρνητική λεπτομέρεια της σύγχρονης αστικής ζωής επιδιώκοντας παράλληλα τη διεύερση της επιθυμίας του λαού για την αλλαγή της στα πλαίσια των αναγκών του.³⁰

Η Σοφία Μαυροειδή γεννήθηκε το 1898 στην Κρήτη, στο χωριό Φουρνή Λασιθίου, από γονείς αγρότες. Έλαβε το πτυχίο του Διδακταλίου Ηρακλείου και στη συνέχεια μετέβη στην Αθήνα σπουδάζοντας γαλλική και ελληνική φιλολογία. Εν τω μεταξύ, παντρεύεται τον Κώστα Α. Παπαδάκη, ποιητή και αξιωματικό του Πολεμικού Ναυτικού. Η ίδια εργάζεται, επί σειρά πολλών ετών, ως καθηγήτρια, κυρίως Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, σε διάφορες δημόσιες και

²³ Πρβλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη Στρατεύση στην Αμφισβήτηση*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2020, σσ. 56-97.

²⁴ Βλ. Κεντρική Επιτροπή ΚΚΕ, «Εισήγηση της ΚΕ του ΚΚΕ στο 18ο Συνέδριο», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Φεβρουαρίου 2009, σ. 17. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4961578> (προσπελάστηκε: 20/4/2023).

²⁵ Βλ. Ελένη Μηλιαρονικολάκη & Γιάννης Σιαρπερός, «Για το σοσιαλιστικό ρεαλισμό», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, έτ. ΔΣΤ' (νέα περίοδος), τχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2010, σσ. 111-128. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.komep.gr/m-article/GLA-TO-SOSIALISTIKO-REALISMO/> (προσπελάστηκε: 13/9/2022).

²⁶ Βλ. Μαξίμ Γκόρκι, «Ο τελικός λόγος του Μ. Γκόρκι στο πρώτο Πανερωσιακό Συνέδριο των Συγγραφέων», ό.π., σσ. 391-394.

²⁷ Βλ. Χριστίνα Ντουιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική*, ό.π., σσ. 347-348.

²⁸ Βλ. Μαξίμ Γκόρκι, «Ο τελικός λόγος του Μ. Γκόρκι στο πρώτο Πανερωσιακό Συνέδριο των Συγγραφέων», ό.π., σ. 388.

²⁹ Βλ. Αντρέι Ζντάνοφ, «Λόγος του Αντρέι Ζντάνοφ, γραμ[μ]ατέα του Πανερωσιακού Κομμουνιστικού κόμ[μ]ατος (μπολσεβικικού)», *Νέοι Προσπάροι*, έτ. Δ', έκτακτο τεύχος, Σεπτέμβριος 1934, σ. 401.

³⁰ Βλ. Μαξίμ Γκόρκι, «Ο τελικός λόγος του Μ. Γκόρκι στο πρώτο Πανερωσιακό Συνέδριο των Συγγραφέων», ό.π., σ. 389.

ιδιωτικές σχολές. Λαμβάνει μέρος στην Εθνική Αντίσταση και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου τάσσεται στο πλευρό του ΕΛΑΣ γνωρίζοντας διώξεις για τη δράση της.³¹ Πεθαίνει στην Αθήνα σε ηλικία 79 ετών. Η ίδια συνεργάστηκε με πληθώρα λογοτεχνικών περιοδικών της Κρήτης και της Αθήνας δημοσιεύοντας στίχους, χρονογραφήματα και λογοτεχνικές και θεατρικές κριτικές.³²

Έγραψε συνολικά τέσσερις ποιητικές συλλογές. Η πρώτη κυκλοφόρησε το 1934 με τίτλο *Ωρες Αγάπης*. Η δεύτερη ποιητική της συλλογή κυκλοφόρησε το 1946 με τίτλο *Της νύχτας και της Λευτεριάς*. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1966, κυκλοφορεί η τρίτη της συλλογή ποιημάτων *Λουλούδι της τέφρας*. Το 1991, δεκατέσσερα χρόνια μετά τον θάνατό της, κυκλοφορεί από τις εκδόσεις του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ) η ανέκδοτη συλλογή της με τίτλο *Άρατε Πύλας* σε επιμέλεια της Άννας Κατσιγιάννη.³³ Η ίδια προχώρησε σε μεταφράσεις ποιημάτων και μυθιστορημάτων, καθώς και σε συγγραφή παιδικής λογοτεχνίας. Το ποίημά της «Νύχτα στο Αιγαίο» μελοποιείται από τον συνθέτη Μιχάλη Νικολούδη και περιλαμβάνεται στο ομώνυμο CD του Κρητικού ερμηνευτή, τραγουδοποιού και συντοπίτη της Γιάννη Χαρούλη που κυκλοφόρησε το 2006. Δεν έχει έρθει σε κυκλοφορία μέχρι σήμερα ένας τόμος με τα Άπαντά της.

Στις αρχές του 1934, λίγους μήνες πριν από το Α' Πανενοσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων στο οποίο ήρθε, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, στο προσκήνιο η καλαισθητική μέθοδος του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη κυκλοφορεί την πρώτη της ποιητική συλλογή με τίτλο *Ωρες Αγάπης* η οποία περιέχει κυρίως λυρικά - ερωτικά ποιήματα. Η ίδια δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα γνωστή στους λογοτεχνικούς κύκλους της Αριστεράς καθώς δεν έχει συνεργαστεί με έντυπα τα οποία να ανήκουν είτε στον στενό κομματικό πυρήνα του ΚΚΕ (*Πρωτοπόροι*, *Νέοι Πρωτοπόροι*), είτε στην Αριστερή αντιπολίτευση (*Λιτωμός*, *Νέα Επιθεώρηση* της δεύτερης περιόδου), είτε στον ευρύτερο προοδευτικό χώρο (*Νουμάς*, *Ο Κύκλος*, *Αναγέννηση*).

Παρότι η πρώτη ποιητική συλλογή της Μαυροειδή-Παπαδάκη είχε αποσπάσει θετικές κριτικές³⁴ η πρόσληψη του έργου από την κριτική της επίσημης Αριστεράς ήταν αρνητική. Η μαρξίστρια κριτικός Αλεξάνδρα Αλαφούζου, γράφει στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* κριτική για τη συγκεκριμένη συλλογή ποιημάτων.³⁵ Η Αλαφούζου υποστηρίζει πως το γενικό χαρακτηριστικό των ερωτικών ποιημάτων της Μαυροειδή-Παπαδάκη είναι η υπερτροφία του «σεξουαλιστικού»³⁶ στοιχείου με την ποιήτρια να μην ασχολείται με τίποτα άλλο εκτός από τις ερωτικές της συγκινήσεις. Επίσης, η κριτικός των *Νέων Πρωτοπόρων* αγανακτεί και με τον τρόπο με τον οποίο τα ποιήματα της Μαυροειδή-Παπαδάκη παρουσιάζουν το γυναικείο φύλο να ερωτεύεται. Γράφει επί λέξει:

Μέσα από τα ποιήματα της Μ. - Π. βγαίνει η οιχτήρ εικόνα γυναίκας - σκλάβας που 'ναι αισχρά υποδουλωμένη στον άνδρα, αισχρά, λέμε, γιατί η υποδούλωση αυτή δεν πηγάζει καν από την οικονομική εξάρτηση λ.χ. αλλά απλά και μόνο, από το σεξουαλικό στοιχείο [...] παντού βλέπουμε την ταπείνωση, την εκμηδένιση της γυναίκας, που ζητιανεύει ψίχουλα του έρωτα από τον άντρα.³⁷

³¹ Βλ. Ανωσύμω, «Αρχειο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=523> (προσπελάστηκε: 26/3/2023).

³² Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1919)*, τ. Β', Αθήνα: Καστανιώτη, 2001, σσ. 1019, 1023.

³³ Βλ. Ανωσύμω, «Αρχειο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

³⁴ Βλ. Ευάγγελος Τελληγιαννίδης, *Το περιοδικό Ρυθμός (1932-1934) και η συμβολή του στις λογοτεχνικές ζυμώσεις του Μεσοπολέμου*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2017, σσ. 111-112. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://ohympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/28960> (προσπελάστηκε: 4/4/2023).

³⁵ Βλ. Αλεξάνδρα Αλαφούζου, «Ωρες Αγάπης, Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Γ', τχ. 3, Μάρτιος 1934, σσ. 111-113.

³⁶ Μάλλον εννοεί «σεξουαλικού».

³⁷ Στο ίδιο, σ. 111.

Σύμφωνα με την Αλαφούζου, η Μαυροειδή-Παπαδάκη, μολονότι η ίδια δεν ανήκει στην αστική τάξη, μέσα από τα ποιήματά της παρουσιάζει τον έρωτα ρομαντικά πλησιάζοντας με αυτόν τον τρόπο τον ιδεαλισμό.³⁸

Από την άλλη πλευρά, κρίνονται θετικά ορισμένα κοινωνικά ποιήματα της συλλογής μέσω των οποίων παρουσιάζεται η πραγματικότητα της εποχής: οι ταξικές ανισότητες, η εκμετάλλευση και ο αγώνας για την επιβίωση. Τα συγκεκριμένα ποιήματα αντιπαραβάλλονται με τα ερωτικά, ευρισκόμενα, σύμφωνα με την κριτική του περιοδικού, σε πλήρη αντίθεση μεταξύ τους.³⁹

Αντίστοιχη αρνητική κριτική για τις *Ωρες Αγάπης* της Μαυροειδή-Παπαδάκη επιφυλάσσει και η κριτική της αριστερής αντιπολίτευσης διά του Γ. Μυλωνογιάννη από το περιοδικό *Λυτρωμός*,⁴⁰ ένα βραχύβιο έντυπο αρχειομαρξιστικών και τροσκιστικών προσλαμβανουσών. Σε αυτό το κριτικό του σημείωμα ο Μυλωνογιάννης, ποιητής ο ίδιος και αρχισυντάκτης λίγα χρόνια αργότερα του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα*, καταλογίζει στην ποιήτρια έλλειψη ειλικρίνειας στην ερωτική της γραφή και παρότι η ίδια γράφει καλά είναι προσοκλήμενη στη λόγω παράδοση, γεγονός το οποίο κάνει την ποιήσής της συμβατική και αχρωμάτιστη. Όπως και η Αλαφούζου, έτσι και ο Μυλωνογιάννης εντοπίζει ορισμένα ποιήματα, που ξεφεύγουν από το ρομαντικό κλίμα και τα οποία, επιστρατεύοντας την ειρωνεία και την ρεαλιστική περιγραφή των κοινωνικών αντιθέσεων, πλησιάζουν την κοινωνική ποίηση.⁴¹

Πράγματι, τα αυτοβιογραφικά ποιήματα αυτά, αντλώντας τη θεματολογία τους από την εργασία της Μαυροειδή-Παπαδάκη ως δασκάλας, ασκούν κοινωνική κριτική. Χαρακτηριστικό είναι το παραινάτω απόσπασμα του ποιήματος «Ιδιαίτερο μάθημα», στο οποίο, αφ' ενός μεν, περιγράφονται οι δυσκολίες διαβίωσης ενός εκπαιδευτικού, αφ' ετέρου δε, επιστρατεύεται η ειρωνεία απέναντι στους εκπροσώπους της ευημερούσας αστικής τάξης:

«Ιδιαίτερο Μάθημα»

*Με το μάθημα τούτο τη φτωχή μου τη ζήση
-δραχμές χίλιες μου δίναν- είχα πια ξασφαλίσει.
Στο φαΐ μου οχτακόσιες -μια ζωή μετρημένη-
για το νοίκι διακόσες -καμαρούλα μια πήχυ-
και για τ' άλλα, σκεφτόμουν, κάτι πάλι θα τύχει.
Ήταν κάποια κυρία κοσμική, καλεσμένη
στα μεγάλα σαλόνια κι' είχε ανάγκη να ξέρει
για τον Όμηρο κάτι, για της Λέσβου τη λύρα,
στην κουβέντα της στίχους που και που ν' αναφέρει,
ν' απαγγέλει Μαβίλη, Καβάφη, Πορφύρα.⁴²*

Άλλο ένα ποίημα της συλλογής *Ωρες Αγάπης* το οποίο ανήκει στα λεγόμενα κοινωνικά ποιήματα είναι το «Δασκάλα»:

*Πόσες φορές αποτραβιέται
Μονάχη, πέρα από τα παιδιά
και πικραμένη συλλογιέται
όσα της σφίγγουν την καρδιά.*

³⁸ Βλ. στο ίδιο.

³⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 112.

⁴⁰ Βλ. Γ. Μυλωνογιάννης, «Σ. Παπαδάκη “Ωρες Αγάπης”», *Λυτρωμός*, έτ. Α', τχ. 7, Δεκέμβριος 1933, σσ. 192-193. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 3/4/2023).

⁴¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 191-192.

⁴² Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ρομαλέα και Λυρική*, επιμ.-ανθ. Αθηνά Παπαδάκη, Αθήνα: Ερμής, 1998, σσ. 32-33.

*Ω τα χρυσά που έφυγαν νιάτα
μ' όνειρα ήταν γεμάτα!
Κι όμως στην έδρα της εκείνη
για λευτεριά, για δικαιοσύνη,
διδάσκει πάντα και κηρύττει,
με ραγισμένη τη φωνή,
π' όλο και βγαίνει πιο βραχνή
από το χρόνιο φαρυγγίτη.⁴³*

Η πρώτη στροφή του συγκεκριμένου αποσπάσματος παρουσιάζει αναλογίες με το κλίμα απαισιοδοξίας που καλλιέργησαν οι εκπρόσωποι της γενιάς του νεορομαντισμού ή αλλιώς η γενιά του '20. Άλλωστε, η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη γεννηθείσα το 1898, παρότι δεν μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι ανήκει οργανικά στη γενιά του '20 λόγω του γεγονότος ότι η πρώτη της ποιητική συλλογή δημοσιεύτηκε έξι χρόνια μετά την αυτοκτονία του Καρωτάκη, βρισκόταν κοντά στην ηλικία με τους βασικούς εκπροσώπους της διαθέτοντας κοινά βιώματα και ανησυχίες (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Καταστροφή, Δικτατορία Παγκάλου). Επιπλέον, το περιεχόμενο της δεύτερης στροφής του αποσπάσματος προΐδεάζει τον αναγνώστη για την πορεία που θα πάρει το έργο της κατά τη δεκαετία του '40 με την κυκλοφορία της συλλογής *Της νύχτας και της λευτεριάς*. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται το σονέτο με τίτλο «Λιμάνι», μέσα από το οποίο γίνεται λόγος για τις κακουχίες που περνούν στην εργασία τους οι λιμενεργάτες. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς την αριότητα του συγκεκριμένου ιταλικού τύπου σονέτου. Με μια προσεκτική ματιά παρατηρούμε ότι όλοι οι στίχοι, πλην ορισμένων εξαιρέσεων, σύμφωνα με τα πρότυπα των σονέτων είναι ιαμβικοί ενδεκασύλλαβοι, με ορισμένους παρατονισμούς. Η ομοιοκαταληξία ακολουθεί τα σύγχρονα πρότυπα και είναι σταυρωτή στα δύο τετράστιχα (ΑΒΒΑ), ενώ στα τρίστιχα ακολουθείται η ομοιοκαταληξία (ΓΔΓ και ΑΓΑ) ξεφεύγοντας λίγο το δεύτερο τρίστιχο από τους συνήθεις κανόνες:

«Λιμάνι»

*Κόλαση, το λιμάνι φλογισμένη,
που εφταδιπλό ποτάμι την τυλίγει
το ηλιόβρασμα. Χαμάληδες κολίγοι
περνούν μες στο λιοπύρι αποσταμένοι
το κάρβουνο τσουβάλια φορτωμένοι
Τους ψήνει ο λίβας, η φωτιά τούς πνίγει
κι ο κουρνιαρτός με τον ιδρό τους σμίγει
και μαύρες αυλακιές στην όψη μένει
Ψηλά, μες στο βαρύ του μόχτου αγέρα
κι απάνω απ' τα κεφάλια τα σκυφτά,
κάτασπρος γλάρος, μες στο φως, πετά.
Όμοια κι απ' τη σκλαβιά τους γεννημένη,
Πλανιέται η Ιδέα κοντά τους, νύχτα μέρα,
μα δεν τη βλέπουν, στη δουλειά πνιγμένοι.⁴⁴*

Γενικώς, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η Μαυροειδή-Παπαδάκη είχε παρακολουθήσει τον εκτεταμένο διάλογο που αναπτύχθηκε σε διάφορα ελληνικά μαρξιστικά ή γενικότερα προοδευτικά έντυπα σχετικά με την Προλεταριακή Τέχνη. Επίσης, τα έντυπα που συνεργάζόταν μέχρι τότε δεν είχαν κάποιο ιδιαίτερο ιδεολογικό στίγμα που να την βοηθούσε να αποκτήσει ισχυρή ταξική συνείδηση. Εξαιρεση αποτελεί το σονέτο «Λιμάνι» που αναφέρθηκε παραπάνω, αλλά και ορισμένα κοινωνικά ποιήματα της πρώτης της συλλογής τα

⁴³ Στο ίδιο, σσ. 30-31.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 33.

οποία πλησιάζουν τον κριτικό ρεαλισμό περιοριζόμενα στην περιγραφή των άσχημων συνθηκών διαβίωσης και εργασίας του εργαζόμενου λαού της εποχής που γράφτηκαν. Η κοινωνική κριτική γίνεται με έμμεσο τρόπο από την Μαυροειδή-Παπαδάκη, καθώς δεν βρίσκεται στις άμεσες επιδιώξεις της. Το παραπάνω επιχείρημα ενισχύεται από τα λεγόμενα της ίδιας της ποιήτριας σε συνέντευξη που δίνει στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* το 1938 στον Γ. Περαστικό⁴⁵ (ψευδώνυμο τού προαναφερθέντος Γιάννη Μυλωνογιάννη) στην οποία ισχυρίζεται, αφ' ενός μεν, πως ο έρωτας αποτελεί το δυνατότερο κίνητρο συγγραφής λογοτεχνίας, ιδιαιτέρως όταν αυτή γράφεται από έναν νέο συγγραφέα, αφ' ετέρου δε, πως η γυναικεία ποίηση χαρακτηρίζεται πάντοτε από τον λυρισμό ακόμη και όταν περιστρέφεται γύρω από φιλοσοφικά ή κοινωνικά ζητήματα.⁴⁶ Μολονότι οι απόψεις αυτές της Μαυροειδή-Παπαδάκη δεν φαίνεται να απηχούν σε καμιά περίπτωση ιδέες Προλεταριακής Τέχνης ή ακόμη περισσότερο της ήδη ανεπτυγμένης μεθόδου του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, τα κοινωνικά ποιήματα της συλλογής *Ωρες Αγάπης*, αν και περιορισμένα σε αριθμό, προμηνύουν το αντιστασιακό έργο της κατά τη δεκαετία του 1940 με την κυκλοφορία της συλλογής της, *Της νιότης και της λευτεριάς*. Στη γραμμή αυτή συγκλίνουν και τα καταληκτικά λόγια της ποιήτριας στην προαναφερθείσα συνέντευξη σε ερώτηση για το πώς ονειρεύεται το μέλλον του κόσμου: απαντά ότι ευελπιστεί ότι όλοι οι λαοί οφείλουν να συναδελφωθούν έτσι ώστε να γίνει μια κοινή προσπάθεια να καλυτερεύσει η ζωή των ανθρώπων.⁴⁷

Την ίδια χρονική περίοδο, η Μαυροειδή-Παπαδάκη, κατέχοντας τη στήλη της κριτικής βιβλίου στο περιοδικό *Νεοελληνική Λογοτεχνία* μεταξύ των ετών 1938-1940, ασκεί κριτικές οι οποίες δεν εμφορούνται σε καμιά περίπτωση από τα προτάγματα του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού ή έστω της Προλεταριακής Τέχνης και δίνουν έμφαση, κυρίως, στα λυρικά στοιχεία των κρινόμενων βιβλίων.⁴⁸ Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι την περίοδο εκείνη η ελευθερία του λόγου ήταν περιορισμένη λόγω της μεταξικής δικτατορίας, γεγονός που ίσως να επηρέασε τον τρόπο γραφής της Μαυροειδή-Παπαδάκη, επιλέγοντας η ίδια να τον λειάνει προκειμένου να μην υποστεί λογοκρισία.

Το 1946 η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη κυκλοφορεί την ποιητική συλλογή *Της Νιότης και της Λευτεριάς* η οποία περιέχει ποιήματα τα οποία είναι γραμμένα στη δύσκολη περίοδο της τριπλής Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης. Η συγκεκριμένη ποιητική συλλογή αποτελείται από 28 σύντομα ποιήματα τα οποία χωρίζονται σε πέντε κατηγορίες αναλόγως με τη θεματική τους και τη χρονική περίοδο που είχε γραφτεί το καθένα. Οι κατηγορίες αυτές είναι οι εξής: «Μέρες καταχνιάς», «Στ' άρματα», «Στο ρυθμό του αγώνα», «Ελεγεία» και «Της Νίκης».⁴⁹

Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία της ποιητικής συλλογής *Της Νιότης και της Λευτεριάς*, τις «Μέρες καταχνιάς», σε αυτήν ανήκουν έξι ποιήματα γραμμένα το 1941, κατά την περίοδο της Κατοχής, τα οποία περιγράφουν τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των

⁴⁵ Αξίζει τα σημειωθεί ότι Γ. Περαστικός αποτελεί φιλολογικό ψευδώνυμο του Γιώργου Μυλωνογιάννη, ο οποίος λίγα χρόνια πριν έκρινε αρνητικά την πρώτη συλλογή της Μαυροειδή-Παπαδάκη *Ωρες Αγάπης* στο βραχύβιο περιοδικό *Λυτρωμός*. Βλ. Γ. Μυλωνογιάννης, «Σ. Παπαδάκη "Ωρες Αγάπης"», ό.π., σσ. 192-193.

⁴⁶ Βλ. Γ. Περαστικός, «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενιάς. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, περίοδος Β', τ. Β', τχ. 69, 26 Μαρτίου 1938, σσ. 12, 14-15. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/15100/neo_gra_issue69.pdf?sequence=199&isAllowed=y (προσπελάστηκε 3/4/2023), σ. 14.

⁴⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 15.

⁴⁸ Για τις κριτικές της Μαυροειδή-Παπαδάκη στο περιοδικό *Νεοελληνική Λογοτεχνία* βλ. ενδεικτικά: Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Γιάννη Χατζίνη: Πρόσωπα και ψυχές», *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Β', τχ. 3, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1939, σσ. 93-94. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/meta-data/fj/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okryphrj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022) και Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Νικηφόρου Βρεττάκου, Το μεσουράνημα της φωτιάς», *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Γ', τχ. 10, Οκτώβριος 1940, σσ. 317-319. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/meta-data/fj/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okryphrj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022).

⁴⁹ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Της Νιότης και της Λευτεριάς*, Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1946.

κατοίκων, την πείνα, την εξαθλίωση. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το ποίημα «Αθήνα του 41»:

*Μεσ' στο γλαυκόν αιθέρα μας, μαύρο κοράκι η πείνα,
με το βαρύ το ίσκιο του, θροιάστηκε φριχτά.
Κι από μακάβρια οράματα πλημμύρισαν η Αθήνα,
π' άσβυστη την εικόνα τους η μνήμη μας κρατά.
Στ' αντικρυνού το πρόσωπο, π' αγνώριστο έχει γίνει,
βλέπει ο διαβάτης έντρομος την ίδια του μορφή.
Κ' η μάνα που ίσκιος μοναχός κ' εκείνη έχει απομείνει,
«βοήθεια», κράζει ξέψυχα, για τ' άρρωστο παιδί.⁵⁰*

Στο τελευταίο δίστιχο, το ποιητικό υποκείμενο αναφέρεται στο δράμα της μάνας η οποία δεν μπορεί να παράσχει μεγάλη βοήθεια στο άρρωστο παιδί της και ανησυχεί για αυτό. Ομοίως και άλλα τρία ποιήματα της Μαυροειδή-Παπαδάκη αναφέρονται στη αγωνία της μητέρας για το παιδί της.⁵¹

Μολονότι οι συνθήκες διαβίωσης στη γερμανοκρατούμενη Αθήνα είναι δύσκολες, η Μαυροειδή-Παπαδάκη δεν λησμονεί τον αγώνα των συμπατριωτών της Κρητικών για την υπεράσπιση του νησιού τους από την επιχειρούμενη απόβαση των δυνάμεων των Ναζί. Αφιερώνει η ίδια το ποίημα «Κρήτης αγωνία», γραμμένο τον Μάιο του 1941:

*Μεσ στον αιθέρα, στέμμα πορφυρό
το νέο σου αίμα σμίγει το παλιό,
Κρήτη μου εσύ, που στέκεσαι κορώνα
στου δίκιου το γιγάντιο αυτόν αγώνα*

[...]

*Μικρή μες στους λαούς, μα και μεγάλη,
Στο βάθρο που οι αιώνες σούχουν βάλει
Ως σε κοιτάζω ορθή μες στα πελάγη
Λέω: Ο θεός, νησί μου, ας σε φυλάγει
Γιατί απ' αυτά τα' αγκάθια και τα κρίνα
θα βγει της λευτεριάς η πρώτη αχτίνα.⁵²*

Τα ποιήματα αυτά είναι γραμμένα σε μια απολύτως δυσμενή συγκυρία και όπως είναι φυσικό δεν διαθέτουν στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Παρά ταύτα, το τελευταίο δίστιχο του ποιήματος «Κρήτης Αγωνία» διαπνέεται από μια αισιοδοξία για την επιτυχή έκβαση του αγώνα του Κρητικών που θα αποτελέσει παράδειγμα και για την υπόλοιπη Ελλάδα. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με το ποίημα «Εγεγρήθριο»:

*Ευπνείστε, σκλάβοι κ' ήρθεν η ώρα,
Από τον πόνο σας να βγει,
Σ' αυτή τη γης τη νικηφόρα,
Το λούλουδο που στέλνει η αυγή*

[...]

*Εμπρός, σ' αγώνα τιμημένο,
Την άγρια πνίξετε σκλαβιά,
Μονάχα μέτωπο υψωμένο
Δαφνοστολίζει η Λευτεριά.⁵³*

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 14.

⁵¹ Στα ποιήματα: «Παράπονο μάνας», «Μητέρα», «Νανούρισμα την κατοχή». βλ. στο ίδιο, σσ. 10-13, 15.

⁵² Στο ίδιο, σ. 16.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 19.

Αξίζει να σταθεί κανείς και στο ποίημα «Εμπρός ΕΛΑΣ», το οποίο αποτέλεσε ύμνο του ΕΛΑΣ, κάνοντας ευρύτερα γνωστή την ποιήτρια στους προσοδευτικούς κύκλους της εποχής:

«Εμπρός ΕΛΑΣ»

*Με το ντουφέκι μου στον ώμο,
σε πόλεις, κάμπους και βουνά,
της λευτεριάς ανοίγω δρόμο,
τον στρώνω βάγια και περνά.*

*Εμπρός τραγούδι είν' η πνοή σου,
καθώς στη μάχη ροβολάς,
κι αντιλαλούν απ' τη φωνή σου
πλαγιές και κάμποι, ΕΛΑΣ-ΕΛΑΣ.*

*Με χίλια ονόματα μια χάρη
ακρίτας είτε αρματολός,
αντάρτης, κλέφτης, παλληκάρι,
πάντα είν' ο ίδιος ο λαός.*

[...]

*Μες στην ψυχή μου είναι η πατρίδα
η λευτεριά κ' η ιδέα μαζί,
με την κρυφή μου μόνο ελπίδα,
ο σκλάβος θρέφεται και ζει.*

*Με το ντουφέκι μου στον ώμο,
θα λάμψει η μέρα δεν αργεί,
της λευτεριάς ν' ανοίξω δρόμο,
για να διαβεί σ' όλη τη γη.⁵⁴*

Οι στίχοι του διαπνέονται από έντονη αισιοδοξία για την τελική απελευθέρωση του ελληνικού έθνους από τους ξένους κατακτητές. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το ποίημα «Μιλά η ΕΠΟΝ», όπως και το «Τα νιάτα». Εκ πρώτης όψεως, τα ποιήματα αυτά εκπληρώνουν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού που είναι η παρουσίαση της πραγματικότητας και η αισιοδοξία για την επιτυχή έκβαση του αγώνα. Η ίδια άλλωστε για τη συλλογή *Της Νιότης και της Λευτεριάς* τιμήθηκε με το Βραβείο Εθνικής Αντιστάσεως.⁵⁵ Ωστόσο, το ποιητικό υποκείμενο επιθυμεί μεν την απελευθέρωση από τους ξένους κατακτητές δεν προχωρά όμως παρκαίτω έτσι ώστε εμφορούμενη από την κομμουνιστική ιδεολογία να προβάλλει τον αγώνα για την επικράτησή της. Η σύμπραξη της Μαυροειδή-Παπαδάκη με τον αγώνα του ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ φαίνεται ότι πραγματοποιείται περισσότερο στα πλαίσια της Εθνικής Αντίστασης και λιγότερο στα πλαίσια της επικράτησης του σοσιαλισμού - κομμουνισμού στην Ελλάδα. Εξάλλου, εκείνη την περίοδο το άνοιγμα του ΕΑΜ στην κοινωνία ήταν τόσο μεγάλο που ήταν αδύνατο όλοι οι υποστηρικτές του να εμφορούνται από σοσιαλιστικές ιδέες. Παράλληλα, το ίδιο το ΕΑΜ έδινε και αυτό έμφαση στις δημοκρατικές αρχές του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και τη διατήρηση της εθνικής ενότητας.⁵⁶

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, παράλληλα με τη συγγραφή παιδικής λογοτεχνίας, δημοσίευσε την ποιητική συλλογή *Λουλούδι της τέφρας*

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 20.

⁵⁵ Βλ. Ανωνύμως, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», ό.π.

⁵⁶ Πρβλ. Δημήτρης Γληνός, *Τί είναι και τί θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, πρόλ. Γιάννης Ζεύγος, Αθήνα: Ρήγας, 1944, σσ. 10-11.

(1966),⁵⁷ καθώς και τα ποιήματα της συλλογής *Άρατε Πύλας*, η οποία δημοσιεύτηκε μετά θάνατον, το 1991.⁵⁸ Τα συγκεκριμένα ποιήματα βρίσκονται σε απόσταση από τη μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού. Πολλά από αυτά, κυρίως της συλλογής *Άρατε Πύλας*, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος, είναι επηρεασμένα από τη χριστιανική θρησκεία – με τίτλους όπως «Χριστούγεννα» και «Μαγδαληνή» ή «Μεγάλη Παρασκευή», «Εωθινό», «Ψυχοσάββατο». Αξίζει, όμως, τα σταθεί κανείς στο ποίημα «Δουλίτσα» από τη συλλογή *Άρατε Πύλας*, το οποίο εκφράζει τη συμπαράσταση και τη λύπη της ποιήτριας για μια νεαρή υπηρέτρια, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι το κοινωνικό της αισθητήριο είναι ακόμη ενεργό:

«Δουλίτσα»

Ένα αδύναμο κορμάκι,
με στεφάνι τις πλεξούδες,
στο μικρό της κεφαλάκι,
πώς θυμούμαι τη Λενιώ!
Σ' ένα σπίτι ήταν δουλίτσα,
που δασκάλα ήμουν κι εγώ.
Και στην ίδια ηλικία,
καπριτσιόζα, χαϊδεμένη,
μια μικρή κυρά από τότες,
η μαθήτρα μου η Λουκία,
εβασάνιζε κι εμένα
και τη δόλια την Ελένη.

[...]

Με τα μάτια τα μεγάλα
–κ ένα ρώτημα καθένα–
τί να γίνεται η Λενιώ;
Τί να γίνεται η φτωχούλα!
Σ' άλλο σπίτι θά 'ναι δούλα,
Όπως μια φτωχή δασκάλα,
σ' άλλο σπίτι είμαι κι εγώ.⁵⁹

Κλείνοντας, είναι αλήθεια ότι μεγάλο μέρος της αστικής κριτικής της τέχνης γενικότερα και της λογοτεχνίας ειδικότερα θεωρεί την καλαισθητική μέθοδο του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού ως κάτι το απολύτως αρνητικό, ως έλλειψη καλλιτεχνικής έμπνευσης και ως μια μορφή κατευθυνόμενης τέχνης, η οποία δεν παράγει υψηλού επιπέδου έργα καθηλώνοντας την καλλιτεχνική δημιουργία. Παρά ταύτα, ο Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός αποτελεί μια μέθοδο συγγραφής η οποία βασίζεται σε πολύπλοκες θεωρίες, ενώ παράλληλα επηρέασε την καλλιτεχνική δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης για πολλά χρόνια.⁶⁰ Η ελληνική κριτική αντιμετώπιση του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού δεν ξεφεύγει από το παράδειγμα των υπόλοιπων δυτικών αστικών δημοκρατιών. Όσον αφορά τη Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη και το έργο της, σε αυτό υφίστανται στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού δίχως όμως η ίδια να υπηρετεί πιστά τις αρχές του με το έργο της να κινείται περισσότερο στα όρια του αγώνα για την εθνική απελευθέρωση.

⁵⁷ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Λουλούδι της τέφρας*, Αθήνα: Μαυριδής, 1966.

⁵⁸ Βλ. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Άρατε Πύλας*, επιμ. Άννα Κατσιγιάννη, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1991.

⁵⁹ Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, *Ρωμάλεα και Αυριχή*, ό.π., σσ. 58-59.

⁶⁰ Πρβλ. James C. Vaughan, *Soviet Socialist realism. Origins & Theory*, London: Hazell Watson and Viney, 1973, σ. 1.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία, «Γιάννη Χατζίνη: Πρόσωπα και ψυχές», *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Β', τχ. 3, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1939, σσ. 93-94. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrghbj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022).
- _____, «Νικηφόρου Βρεττάκου, Το μεσουράνημα της φωτιάς», *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, έτ. Γ', τχ. 10, Οκτώβριος 1940, σσ. 317-319. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/4/a/metadata-mdi94rfe2aj58okrghbj53qa3_1303898984.tkl (προσπελάστηκε: 29/12/2022).
- _____, *Της Νιδίτης και της Λευτεριάς*, Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1946.
- _____, *Λουλούδι της τέφρας*, Αθήνα: Μαυριδής, 1966.
- _____, *Άρατε Πύλας*, επιμ. Άννα Κατσιγιάννη, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1991.
- _____, *Ρομαλέα και Λυρική*, επιμ.-ανθ. Αθηνά Παπαδάκη, Αθήνα: Ερμής, 1998.

Βοηθήματα

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

- Αλαφούζου Αλεξάνδρα, «Προβλήματα προλεταριακής λογοτεχνίας», *Ο Κύκλος*, έτ. Γ'. τχ. 1, Ιανουάριος 1933, σσ. 25-30.
- _____, «Ωρες Αγάπης, Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Γ', τχ. 3, Μάρτιος 1934, σσ. 111-113.
- Ανδρειωμένος Γιώργος, *Από τη Στράτευση στην Αμφισβήτηση. Λόγοι και Αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2020.
- Αωνύμωσ, «Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών. Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία. Βιογραφικό Σημείωμα», <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=523> (προσπελάστηκε: 26/3/2023).
- _____, «Θα υπάρξει προλεταριακός πολιτισμός και προλεταριακή τέχνη;», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 8 Μαρτίου 1927, [χ.σ.]. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=27689> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).
- _____, «Το Συνέδριο των Σοβιετ. Συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τ. 3 (έκτακτη έκδοση), Σεπτέμβριος 1934, σ. 365.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1919)*, τ. Β', Αθήνα: Καστανιώτη, 2001.
- Γιόρτζι Μαξίμ, «Ο τελικός λόγος του Μ. Γιόρτζι στο πρώτο Πανερωσιακό Συνέδριο των Συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', τ. 3 (έκτακτη έκδοση), Σεπτέμβριος 1934, σσ. 385-394.
- Γληνός Δημήτρης, *Τί είναι και τί θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, πρόλ. Γιάννης Ζεύγος, Αθήνα: Ρήγας, 1944.
- Γουνελάς Χαράλαμπος-Δημήτρης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, Αθήνα: Κέδρος, 1984.
- Ζντάνωφ Αντρέι, «Λόγος του Αντρέι Ζντάνωφ, γραμ[μ]ατέα του Πανερωσιακού Κομμουνιστικού κόμ[μ]ατος (μπολσεβικικού)», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Δ', έκτακτο τεύχος, Σεπτέμβριος 1934, σσ. 399-402.

- Κεντρική Επιτροπή ΚΚΕ, «Εισήγηση της ΚΕ του ΚΚΕ στο 18ο Συνέδριο», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Φεβρουαρίου 2009, σ. 17. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4961578> (προσπελάστηκε: 20/4/2023).
- Κόκορης Δημήτρης, *Όψεις των σχέσεων της Αριστεράς με τη λογοτεχνία στο Μεσοπόλεμο (1924-1936)*, Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις, 1999.
- _____, *Φιλοσοφία και Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2016.
- Κορδάτος Γιάννης, «Κριτικά Σημειώματα. Κώστα Παρορίτη: “Οι Δύο Δρόμοι”». (Κοινωνικό Ρομάντζο). Αθήνα 1927», *Νέα Επιθεώρηση*, έτ. Β', τχ. 1, Ιανουάριος 1928, σσ. 24-25. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22770> (προσπελάστηκε: 3/11/2022).
- Κορνάρος Θέμ., «Πάνω στα προβλήματα της προλεταριακής τέχνης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, έτ. Β', τ. 2, τχ. 12, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1932, σσ. 439-440. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33957&seg=1254 (προσπελάστηκε: 15/2/2023).
- Μυλωνογιάννης Γ., «Σ. Παπαδάκη “Ωρες Αγάπης”», *Λυτρωμός*, έτ. Α', τχ. 7, Δεκέμβριος 1933, σσ. 192-193. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22853> (προσπελάστηκε: 3/4/2023).
- Νικολαΐδης Θεοδόσιος, *Το περιοδικό Ελεύθερα Γράμματα (1945-1951)*. Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2023. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=53183&lang=el#p=257> (προσπελάστηκε: 6/3/2023).
- Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Α', Αθήνα: Γνώση, 1995.
- Ντουλιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Καστανιώτη, 1996.
- Παρορίτης Κώστας, «Μπορεί να υπάρξει σοσιαλιστική τέχνη στην Ελλάδα;», *Ερμής*, Αλεξάνδρεια, Απρίλιος 1927.
- Περαστικός Γ., «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενεάς. Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, περίοδος Β', τ. Β', τχ. 69, 26 Μαρτίου 1938, σσ. 12, 14-15. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/15100/neo_gra_issue69.pdf?sequence=199&isAllowed=y (προσπελάστηκε 3/4/2023).
- Πικρός Πέτρος, «Προλεταριακή Τέχνη και προλεταριακοί τεχνίτες», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 13 Μαΐου 1927, [χ.σ.]. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/aski/rec.asp?id=27834> (προσπελάστηκε: 20/2/2023).
- Ραφαηλίδης Βασίλης, *Η Μεγάλη Περιπέτεια του Μαρξισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 1999.
- Σαλινάρι Κάρλο, «Ο Λούνιατς και ο κριτικός ρεαλισμός», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτ. Γ', τ. 6, τχ. 35-36, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1957, σσ. 412-415. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://askiarchives.eu/info/publ/5049.0035/files/assets/basic-html/page-96.html> (προσπελάστηκε: 2/10/2023).
- Συλλογικό, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία. Από τις αρχές ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Θ', Αθήνα: Σοκόλη, 1997.
- Τελληγιαννίδης Ευάγγελος, *Το περιοδικό Ρυθμός (1932-1934) και η συμβολή του στις λογοτεχνικές ζυμώσεις του Μεσοπολέμου*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2017. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/28960> (προσπελάστηκε: 4/4/2023).

Β') Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Γιρσάη Καμίλα, *Η Ρωσική Πρωτοπορία. Προεπαναστατική και Επαναστατική Τέχνη στη Ρωσία, 1863-1922*, μτφρ. Πέπη Ρηγοπούλου, Αθήνα: Υποδομή, 1987.

Μπρεχτ Μπέρτολτ, *Για το ρεαλισμό*, μτφρ. Λουκία Κοντή, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1990.
Vaughan James C., *Soviet Socialist realism. Origins & Theory*, London: Hazell Watson and Viney, 1973.

Το βίωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και εξορίας στον Τύπο της εποχής. Η περίπτωση του περιοδικού *Διάπλασις των Παίδων*

Περίληψη

Η εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτελεί ένα καθοριστικό γεγονός για τη νεότερη ελληνική ιστορία, καθώς συνιστά τον τερματικό σταθμό μιας δεκαετίας διαδοχικών πολέμων που επισφράγισαν την πολιτική της «Μεγάλης Ιδέας». Οι νέες συνθήκες που διαμορφώνονται το πρώτο διάστημα του Μεσοπολέμου, παράλληλα με την εξέλιξη του πρωτοφανούς προσφυγικού ζητήματος, αποτυπώνονται μέσα από τις σελίδες του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου της εποχής. Η ειδησεογραφική προσέγγιση των δραματικών γεγονότων λειτουργούν ως μέσο εκτόνωσης του εθνικού θρήνου του Ελληνισμού. Η *Διάπλασις των Παίδων*, ένα εμβληματικό περιοδικό που απευθύνεται στο παιδικό αναγνωστικό κοινό, αντανakλά τις προσδοκίες ενός αξιοσημείωτου μέρους του κοινωνικού σώματος, καθώς η αναγνωστική βάση της δεν προέρχεται αποκλειστικά από την ελληνική επικράτεια, αλλά αντλεί μεγάλο αριθμό συνδρομητών από τις ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας. Οι *Αθηναϊκά Επιστολαί* του Γρ. Ξερόπουλου και η στήλη της *Αλληλογραφίας* συνθέτουν έναν «ζωντανό» διάλογο επικοινωνίας μεταξύ των αναγνωστών. Συμπερασματικά, η παρούσα πρόταση αποσκοπεί στην ανάδειξη του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου της εποχής ως ιστορικού τεκμηρίου, καθώς προβάλλεται η μαρτυρία και το βίωμα της εξορίας μέσα από την αρθρογραφία και τον αυθεντικό λόγο των προσφυγόπουλων-συνδρομητών.

1. Η απεικόνιση της Μικρασιατικής καταστροφής στον Τύπο της εποχής

Η περίοδος του Μεσοπολέμου αποτελεί για την Ελλάδα ένα κρίσιμο χρονικό διάστημα σημαντικών κοινωνικών μετασχηματισμών και διαφοροποιήσεων, με έντονο το στοιχείο της πολιτικής αντιπαράθεσης. Η Μικρασιατική Καταστροφή με τις επακόλουθες τραγικές επιπτώσεις προκάλεσαν την αναδιάρθρωση του ελληνικού τοπίου, καθώς σχηματίζονται πλέον νέα χαρακτηριστικά ως προς τις ατομικές και συλλογικές ταυτότητες.¹ Η απαρχή του ξεριζωμού και των βίαιων διωγμών για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας σημειώθηκε μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων από το εθνικιστικό κίνημα των Νεότουρκων ως έκφραση της εθνολογικής «καθαρότητας» του νέου τουρκικού κράτους.² Οι μαρτυρίες που αποτυπώνουν το βίωμα της εξορίας, των αιχμαλωσιών, τη φρίκη του θανάτου και των βίαιων εκτοπισμών συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου της εποχής, καθώς και της μεταγενέστερης λογοτεχνικής παραγωγής. Το πρωτοφανές προσφυγικό κύμα, η αποκατάσταση των πληγέντων από το ελληνικό κράτος σε συνδυασμό

¹ Βλ. Τόνια Καφετζάκη, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα: Πορεία, 2003, σσ. 12-14.

² Βλ. Ρέα Κακάμπουρα, «Ο μικρασιατικός ξεριζωμός στις προσωπικές αφηγήσεις και τη λογοτεχνία», στο: https://www.academia.edu/5896533/%CE%9F_%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%BE%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%B6%CF%89%CE%BC%CF%8C%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%82_... (πρόσβαση: 10/6/2023).

με την απώλεια του τόπου, της εστίας και των προσφιλών τους προσώπων που καλούνται να διαχειριστούν οι ίδιοι οι πρόσφυγες συνθέτουν μια «υβριδική ετερότητα» σχηματίζοντας την εικόνα του Έλληνα πρόσφυγα μέσα στο πλαίσιο της Ελλάδας του Μεσοπολέμου.³ Αναφορικά με το ιστορικό πλαίσιο της συγκεκριμένης αποφράδας χρονιάς, τα κυριότερα γεγονότα που έλαβαν χώρα και καταγράφονται ως θεματική ύλη στις σελίδες του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου ήταν η πραγματοποίηση της τουρκικής επίθεσης στο Αφιόν Καραχισάρ, με αποτέλεσμα τη διάσπαση του Ελληνικού Μετώπου (13-15 Αυγούστου 1922), η εισβολή των τουρκικών στρατευμάτων στη Σμύρνη, οι πρωτοφανείς –σε αγριότητα– επιθέσεις που υπέστη ο χριστιανικός πληθυσμός, καθώς και ο μαρτυρικός θάνατος του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου Σμύρνης (27 Αυγούστου 1922). Λίγες ημέρες αργότερα, στις 31 Αυγούστου 1922, η πόλη της Σμύρνης λεηλατείται, ενώ στις αρχές του επόμενου μήνα σημειώνονται διωγμοί και σφαγές των Ελλήνων στις περιοχές της Μικράς Ασίας και του Πόντου (5 Σεπτεμβρίου 1922).

1.1. Ο ελληνικός τύπος της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης

Η ευημερία και η πολύπλευρη ανάπτυξη του Ελληνισμού της Ανατολής αποτυπώνεται με ανάγλυφο τρόπο στην εκδοτική κίνηση εφημερίδων και περιοδικών. Στην Κωνσταντινούπολη καταγράφονται περίπου 170 τίτλοι εφημερίδων από τους οποίους οι 38 ανήκουν στον 19^ο αιώνα. Δύο κυκλοφόρησαν στο πέρασμα μεταξύ των δύο αιώνων και οι υπόλοιπες δημοσιεύονται τον 20^ο αιώνα. Σημαντικός αριθμός ημερήσιου Τύπου με έδρα την Πόλη συνέχισε την κυκλοφορία του και μετά το 1922. Με την πάροδο του χρόνου σημειώθηκε μια φθίνουσα πορεία τόσο για τους ελληνικούς τίτλους, όσο και για τις εφημερίδες άλλων εθνικών κοινοτήτων που διαβιούσαν στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την Τουρκία.⁴ Σχετικά με τον ελληνικό Τύπο που εδρεύει στην περιοχή της Σμύρνης, ο μακροβιότερος τίτλος, με 85 χρόνια κυκλοφορίας, ήταν η εφημερίδα *Αμάλθεια* που εμφανίστηκε τον Αύγουστο 1838 ως εβδομαδιαία εφημερίδα. Ενδεικτικοί τίτλοι εφημερίδων και περιοδικών που κυκλοφορούσαν στη Σμύρνη τη χρονιά της φυγής είναι οι εξής: ο *Κόσμος*, η *Νέα Ζωή*, το *Θάρρος*, η εθνική εφημερίς *Πατρίς*, ο *Τηλέγραφος Σμύρνης*, η καθημερινή εσπερινή *Εστία Σμύρνης*. Σε ένα από τα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας *Αμάλθεια* τον Ιούνιο του 1922 ξεχωρίζουν οι εξής χαρακτηριστικοί τίτλοι: «Ο φάκελος των ωμοτήτων», «Οι θηριωδίες των Κεμαλικών», «Ούτε οι Βάνδαλοι δεν διέπραξαν τέτοια αιματοχυσία, δεν προξένησαν τέτοιες καταστροφές και ερημώσεις».⁵ Οι συγκεκριμένες αναφορές θα αποτελέσουν δυστυχώς έναν προοίμιό της τραγωδίας που θα ακολουθήσει. Σε ένα από τα δημοσιεύματα της ίδιας εφημερίδας με τίτλο «Αι ωμότητες των Κεμαλικών», στις 20 Αυγούστου του 1922, παρουσιάζεται γραπτώς η αφήγηση της Αγγλοαμερικανικής επιτροπής που έχει παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς τα γεγονότα και μεταφέρει τα εξής:

Κατά τη διάρκεια της παραμονής της εις την Σαμψούντα κατά τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος Ἰουνίου τὰ ἑλληνικὰ χωρία τῆς περιφερείας ἐκείνης ἐκάησαν καὶ τὰ ἀπομένοντα γυναικόπαιδα καὶ οἱ ἄνδρες ἐξηφανίσθησαν. Τὰ νεκρὰ πτώματα ἐκείνων, οἵτινες ἀπέθανον κατὰ τοὺς ἐκτοπισμοὺς τοῦ παρελθόντος Μαρτίου, τὰ ἀποσυντεθειμένα εἰς τὰς ὁδοὺς. Ἀρπακτικὰ ὄρνεα εἶχον καταφάγει αὐτά. [...] Αἱ σφαγαὶ καὶ οἱ ἐκτοπισμοὶ συνεχίζονται καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολήν.⁶

³ Βλ. Τόνια Καφετζάκη, *Πρόσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, ὁ.π., σσ. 12-14.

⁴ Βλ. Μαρία Καμηλάκη κ.ά. (επιμ.), *Το 1922 στον Τύπο. Συλλογή Ημερήσιου & Περιοδικού Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Κατάλογος Έκθεσης 2022*, σ. 29. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Το 1922 στον Τύπο.pdf* (προσπελάστηκε: 8/6/2023).

⁵ Στο ίδιο, σ. 37.

⁶ Εφημ. *Αμάλθεια*, Σμύρνη, Κυριακή 20 Αυγούστου 1922.

Στο φύλλο της *Αμάλθειας*, της 1^{ης} Ιανουαρίου 1923, ο αναγνώστης δύναται να παρατηρήσει τη μεταφορά των γραφείων της εφημερίδας από την πόλη της Σμύρνης και τη στέγασή τους στην οδό Πανεπιστημίου στην Αθήνα.⁷ Στο δημοσιευμένο χρονογράφημα με τίτλο «Νύχτα δακρύων» κυριαρχεί η μορφή ενός μικρού αγοριού που ζητά απ' τη μητέρα του να το ξυπνήσει τη νύχτα, για ν' αντικρίσει τη μορφή του Αγίου Βασίλη. Η μητέρα-του συμπεριφέρεται με ιδιαίτερη στοργή λειτουργώντας πιθανότατα ως σύμβολο φροντίδας για όλους τους πληγωμένους πρόσφυγες. Μάλιστα το παιδί εκφράζει έκδηλα την ανησυχία του, αν ο Άγιος Βασίλης περάσει αρχικά από την πολύπαθη πόλη της Σμύρνης, από την οποία οι Έλληνες έχουν ξεριζωθεί. Στο σκίτσο της εφημερίδας *Πατρίς*, της 30^{ης} Αυγούστου, ο Ελληνισμός απεικονίζεται σιδηροδέσμιος με τη λεζάντα να ισχυροποιεί το μήνυμα της εικόνας αναφέροντας: «Ο Μικρασιάτης έπανήλθεν εις τὰ δεσμά του διά παντός!».⁸

1.2. Η ανάπτυξη του ελλαδικού Τύπου

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι εκδοτικοί οίκοι άρχισαν ν' αποκτούν σταδιακά επαγγελματικά χαρακτηριστικά, καθώς ειπονούν εκδοτικές πολιτικές και φιλόδοξα προγράμματα με αποτέλεσμα τη συστηματοποίηση της βιβλιοπαραγωγής.⁹ Ο ελληνικός Τύπος σημείωσε μεγάλη ανάπτυξη, καθώς η κυκλοφορία νέων εντύπων πολλαπλασιάστηκε. Η χρήση καινοτόμων –για την εποχή– μέσων, όπως ο τηλεγράφος, τα ραδιοτηλεγραφήματα, ο ασύρματος και τα τηλέφωνα που διέθεταν κάποιες εφημερίδες μείωσαν σημαντικά τον χρόνο μετάδοσης της πληροφορίας. Οι αθηναϊκές εφημερίδες είχαν ήδη αναπτύξει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα την ανταπόκριση και το ρεπορτάζ, δημοσιογραφικά είδη που καλλιεργήθηκαν ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελληνικής Ειστραπεύσεως στη Μικρά Ασία. Εμφανίζεται αρκετά συχνά το φαινόμενο της προληπτικής λογοκρισίας, ακόμα και στα πρωτοσέλιδα, με αποτέλεσμα τα λογοκριμένα αποσπάσματα να μένουν κενά στις σελίδες των εφημερίδων ή να καλύπτονται από μαύρη ταινία.¹⁰ Αναμφισβήτητα, η εφημερίδα *Εστία* συνιστά μια από τις σημαντικότερες εφημερίδες της εποχής. Ξεκίνησε τη δημοσίευσή της το 1898 και εκδίδεται μέχρι σήμερα. Η ύλη του εντύπου εκείνο το χρονικό διάστημα κάλυπτε τη Μικρασιατική Ειστραπεύση, τα διεθνή γεγονότα και την ευρύτερη πολιτική, διπλωματική και πολεμική κατάσταση (π.χ. πολεμικά χρέη, λαθρεμπόριο πολέμου). Στο εξώφυλλο της εφημερίδας στις 23 Σεπτεμβρίου 1922 ξεχωρίζει ο τίτλος «Οι πρόσφυγες εις τον Πειραιά. Τρομακτική δυστυχία» και ακολουθεί το παρακάτω χαρακτηριστικό απόσπασμα:

Τραγωδία τραγωδιών ήμπορεί νά όνομασθῆ τὸ θέαμα, τὸ ὄποιον παρουσιάζει ἡ προκυμαία τοῦ Πειραιῶς μὲ τὰ πλακόστρωτά της γεμάτα ἀπὸ τὸν μάρτυρα Μικρασιατικόν Ἑλληνισμόν. [...] Ὁ Τοῦρκος δὲν ἔσφαξεν ἀπλῶς εἰς τὴν πρώτην ὀρμὴν τῆς φανατικῆς ὀργῆς του, ἔξακολουθεῖ νά σφάζει, ἀπεφάσισε νά ἔξοντώσῃ, νά ξεριζώσῃ, νά μὴν ἀφή ἴχνος. Ὁ ἀριθμὸς εἰς ὃν θ' ἀνέλθῃ ἐντὸς τῆς ἑβδομάδος –500.000– ὁ ἐγκαταλείψας τὰ πάντα χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δεικνύει τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς.

Η εφημερίδα *Πατρίς* εκδίδεται αρχικά στο Βουκουρέστι και συνεχίζει την κυκλοφορία της στην Αθήνα χρησιμοποιώντας έντονα φορτισμένους και παραστατικούς τίτλους, όπως:

⁷ Βλ. Μαρία Καμηλάκη κ.ά. (επιμ.), *Το 1922 στον Τύπο. Συλλογή Ημερήσιου & Περιοδικού Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Κατάλογος Έκθεσης 2022*, ὁ.π., σ. 13.

⁸ Εφημ. *Πατρίς*, 30 Αυγούστου 1922, σ. 40.

⁹ Βλ. Β. Τσοκόπουλος, «Περιοδικά και εκδοτικοί οίκοι στον Μεσοπόλεμο» [στο:] Β. Τσοκόπουλος κ.ά., *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 15-23.

¹⁰ Βλ. Μαρία Καμηλάκη κ.ά. (επιμ.), *Το 1922 στον Τύπο. Συλλογή Ημερήσιου & Περιοδικού Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Κατάλογος Έκθεσης 2022*, ὁ.π., σσ. 41-42.

Τὰ τουρκικὰ ὄργια εἰς τὴν Σμύρνην. Θανατώσεις Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων διὰ τὰ γεγονότα δῆθεν τοῦ 1919 (1.9.1922). Ἡ Σμύρνη δὲν ὑπάρχει πλέον. Ἐκάθι διὰ τὴν φωτίση τὸν θρίαμβον τοῦ Κεμάλ. Ἄς κλαύσωμεν τὴν καταστραφεῖσαν Σμύρνην. Τὰ θύματα ὑπερβαίνουν τὰς 150 χιλιάδας. Οἱ δρόμοι καὶ ἡ προκουμαία πλήρεις χριστιανικῶν πτωμάτων. Σκηναὶ ἀφαντάστου τραγικότητος καὶ ἀγριότητος (3.9.1922). Ἐξακολουθεῖ ἡ πύρινη τραγωδία τῆς Σμύρνης. Τὰ ὄρφανὰ τῶν ὄρφανοτροφείων ἐγένοντο ὀλοκαύτωμα (4.9.1922).¹¹

Ἄλλοι ἀξιοσημεῖοι τίτλοι σημαντικῶν εφημερίδων τῆς εποχῆς εἶναι οἱ ἐξῆς: *Εσπερινή* (1901-1935) καὶ *Πρωινή. Εφημερίς Βασιλοφρόνων Αρχῶν* (1905-1929), *Πρωτεύουσα* (διευθύνση: Αρ. Καμπάνης, τέλος κυκλοφορίας 1923), *Ο Ριζοσπάστης. Επίσημον Ὄργανον του Σοσιαλιστικοῦ Εργατικοῦ (Κομμουνιστικοῦ) Κόμματος καὶ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας των Εργατῶν τῆς Ελλάδος* (1917-σήμερον), *Σκρπ* (1895-1918, 1920-1930), *Ἡ Μακεδονία. Ημερήσια Πρωινή Εφημερίς ἐν Θεσσαλονίκῃ*, ἔτος ἰδρύσεως 1911.¹² Ἀκολουθοῦν ὀρισμένα κεντρικὰ σημεῖα τῶν εφημερίδων *Πρωινή* καὶ *Ελεύθερον Βήμα*: «Ἡ τελευταία πράξις τῆς τραγωδίας»,¹³ «Ὁ Τουρκικὸς Στρατὸς εἰσῆλθε χθες εἰς Σμύρνην καὶ κατέλαβε τὴν πόλιν».¹⁴ Στον κεντρικὸν τίτλον τῆς εφημερίδας *Σκρπ* σημειώνεται: «Ἄγριαι σφαγαὶ τῶν Χριστιανῶν ἐν Σμύρνην ὑπὸ τῶν Κεμαλικῶν»,¹⁵ ἐνῶ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ πληροφροεῖται ἀπὸ τὸ φύλλον τῆς 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1922 τῆς εφημερίδας *Πρωτεύουσα* γιὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Μητροπολίτη Χρυσοστόμου ποῦ χαρακτηρίζεται ὡς ὁ νέος Γρηγόριος Ε' τῆς Σμύρνης.¹⁶

2. Ἡ ἀπήχηση καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς Διάπλασης τῶν Παίδων

Ἡ *Διάπλασις τῶν Παίδων* συνιστᾷ μιὰ ἐκδοτικὴ πρόταση-τομὴ γιὰ τὸν περιοδικὸ Τύπον ποῦ ἀπευθύνεται στὸ παιδικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ στὸν ἐλληνικὸ χῶρον. Κυκλοφορεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1879 καὶ προωθεῖ μιὰ νέα ἀντίληψη, σύμφωνα με τὴν ὁποία δίνεται ἰδιαίτερη σημασία στα πραγματικὰ ενδιαφέροντα τῶν παιδιῶν καὶ στὴν ἀνάγκη ἐπικοινωνίας τους. Καθιερώνεται διαχρονικὰ στὴ συνείδηση τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας ὡς τὸ καταλληλότερον ἀνάγνωσμα γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ευαίσθητης παιδικῆς ηλικίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας καὶ τοῦ ἠθους τῶν νεαρῶν συνδρομητῶν. Ἡ σύνταξη τῆς ὕλης συγκροτεῖται με βάση τὰ ευρωπαϊκὰ πρότυπα τοποθετώντας τὸ παιδί στὸ ἐπίκεντρο. Ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, μιὰ ἐξέχουσα λογοτεχνικὴ μορφή, ἀναλαμβάνει τὸν ρόλον τοῦ ἀρχισυντάκτη (1894) συμβάλλοντας ἀποφασιστικὰ στὴ διάδοση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἐντύπου ἀπὸ ἓνα ευρὺ φάσμα τοῦ παιδικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού. Ὁ Ξενόπουλος εἰσῆγαγε μιὰ σειρά ἀπὸ καινοτομίες ἀναφορικὰ με τὴν ὕλη τοῦ περιοδικοῦ καὶ διαμόρφωσε μιὰ «ζωντανή» κοινότητα ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν συνδρομητῶν, προσφέροντας, παράλληλα, τὴν ευκαιρία νὰ ἐκφραστοῦν ελεύθερα μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχες στήλες. Ἡ ἐλληνικὴ (παιδικὴ) λογοτεχνία προβλήθηκε ἐμφατικὰ μέσα ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ περιοδικοῦ, ἀναδεικνύοντάς τὴν ὡς ἀνάγνωσμα-σταθμὸν, ὡς συνδυασμὸν με τὴ μακροχρόνια κυκλοφορία τοῦ. Σύμφωνα με τὸν Ἀλέξανδρον Ἀργυρίου, ἡ λογοτεχνικὴ γενιά ποῦ ἀνοίγει ἐκδοτικὰ τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου καὶ εἰθιστὰ νὰ ὀρίζεται ὡς «γενιά τοῦ '20» ἀπαρτίζεται ἀπὸ λογοτεχνικὰ πρόσωπα, ὅπως οἱ: Γιάννης Σκαρίμπας, Κλέων Παράσχος, Λέων Κουκούλας, Τάκης Παπατσώνης, Κ. Γ. Καρωτάκης, Τέλλος Ἄγρας, Ν. Χάγερ-Μπουφίδης, Μήτσος Παπανικολάου, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Μιχ. Στασινόπουλος, Ἀσημάκης Πανσέληνος, Γώργος Κοτζιούλας, Νίκος Καββαδίας.¹⁷ Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τους προαναφερθέντες λογοτέχνες ἐμφανίστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὸ περιοδικὸ ἢ ἔδρασαν σε

¹¹ Στὸ ἴδιο, σ. 42.

¹² Βλ. στὸ ἴδιο, σσ. 43-44.

¹³ *Εφημερίς Βασιλοφρόνων Αρχῶν Πρωινή*, Δευτέρα 3 Ἰανουαρίου 1922, σ. 45.

¹⁴ *Μεγάλῃ Καθημερινῇ Πολιτικῇ καὶ Οικονομικῇ Εφημερίδι* *Ελεύθερον Βήμα*, Δευτέρα 29 Αὐγούστου 1922, σ. 48.

¹⁵ *Εφημερίς Πολιτικῇ καὶ των Ειδήσεων Σκρπ*, Παρασκευὴ 2 Σεπτεμβρίου 1922, σ. 49.

¹⁶ Βλ. ἐφημ. *Ἡ Ἀπογευματινῇ Πρωτεύουσα*, Σάββατον 3 Σεπτεμβρίου 1922, σ. 50.

¹⁷ Βλ. Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου, *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ ἡ πρόσληψή της στα χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Ἀθήνα: Καστανιώτη, 2000, σ. 14.

αυτό ως συνδρομητές / συνεργάτες. Συνεπώς, αντιλαμβανόμαστε τη δυναμική και την απήχηση της *Διάπλασης των Παίδων* στο αναγνωστικό κοινό, όπως και στην ευρύτερη λογοτεχνική σκηνή, καθώς μέσα από τις σελίδες της ανδρώθηκαν λογοτεχνικά ορισμένα από τα σημαντικότερα πρόσωπα της εποχής εκείνης. Επιπρόσθετα, λαμβάνει χώρα η συμμετοχή πολύ αξιόλογων γυναικείων λογοτεχνικών φωνών στον κύκλο του περιοδικού. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η κυκλοφορία του περιοδικού περιορίζεται κυρίως στα όρια του ελληνικού κράτους, καθώς ο μεγαλύτερος αριθμός των συνδρομητών από το εξωτερικό κατοικούσε στον χώρο της τουρκικής επικράτειας.¹⁸ Σύμφωνα με τις αριθμητικές ενδείξεις του περιοδικού, η *Διάπλασις* χάνει 1.000 περίπου συνδρομητές το 1922 από τις περιοχές της Μ. Ασίας.¹⁹ Οι ιδιαίτερα ταραγμένες –κατά διαστήματα– ελληνοτουρκικές σχέσεις προοικούν την απαγόρευση κυκλοφορίας σε περιοχές της τουρκικής επικράτειας όπου διαμένουν πολλοί συνδρομητές.

2.1. Το βίωμα των τραγικών γεγονότων και το στοιχείο της μαρτυρίας

Μέσα από τη στήλη της «Αλληλογραφίας» που συνιστά έναν διάυλο επικοινωνίας με τους συνδρομητές, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, στο φύλλο της 29/8/1922, δίχως να διαθέτει προφανώς ολοκληρωμένη εικόνα των γεγονότων, σημειώνει: «Τί δυστύχημα, παιδιά μου, αυτό τῆς Μικρασίας. Δυστύχημα γιά τήν Ἑλλάδα, γιά τή Σμύρνη, γιά τὸ Ἔθνος, γιά ὄλους.»²⁰ Για να επανέλθει λίγες ημέρες μετά:

Τὴν ἄλλη φορὰ δὲν ἤξερα ἀκόμα. Ἐνόμιζα πὼς εἶχαν χάσει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὑστερα ἔμαθα τὴ φοβερή, τὴ φρικτὴ ἀλήθεια. Μοῦ τὰ ἴσφαξαν, παιδιά μου! Ἡ μοῦ τὰ κάψαν μαζί μὲ τὰ σπίτια τους, Ἡ μοῦ τὰ ἴπνιξαν στὴ θάλασσα. Ναί, ὅσα δὲν πρόφτασαν νὰ φύγουν, εἶναι τώρα σφαγμένα, καμένα, πνιγμένα!²¹

Στις 8/10/1922, μέσα από τη στήλη-σταθμό του περιοδικού, τις «Αθηναϊκές Επιστολές», το αναγνωστικό κοινό ενημερώνεται για τη συγκλονιστική περιπέτεια μιας δασκάλας σε ένα σχολείο της Σμύρνης, η οποία, για να γλιτώσει από τα χέρια των Τούρκων στρατιωτών, πήδηξε απ' το παράθυρο του τρίτου πατώματος του σπιτιού της και στη συνέχεια με τραυματισμένο το πόδι της σύρθηκε ως την παραλία για να επιβιβαστεί σε ένα πλοίο και να φτάσει τελικά στον Πειραιά. Συγκεκριμένα, παρατίθεται το εξής ενδεικτικό απόσπασμα:

Ἦταν δασκάλισσα, ἀπὸ τὴν Πόλη, κι' εἶχε καλὴ θέση σὲ κάποιον Παρθεναγωγεῖο τῆς Σμύρνης... Μπροστὰ στὰ μάτια της, οἱ Τούρκοι τοῦ Κεμάλ τῆς ἴσφαξαν μητέρα κι' ἀδελφὸ. [...] Τί νὰ κάμει; Ἡ μόνη σωτηρία ἦταν πιά τὸ παράθυρο, – ἕνα παράθυρο τρίτου πατώματος. Μποροῦσε καὶ νὰ σκοτωθεῖ ἂν πηδοῦσε. Ἀδίστακτα ὅμως, πήδησε ἀπὸ κεῖ – πάνω στὸ δρόμο!²²

Στο επόμενο φύλλο του εντύπου ο συνδρομητής με το ψευδώνυμο «Πυροβολιτάνι» απευθύνει έκκληση μέσα από τη στήλη της «Αλληλογραφίας» σημειώνοντας:

Θύμα τῆς τουρκικῆς θηριωδίας εἶμαι κι ἐγώ. Μετὰ ἀπὸ 15 ἡμέρες μαρτύρια φτάσαμε στὴν Ἀθήνα γυμνοί, ἐγώ, ἡ μητέρα καὶ ἡ ἀδερφή μου. Τὸν μπαμπά μου τὸν πῆραν αἰχμάλωτο οἱ Τούρκοι. Κρυώνουμε πολὺ. Χρήματα δὲν ἔχουμε. Ὅ,τι εἶχαμε

¹⁸ Βλ. Βίκυ Πάτσιου, «*Η Διάπλασις των Παίδων*» 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του, Αθήνα: Καστανιώτη, 2001.

¹⁹ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 40, 3/9/22, σ. 319.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 18.

²¹ *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 41, 10/9/22, σ. 326.

²² *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 45, 8/10/22, σ. 356.

μᾶς τὸ πῆραν οἱ τσέτες. Ζητῶ προστασία ἀπὸ τὰ Διαπλάσπουλα. Τ' ὄνομά μου εἶναι Θεοφάνης Κλεάνθους.²³

Κατόπιν σχετικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε, το όνομα του συγκεκριμένου προσφυγόπουλου-συνδρομητή που βίωσε τη σκληρή δοκιμασία του ξεριζωμού αντιστοιχεί στον δημοσιογράφο και συγγραφέα Φάνη Κλεάνθη, που γεννήθηκε το 1913 στα Αλάτσατα της Μικράς Ασίας.²⁴ Στις 22/10/1922 ο Ξενόπουλος χρησιμοποιώντας ως μέσο τη στήλη των «Αθηναϊκών Επιστολών» μεταφέρει την επιθυμία ενός πολυετούς συνδρομητή του να γνωστοποιηθούν τα τραγικά γεγονότα στο αναγνωστικό κοινό του περιοδικού. Συγκεκριμένα:

Γράψτε! Γράψτε για τή Μικρασιατική τραγωδία! Νὰ τὰ μάθουν ὅλα τὰ Διαπλάσπουλα! Νὰ ξέρουν πῶς τόσα ἀδέλφια τους χάθηκαν ἀπ' τὸ μαχαίρι τοῦ Τούρκου ἢ γλίτωσαν γυμνά, ἀφοῦ εἶδαν τοὺς δικούς τους νὰ σφάζονται μπροστὰ στὰ μάτια τους. Γράψτε καὶ δράματα καὶ τραγωδίες! Θὰ συγκινήσουν τὸν κόσμο περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ Οἰδίπους καὶ ἡ Ἄντιγόνη. Τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων, ἄς δώσει νέα βλάστηση στὸ νεοελληνικὸ λογοτεχνικὸ δέντρο.²⁵

Η στάση της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού με προεξέχοντα τον Γρηγόριο Ξενόπουλο που ασκεί μια ουσιαστική επίδραση σε ένα ευρύ φάσμα των αναγνωστών, συντελεί στη δημιουργία μιας συλλογικής κίνησης υποστήριξης από τη βάση αναγνωστών του εντύπου. Πολλοί συνδρομητές στέλνουν χρήματα, διοργανώνουν εκδηλώσεις, διαλέξεις και θεατρικές παραστάσεις, για να διαθέσουν τα έσοδα υπέρ των προσφύγων. Μεταξύ των αναγνωστών εντοπίζεται και το όνομα της τακτικής συνεργάτριας του περιοδικού, Σταυρούλας Μαριέτου, που επιθυμεί να οργανώσει μια διάλεξη για τον ίδιο σκοπό.²⁶ Στο φύλλο της 19^{ης} Νοεμβρίου του 1922 ο Ξενόπουλος γνωστοποιεί την είδηση του θανάτου του Νίκου Κασσιόνη, παλιού συνδρομητή της *Διάπλασης* με το ψευδώνυμο «Νικητής», ο οποίος βρισκόταν στην πρώτη γραμμή του πολέμου. Επιπρόσθετα, στο φύλλο της επόμενης εβδομάδας αναδεικνύεται το μείζον θέμα της ανεργίας που καλούνται να αντιμετωπίσουν πολλές οικογένειες λόγω του ξεριζωμού, με αποτέλεσμα τα παιδιά-συνδρομητές να αναγκάζονται να στερηθούν το αγαπημένο τους ανάγνωσμα. Όπως μάλιστα σημειώνεται από τον αρχισυντάκτη του εντύπου, «χιλιάδες παιδιά βρίσκονται σε αυτή τη σκληρή ανάγκη».²⁷ Η *Διάπλασις των Παίδων* αναμφισβήτητα λειτούργησε ως φυτώριο πολλών αξιόλογων λογοτεχνικών φωνών, καθώς παρείχε πρόσφορο έδαφος για την καλλιέργεια της επικοινωνίας μεταξύ των συνδρομητών μέσα από τη στήλη των «Μικρών Αγγελιών». Την ίδια χρονική περίοδο που εξελίσσονται τα τραγικά γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής εντοπίζονται τα ονόματα του δημιουργού Αλέξανδρου Βεϊνόγλου και του ποιητή Δημητρίου Καπετανάκη, οι οποίοι έδρασαν την ίδια εποχή (σε ηλικία 10-12 ετών) στον κύκλο του περιοδικού χρησιμοποιώντας διάφορα ψευδώνυμα.²⁸ Επίσης, στο ίδιο φύλλο της 20^{ης} Αυγούστου 1922 εμφανίζεται και το όνομα της συγγραφέως Νέλλης Καλογλοπούλου, γνωστής στους λογοτεχνικούς κύκλους με το ψευδώνυμο Ντόρα Ρωζέττη.²⁹ Τέλος, στο φύλλο της 16^{ης} Ιουλίου εντοπίζεται το όνομα του μεγάλου ποιητή της θάλασσας, Νίκου Καββαδία, ο οποίος συμμετέχει στην κίνηση του περιοδικού ως μέλος ενός Συλλόγου

²³ *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 46, 15/10/22, σ. 367.

²⁴ Ο Φάνης Κλεάνθης ξεκίνησε τη δημοσιογραφική του σταδιοδρομία από την εφημερίδα «Χώ της Ελλάδας» το 1935. Συνεργάστηκε με τα περιοδικά: *Μπουκέτο*, *Θεατής*, *Γυναίκα*, *Θησαυρός*, *Φαντασία*, *Ταχυδρόμος*, κ.ά. Από το 1954 έως και το 1980 υπήρξε συντάκτης της εφημερίδας *Τα Νέα*. Παρουσίασε πλούσιο συγγραφικό έργο. Μερικά από τα έργα του είναι τα εξής: *Ο φρικτός μήνας Σεπτεμβρίου*, *Έτσι χάσαμε τη Μικρά Ασία*, *Η Ελληνική Σμύρνη*, *Αλάτσατα*, *η χαμένη πατρίδα μου*.

²⁵ *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 47, 22/10/22, σ. 372.

²⁶ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 51, 19/11/22, σσ. 406-407.

²⁷ *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 52, 26/11/22, σ. 414.

²⁸ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 38, 20/8/22, σ. 304.

²⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 304.

Συνδρομητών.³⁰ Επιλογικά, σύμφωνα με τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, τακτικό συνεργάτη του περιοδικού, η Μικρασιατική Καταστροφή προκάλεσε στον λογοτεχνικό χώρο τη μετατόπιση της νεοελληνικής πεζογραφίας από τα χέρια των συγγραφέων της «κυρίως Ελλάδος» στα χέρια των Μικρασιατών, των Κωνσταντινουπολιτών, των νησιωτών. Ο ξεριζωμός συνέβαλε στον σχηματισμό μιας ψυχικής και πνευματικής μετατροπής των Ελλήνων.³¹

Συμπέρασμα - Διαπιστώσεις

Συμπερασματικά, τα τραγικά γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτυπώνονται με ανάγλυφο τρόπο μέσα από τις σελίδες του ημερησίου και περιοδικού Τύπου της εποχής. Το βίωμα του ξεριζωμού και της αθέλκτης απομάκρυνσης του ελληνικού πληθυσμού με βίαιο τρόπο αποτελούν ένα χαρακτηριστικό κομμάτι μνήμης των προσωπικών αφηγήσεων. Τα ατομικά βιώματα εντάσσονται σε ευρύτερες συλλογικότητες που διαμορφώνουν πολλές φορές μια συλλογική συνείδηση και μνήμη.³² Οι γραπτές μαρτυρίες που προβάλλονται μέσα από τις σελίδες του Τύπου της εποχής συνιστούν ιστορικό τεκμήριο, το οποίο τροφοδοτεί ένα σημαντικό κομμάτι της εγχώριας λογοτεχνικής παραγωγής που κινείται πάνω στον θεματολογικό άξονα της Μικρασιατικής τραγωδίας. Ιδιαίτερα, η ενασχόληση των προσφύγων συγγραφέων με τη συγγραφή έργων που χαρακτηρίζονται για το συγκεκριμένο περιεχόμενό τους, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια βαθύτερη εσωτερική ανάγκη, ίσως και χρέος, με σκοπό την επούλωση του προσωπικού και συλλογικού τραύματος.³³ Η *Διάπλασις των Παίδων*, ένα ανάγνωσμα που διακρίνεται για τη μακροχρόνια παρουσία του και επιδρά σημαντικά στη βάση του αναγνωστικού σώματός του, προβάλλει την αυθεντικότητα και την αμεσότητα της μαρτυρίας των προσφυγόπουλων συνδρομητών της. Οι έντονοι εικόνες που καθρεφτίζουν τον πόνο της ανθρώπινης απώλειας, ο βίαιος χωρισμός των οικογενειών, οι τραγικές συνθήκες της ένδειας και ο αγώνας για επιβίωση συνθέτουν μια νέα πραγματικότητα εντός της οποίας εισάγεται σταδιακά και συμπάσχει το νεανικό αναγνωστικό κοινό του περιοδικού. Η ηλικία των παιδιών που συμμετέχουν στην κίνηση του περιοδικού και η προσωπική τους εμπλοκή με τα τραγικά γεγονότα καθιστούν ακόμα μεγαλύτερη τη διάσταση αυτής της τραγωδίας. Σύμφωνα με τον Γιώργο Ανδρειωμένο, η Μικρασιατική Καταστροφή –το μεγαλύτερο, ενδεχομένως, «τραύμα» στη συλλογική συνείδηση του νέου ελληνισμού– πυροδότησε τη λογοτεχνική παραγωγή και την ευρύτερη καλλιτεχνική δημιουργία, με αποτέλεσμα το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός να μετουσιωθεί σε έναν από τους πιο επιδραστικούς θεματικούς κύκλους της νεοελληνικής λογοτεχνίας.³⁴

³⁰ Βλ. *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 33, 16/7/22, σ. 264.

³¹ Βλ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β' Ανήσυχα χρόνια*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1980.

³² Βλ. Μ. Γ. Μερκελής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών» [στο:] *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993, σσ. 247-255 (α' δημοσίευση: *Πρακτικά Δ' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου* [Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979], Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 181-187)· παρατίθεται στο: Ρέα Καλιάμπουρα, «Ο μικρασιατικός ξεριζωμός στις προσωπικές αφηγήσεις και τη λογοτεχνία», ό.π.

³³ Βλ. Τόνια Καφετζάκη, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., σ. 324.

³⁴ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Η λογοτεχνία για τη Μικρασιατική Καταστροφή ως πηγή έμπνευσης για τον κινηματογράφο και την τηλεόραση», <https://diastixο.gr/epikaira/552-mikrasiatiki-katastrofi/19449-logotexnia-mikrasiatiki-kinimatografos>, 2002 (προσπελάστηκε: 8/6/2023).

Βιβλιογραφία

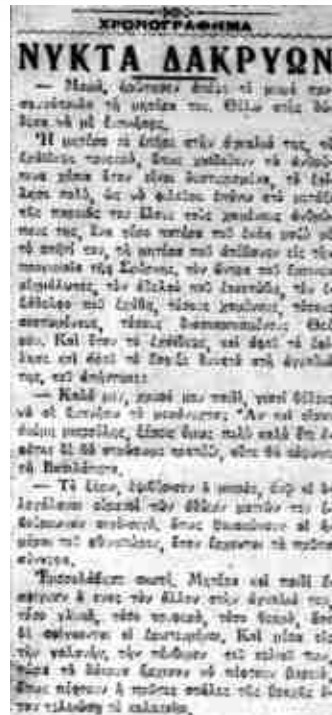
Πηγές

- Διάπλασις των Παίδων*, τ. 29, αρ. 33, 16/7/22.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 29, αρ. 38, 20/8/22.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 29, αρ. 40, 3/9/22.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 29, αρ. 45, 8/10/22.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 29, αρ. 46, 15/10/22.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 29, αρ. 47, 22/10/22.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 29, αρ. 51, 19/11/22.
Διάπλασις των Παίδων, τ. 29, αρ. 52, 26/11/22.
Εφημερίς Βασιλοφρόνων Αρχών Πρωινή, Δευτέρα 3 Ιανουαρίου 1922.
Εφημερίς Πολιτική και των Ειδήσεων Σκριπ, Παρασκευή 2 Σεπτεμβρίου 1922.
Εφημ. Πατρίς, 30 Αυγούστου 1922.
Η Απογευματινή Πρωτεύουσα, Σάββατον 3 Σεπτεμβρίου 1922.
 Καμηλάκη Μαρία κ.ά. (επιμ.), *Το 1922 στον Τύπο. Συλλογή Ημερήσιου & Περιοδικού Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Κατάλογος Έκθεσης 2022*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Το 1922 στον Τύπο.pdf* (προσπελάστηκε: 8/6/2023).
Μεγάλη Καθημερινή Πολιτική και Οικονομική Εφημερίς Ελεύθερον Βήμα, Δευτέρα 29 Αυγούστου 1922.

Βοηθήματα

- Ανδρειωμένος Γιώργος, «Η λογοτεχνία για τη Μικρασιατική Καταστροφή ως πηγή έμπνευσης για τον κινηματογράφο και την τηλεόραση», <https://diastixko.gr/epikaira/552-mikrasiatiki-katastrofi/19449-logotexnia-mikrasiatiki-kinimatografos>, 2022 (προσπελάστηκε: 8/6/2023).
 Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Αθήνα: Καστανιώτη, 2000.
 Κακάμπουρα Ρέα, «Ο μικρασιατικός ξεριζωμός στις προσωπικές αφηγήσεις και τη λογοτεχνία». Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.academia.edu/5896533/%CE%9F_%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%BE%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%B6%CF%89%CE%BC%CF%8C%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%82_%... (προσπελάστηκε: 10/6/2023).
 Καφετζάκη Τόνια, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα: Πορεία, 2003.
 Μεραιλής Μ. Γ., «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωριωτών» [στο:] *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993, σσ. 247-255 (α' δημοσίευση: *Πρακτικά Δ' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου* [Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979], Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 181-187).
 Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β' Ανήσυχα χρόνια*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1980.
 Πάτσιου Βίκυ, «Η *Διάπλασις των Παίδων* 1879-1922. Το πρότυπο και η συγκρότησή του», Αθήνα: Καστανιώτη, 2001.
 Τσοκόπουλος Βάσις, «Περιοδικά και εκδοτικοί οίκοι στον Μεσοπόλεμο» [στο:] Βάσις Τσοκόπουλος κ.ά., *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο (26 & 27 Μαρτίου 1999), Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 15-23.

Παράρτημα

Εικ. 1: Εφημερίδα *Αμάλθεια* Σμύρνης, Κυριακή 1 Ιανουαρίου 1923

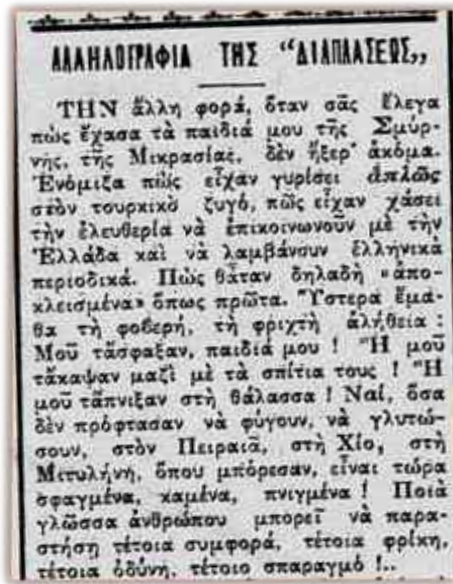
Εικ. 2: Εφημερίδα *Πατρίς*, 30 Αυγούστου 1922

Εικ. 3: Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, 29/8/1922

Εικ. 4: Εφημερίδα *Σκριπ*, 2/9/1922

Εικ. 5: Διάπλασις των Παιδων, 10/9/1922

**ΑΘΗΝΑ·Ι·ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ
ΜΙΑ ΤΡΑΓΩΔΙΑ**

Ἦταν δασκάλισσα, ἀπὸ τὴν Πόλη, κί' εἶχε καλὴ θέση σὲ κάποιε παραναγωγεῖο τῆς Σμύρνης... Μπροστὰ στὰ μάτια της, οἱ Τούρκοι τοῦ Κεμάλ τῆς σφαζάν μητέρα κί' ἀδελφὸ. Ἐκείνη, μονάχη, εἶχε καταφύγει σὸ τρίτο κᾶτωμα τοῦ σπιτιοῦ, μάζευε βιαστικὰ ὅ,τι μποροῦσε, ἔκρυβε σὸ στήθος της τὴ μικρὴ τῆς παρουσία, — τρεῖς-τέσσερες χιλιάδες, — κί' ἔκαραδοκοῦσε τὴν εὐκαιρία νὰ γλυττήρησῃ, νὰ σωθῇ.

Μὰ δὲν πρόφτασε. Δυὸ τούρκοι στρατιῶτες μ' ἓναν ἀξιωματικὸ ἀνέβηκαν σὲ λίγο καὶ παραξίνασαν τὸ προσωρινὸ τῆς δαυλο. Τῆς πήραν ὅ,τι εἶχε. Καὶ τὴν πρόσταζαν νὰ γυθθῇ, γιὰ νὰ τῆς παρουσὴ καὶ τὰ ροῦχα της κί' ὅ,τι ἄλλο τοῦλιν εἶχε κρύψει ἀπὸ μέσιν.

Πραγματικῶς, τὰ χρήματα καὶ λίγα γροσσερικὰ φανερώθηκαν μὲ τὰ γρόσσο κί' οἱ Τούρκοι τὰ πήραν. Ἡ δασκαλοκατακλιθεῖσα ἐνόμισε μιὰ σπηλιὰ πὸς μὲ τὰ λῶτρα αὐτὰ θὰ γλύτωνε τοσάκι-χιτὸ τὴ ζωὴ της. Μὰ ὄχι. Ὁ ἀξιωματικὸς τὴν ἐπρότειπε νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ καὶ, ἐπὶ τὴν ἀκίνητην, ἔκρυψε νὰ τὴν ἀρκόσῃ. Τι νὰ κάμῃ; Ἡ μόνη σωτηρία ἦσαν πιά τὸ παράδορο, — ἓνα παράδορο τρίτου κᾶτωματος. Μποροῦσε καὶ νὰ σκοταθῇ ἀντηρόσῃ. Ἀξιοτακτα δαυσε, κήλησε ἀπὸ καί-κᾶ-ε σὸ ἔρῃμο!

Δὲν ἐσκοτώθηκε, δὲν τρακίστηκε. Τὸ πόδι της μόνον χτύπησε. Μὰ φαίνεται πὸς σὲ τέτοιεσ σπηλιὰς δὲν αἰσθάνεται κανένας πόνο... Μιὰ φτωχὴ γυνὴ τὴ δέχθηκε σὸ σπηλιὰ τῆς καὶ τῆς ἔδωσαν τὰ κοσμήλια ἑκείνη, πὸς τῆς ἔκρυψαν ὅπως-ὅπως τὴ γόμνα. Ἐπειτα, ζουλόστη, κοσμοκρίνοντες, κανάντες, σόβηκε ὡς τὴν τραγικὴ παραλία. Ἀπὸ καὶ πιά ὅσπε καὶ κείνη δὲν ἤξερε πὸς βεβήθηκε σὴ βέρκα, σὸ βλαπόρι, σὸν Πειραιᾶ!

Εικ. 6: Διάπλασις των Παιδων, 8/10/1922

Τὸ καίμενο μου τὸ Πυροβολιτάκι !
 ἀκούστε τί μου γράφει : «Θῦμα τῆς
 τουρκικῆς θηριωδίας εἶμαι καὶ ἐγώ.
 Μετὰ 15 ἡμερῶν μαρτύρια, ἐφθάσαμε
 ἐδῶ στὰς Ἀθήνας γυμνοί, ἢ μαμά
 μου, ἢ γιαγιά μου κι' ἐγώ. Τὸν μπα-
 μπᾶ μου τὸν πῆραν αἰχμάλωτο οἱ
 Τούρκοι... Τώρα μένομε 'ς ἓνα μαγα-
 ζι, τοῦ κ. Ι. Γ. Γαϊτανάκη, στὴ Γούβα
 καὶ ἡ θέσις μας εἶναι δεινὴ. Δὲν ἔχομε
 καθόλου ρούχα. Μᾶς ἔδωσαν τρία σακ-
 κιά καὶ μιά κουβέρτα, ἀλλὰ κρυώνουμε
 πολὺ. Χρήματα δὲν ἔχομε. Ὅ,τι εἶ-
 χαμε μᾶς τὰ πῆραν οἱ τσέτες. Τώρα
 σκέφθηκα νὰ σὲ παρακαλέσω νὰ δημο-
 σεύτῃς ὅτι εἶμαι γυμνὸς καὶ ζητῶ
 προστασία ἀπὸ τὰ Διαπλάσάπουλα τῶν
 Ἀθηνῶν. Ὅ,τι ἔχουν εὐχαρίστηση, ἄς

Εικ. 7: Διάπλασις των Παίδων, 15/10/1922

16 Ἰουλίου
 (ΚΒ' --- 594)
ΣΥΛΛΟΓΟΣ <ΕΛΛΗΝΟΠΙΣ>
Α' ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ
ΘΕΜΑ ΟΠΟΙΟΔΗΠΟΤΕ
ΒΡΑΒΕΙΑ ΚΑΛΙΤΕΧΝΙΚΑ
ΠΡΟΣΒΜΙΑ ΔΥΟ ΜΗΝΕΣ
ΔΙΟΙΚ. ΜΠΗΤΤΥ 32 ΠΕΙΡΑΙΑ
ΦΟΥΡΙΟΣ, ΣΑΝΣΕΛΩ Ρ
 Ἐκδόσις διορίζουσα:
ΣΥΜΒ: ΓΑΛΑΝΗ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΑ
ἈΡΧΗΓΟΣ ΤΗΣ ΦΥΛΗΣ
ΕΛΕΓΚΤΗΣ: ΜΠΕΣΗΩ Α.
ΜΕΛΗ: ΦΑΙΣΤΑ ΤΩΤ ΠΑΘΟΥ, ΜΙΚΡΟΣ
ΠΟΙΗΤΗΣ, ΑΓΝΟΣ ΠΟΣΩ, ΒΟΕΩΣ,
ΚΑΡΔΙΑΣΜΕΝΟΣ, ΚΟΥΡΤΑΛΗΣ,
ΕΥΘΥΜΙΟΥ Κ: Τ. Δ.
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΟΙ
ΑΘΗΝΩΝ: Α. ΚΑΝΕΛΛΗΣ Κ. ΜΙΑΝΗΣ
ΣΜΥΡΝΗΣ: ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΗΝΑΣ
ΖΑΚΥΝΘΟΥ: Δ. ΠΑΤΡΙΝΟΣ
ΑΡΓΟΣΤΟΛΙΟΥ: Ν. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ
ΠΑΤΡΩΝ: ΣΗΑΝΙΟΥΛΑ

Εικ. 8: Διάπλασις των Παίδων, 16/7/1922

Η τέχνη και το όνειρο στο έργο του Άγγελου Σικελιανού

Ο Άγγελος Σικελιανός είναι ένας από τους πιο σημαντικούς ποιητές του 20^{ου} αιώνα. Η ποιητική του δημιουργία είναι μεγάλη. Είναι ένας ποιητής που τιμήθηκε εν ζωή, αλλά το έργο του τιμήθηκε και μετά θάνατον. Ουσιαστικά πρόκειται για έναν ποιητή που κατέχει ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους ποιητές της γενιάς του.

Πρόκειται για τη δεύτερη μεταπαλαμική γενιά που κάνει την εμφάνισή της πριν από το 1910. Αυτή αποπνέει έναν αέρα ανανέωσης, που έρχεται στα ελληνικά γράμματα χωρίς όμως να πρόκειται για κάτι ξεκομμένο από την ελληνική παράδοση. Ο Σικελιανός μαζί με τον Καζαντζάκη, τον Βάρναλη και άλλους πνευματικούς ανθρώπους της γενιάς του φέρνουν έναν αέρα ανανέωσης και διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις για τη μετάβαση στον μοντερνισμό. Οι προτάσεις υποψηφιότητας του Σικελιανού και του Καζαντζάκη για βραβείο Νόμπελ φανερώουν ότι η Ελληνική Λογοτεχνία παίρνει τη θέση που της αξίζει ανάμεσα στις άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες.¹ Το ζητούμενο είναι στη συγκεκριμένη εργασία να διερευνηθεί ο βαθμός επίδρασης που είχε ο Φρόντ και οι ψυχαναλυτικές θεωρίες του με έμφαση στην παρουσία της τέχνης και του ονείρου στο έργο του Άγγελου Σικελιανού *Αλαφροΐσκιωτος*.

Ο Φρόντ είναι ο πατέρας της ψυχανάλυσης. Είναι μια πολυσχιδής προσωπικότητα μεγάλου κύρους. Έργα του όπως η ερμηνεία των ονείρων και οι τρεις μελέτες για τη σεξουαλικότητα είχαν σημαντική επίδραση και αποτέλεσαν τη βάση για όλη τη μετέπειτα θεωρία της Ψυχανάλυσης.²

Σχετικά με την ερμηνεία του ονείρου, ο Φρόντ θεωρεί ότι η παραμόρφωση του ονείρου, που στην ουσία μας παρεμποδίζει στην κατανόησή του, οφείλεται σε μια λογοκριτική δραστηριότητα που στρέφεται κατά των απαράδεκτων ασυνείδητων επιθυμιών.³ Επιπλέον, ο Φρόντ έκανε διάκριση ανάμεσα στο συνειδητό και το ασυνείδητο και στη συνέχεια επέκτεινε τη θεωρία του κάνοντας μια τριπλή διάκριση των ψυχικών φαινομένων διακρίνοντας το Αυτό, το Υπερέγώ και το Εγώ.⁴ Είναι αναμφισβήτητο ότι η ψυχαναλυτική θεωρία του επηρέασε μεταγενέστερους διανοητές, αλλά και την ερμηνεία λογοτεχνικών κειμένων.

1. Οι Ψυχαναλυτικές Θεωρίες του Φρόντ και το Όνειρο - Η Ερμηνεία της Λογοτεχνίας

Ο Φρόντ ερμήνευσε τις άλλες μορφές συμπεριφοράς στηριζόμενος στην ερμηνεία των ονείρων. Το υλικό που συνθέτει το περιεχόμενο του ονείρου είναι σε κάθε περίπτωση

¹ Βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Εισαγωγή. Ο Σικελιανός και η Κριτική» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999, σσ. ιε' - ις'.

² Βλ. Σίγκμουντ Φρόντ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος, [χ.χ.], σ. 7.

³ Για τη θεωρία του σχετικά με την ερμηνεία των ονείρων, βλ. σχετικά, στο ίδιο, σσ. 133-233.

⁴ Αναλυτικά η σχετική διάκριση αναπτύσσεται στο έργο του Φρόντ, *Το Εγώ και το Αυτό*, μτφρ. Δανάη Παναγιωτοπούλου, εισ. Θανάσης Χατζόπουλος, Αθήνα: Πλέθρον, 2008.

προερχόμενο από τα βιώματα, δηλαδή αναπαράγεται στο όνειρο και επανέρχεται στη μνήμη.⁵ Οι πηγές του ονείρου είναι τέσσερις: α') εξωτερική, αντικειμενική αισθητήρια διέγερση, β') εσωτερική υποκειμενική αισθητήρια διέγερση, γ') εσωτερικό (οργανικό) σωματικό ερεθίσμα, δ') καθαρά ψυχικές πηγές ερεθισμάτων.⁶

Τα παιδιά έχουν μια ιδιαίτερη σχέση με τη φαντασία, καθώς διηγούνται φανταστικές ιστορίες, αλλά και τους αρέσουν τα παραμύθια. Ο Φρόντ στην ουσία κάνει αυτή τη σύνδεση, καθώς ο κόσμος των φαντασιώσεων έχει αναλογίες με τον κόσμο των ονείρων. Τα όνειρα, λοιπόν, δεν είναι τίποτα άλλο από τη μεταμφιεσμένη πραγματοποίηση μιας επιθυμίας.⁷

Σύμφωνα με τον Φρόντ, τα όνειρα προκαλούνται από επιθυμίες και οι επιθυμίες ουσιαστικά αποκαλύπτονται μέσα από την ανάλυση των ονείρων, συνδυαζόμενες με τις συνειρμικές σκέψεις αυτού που ονειρεύεται. Ουσιαστικά στόχος της ερμηνείας του ονείρου είναι να πάψει το όνειρο να είναι κάτι δυσνόητο και αινιγματικό.

Η Λογοτεχνία αλλά και η Τέχνη γενικότερα είναι ένας σημαντικός δείκτης που φανερώνει το επίπεδο του πολιτισμού μιας κοινωνίας. Αυτός είναι και ο λόγος που με τον τρόπο ερμηνείας της Λογοτεχνίας ασχολήθηκαν αρκετοί θεωρητικοί από διαφορετικούς κλάδους της Γνώσης. Ο καθένας από αυτούς έδωσε το δικό του στίγμα και θέλησε να πραγματευτεί το ζήτημα από τη δική του οπτική γωνία θέτοντας σε κάθε περίπτωση το δικό του λιθαράκι στον τρόπο ερμηνείας του λογοτεχνικού κειμένου. Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι η λογοτεχνική παραγωγή επηρεάζεται από την επιστήμη αλλά και τις κοινωνικές αλλαγές.

2. Ερμηνευτική Προσέγγιση του Αλαφροϊσκιώτου

Ο Σικελιανός είχε καταγωγή από τα Επτάνησα. Γεννήθηκε στη Λευκάδα το 1884. Οι γονείς του ήταν ο Ιωάννης και η Χαρίκλεια Σικελιανού το γένος Στεφανίτση. Και οι δυο τους ήταν μορφωμένοι και έμαθαν από νωρίς στα πέντε παιδιά τους –ο Άγγελος ήταν ο μικρότερος– την αγάπη για τα γράμματα. Ο πατέρας-του γνώριζε τη Γαλλική και Ιταλική γλώσσα και τη δίδασκε κατ' επάγγελμα μαθαίνοντάς την και στα παιδιά του, ενώ η μητέρα του ήταν απόφοιτος του Αρσακείου.

Ο Άγγελος Σικελιανός τιμούσε τους γονείς του και τους μνημόνευε. Αυτό φανερώνει φροϋδιικές επιδράσεις. Ο πατέρας του ενσάρκωνε γι' αυτόν την έννοια του χρέους, γι' αυτό και όταν ο Σικελιανός φέρνει στο μυαλό του τη μοίρα των θνητών θέτει το εναγώνιο ερώτημα: «Πώς θα αντικρύσω τον πατέρα μου στον άλλο κόσμο;» Όσον αφορά τη μητέρα του, ο Σικελιανός μέσα από το πρόσωπό της προσωποποιεί την τρυφερότητα και τη χάρη. Όπως λέει χαρακτηριστικά στο ποίημά του «Αφιερωμένο στη Μάνα μου» (με κεφαλαίο), «Σε Σε χαμογελάει η γη, σε Σε η πατρίδα ακέρια»⁸

Ο Σικελιανός έλαβε επιμελημένη παιδεία. Κοντά στους μορφωμένους γονείς, οι οποίοι αγαπούσαν την Αρχαία Ελλάδα, γι' αυτό άλλωστε έβγαλαν και αρχαία ονόματα σε τέσσερα από τα πέντε τους παιδιά (Εκτωρ, Μενέλαος, Ελένη, Πηνελόπη), υπάρχει και η παρουσία μιας μορφωμένης Βάγιας, η οποία τους έφερε σε επαφή με τους αρχαίους ελληνικούς μύθους.

⁵ Βλ. Σίγκμουντ Φρόντ, *Η Ερμηνεία των Ονείρων*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος, 2013, σ. 34. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *H-ερμηνεία-των-ονείρων-1-650.pdf (stratilio.gr)* (προσπελάστηκε: 19/10/2022).

⁶ Για τα ερεθίσματα και τις πηγές του ονείρου, βλ. σχετικά, Σίγκμουντ Φρόντ, *Η Ερμηνεία των Ονείρων*, ό.π., σσ. 44-62.

⁷ Για τις φαντασιώσεις και τα όνειρα καθώς και την εργασία του ονείρου, βλ. σχετικά, Jean-Claude Liaudet, *Ο Φρόντ με απλά λόγια*, μτφρ. Αγγελική Πασσιά, Αθήνα: Πατάκη, 2017, σσ. 84-88.

⁸ Για την καταγωγή και τη σχέση του ποιητή με τους γονιούς, βλ. σχετικά, Παντελής Πρεβελάκης, *Άγγελος Σικελιανός. Τρία κεφάλαια βιογραφίας και ένας πρόλογος*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1990, σσ. 26-27.

Επιπλέον, τα παιδιά γνώρισαν την επτανησιακή ποιητική παράδοση, όπως αυτή εκπροσωπείται από τον Διονύσιο Σολωμό, τον Ανδρέα Κάλβο και τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, ο οποίος ήταν οικογενειακός φίλος της οικογένειας Σικελιανού. Κοντά σε αυτές τις επιδράσεις ο Σικελιανός επηρεάστηκε και από τη φύση και το όμορφο τοπίο της Λευκάδας, την επικοινωνία του με τον λαό, τη χριστιανική θρησκεία και την ελληνική γλώσσα.⁹

Ο Σικελιανός άρχισε να γράφει ποιήματα από την παιδική του ηλικία και από πολύ νωρίς θεώρησε ότι είχε πλαστεί για να ερμηνεύσει τον φυσικό κόσμο που τον περιέβαλε και είχε γίνει γι' αυτόν ένα προσωπικό βίωμα. Αφού τελείωσε το Δημοτικό και το Γυμνάσιο στη Λευκάδα, γράφτηκε το 1901 στη Νομική Σχολή των Αθηνών, χωρίς όμως να παρακολουθεί εντατικά μαθήματα. Ο λόγος είναι ότι ασχολήθηκε για βραχύ χρονικό διάστημα με το θέατρο μαζί με την αδελφή του Ελένη και το γαμπρό του Σπήλιο Πασαγιάννη συμπράττοντας με τον Κωνσταντίνο Χρηστομάνο και τις αναμορφωτικές προσπάθειες που έκανε στη «Νέα Σκηνή».

Ο Σικελιανός ακολούθως προέβη σε δημοσιεύσεις διαφόρων ποιημάτων σε λογοτεχνικά περιοδικά της εποχής. Τα πρώτα ποιήματά του έχουν σαφείς επιδράσεις από τον Ρομαντισμό, τον Παρνασσισμό και τον Συμβολισμό. Ο Σικελιανός δέχτηκε ξένες επιδράσεις από τους λογοτέχνες Μωρίς Μπαρρές, Πωλ Κλωντέλ και Γιαμπριέλ ντ' Αννούτσιο, οι οποίοι είχαν επηρεαστεί από τους Φρειδερίκο Νίτσε, Ουίλιαμ Τζαίμς και Ερρίκο Μπερζόν. Ιδιαίτερα ο ντ' Αννούτσιο επηρέασε τον Σικελιανό στο να αποδεσμεύσει τον Διονυσιασμό του στον *Αλαφροΐσκιωτο*. Επίδραση άσκησε και ο Κωστής Παλαμάς στον Άγγελο Σικελιανό. Στη συνείδησή του, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Πρεβελάκης, είναι ο «άγιος των γραμμάτων μας».¹⁰

Η συγγραφή του *Αλαφροΐσκιωτου* κρύβει μια ωραία ιστορία. Συνδέεται άμεσα με τη γνωριμία του με τη μετέπειτα πρώτη του γυναίκα, Εύα Πάλμερ. Ο συνδετικός κρίκος για τη γνωριμία του με την Εύα ήταν η αδελφή του Πηνελόπη. Η Εύα άκουσε να απαγγέλει η Πηνελόπη παιδικά ποιήματα του αδελφού της. Η Εύα επηρεάστηκε θετικά, καθώς είχε το υπόβαθρο για κάτι τέτοιο. Ήταν αρχαιολάτρης και είχε και θεατρική και μουσική αγωγή. Ήταν γενικά ένα άτομο με καλλιτεχνικές ανησυχίες. Ο Άγγελος και η Εύα γνωρίστηκαν και αποφάσισαν να παντρευτούν. Όμως αυτό δεν έγινε αμέσως. Ο Άγγελος πήγε αρχικά στην Αίγυπτο στον αδελφό του Μενέλαο που εργαζόταν σαν μηχανικός σε ένα μεγάλο αγρόκτημα κοντά στο Κάιρο. Μετά την άφιξη του Άγγελου ο αδελφός του οργάνωσε μαζί με μερικούς φίλους, οι οποίοι ήταν Αιγύπτιοι και Άγγλοι, μια ολιγόημερη εκδρομή στη Λιβυκή έρημο. Εκεί έστησαν σκηνές κοντά σε μια όαση. Στο σημείο εκείνο, ο Σικελιανός, σε νεαρή ακόμα ηλικία, έχοντας το δικό του τσαντίρι και ένα Αραπάκι για υπηρέτη, έγραψε τον *Αλαφροΐσκιωτο*. Τον τελείωσε μέσα σε μία εβδομάδα. Την άνοιξη του 1907.¹¹ Είναι προφανές το γεγονός ότι ο Σικελιανός, για να μπορέσει να γράψει σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα τον *Αλαφροΐσκιωτο* του, είχε αποκομίσει επαρκείς εμπειρίες και βιώματα για να τον στοιχειοθετήσει.

Η Εύα και η αδελφή του Σικελιανού Πηνελόπη μετακινήθηκαν από την Αθήνα στη Λευκάδα όπου έγινε αποδεκτή ως μέλλουσα νύφη από την οικογένεια του Σικελιανού. Τελικά οι δύο παντρεύτηκαν στις 9 Σεπτεμβρίου 1907. Αν και ο γάμος έγινε στην Αμερική, στην εκκλησία του Αγίου Παύλου στο Bar-Habor Maine, δεν έμειναν τελικά στην Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά μετά από έναν μήνα επέστρεψαν στην Ελλάδα. Η αρχική τους διαμονή ήταν στη Λευκάδα, στο νησάκι του Άι Νικόλα. Αργότερα όμως μετοίκησαν στην Αθήνα.

Ο *Αλαφροΐσκιωτος* ήταν ένα ποιητικό έργο, το οποίο το επεξεργάστηκε επί διετία ο ποιητής πριν τελικά το εκδώσει. Προϊόν αυτής της επεξεργασίας ήταν η προσθήκη του

⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 28.

¹⁰ Για τις επιδράσεις στο έργο του Σικελιανού, βλ. σχετικά, στο ίδιο, σσ. 34-36.

¹¹ Για τη γνωριμία Σικελιανού με την Εύα Πάλμερ και την αφορμή συγγραφής του *Αλαφροΐσκιωτου*, βλ. σχετικά, στο ίδιο, σσ. 36-37.

τελευταίου μέρους για τη «Χρυσοφρύδη» και τέλος προέβη σε δημοσίευση μαζί με τις *Ραφωδίες του Ιονίου* σε «επιβλητική έκδοση» τον Φεβρουάριο του 1909. Τον ίδιο χρόνο που εκδόθηκε το βιβλίο γεννήθηκε και ο μοναχογιός του. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι απόψεις του Φρόντ είναι ήδη γνωστές όταν ο ποιητής γράφει τον *Αλαφροϊσκιωτο*, αφού η ερμηνεία των Ονειρών είναι ήδη δημοσιευμένη από το 1899. Ο Σικελιανός είχε συγκριμένο πνευματικό προσανατολισμό και αυτό αποτυπώνεται σε μια σειρά πραγμάτων, ξεκινώντας κατ' αρχήν από το όνομα που έδωσε στο παιδί, το οποίο είναι αρχαίο ελληνικό. Το ονόμασε Γλαύκο. Επιπλέον, καταδεικνύεται και από τους τίτλους τριών ομιλιών που έκανε στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1909. Τα ονόματα είναι χαρακτηριστικά: «Κήρυγμα ηρωισμού», «Παν ο μέγας», «Ο ομηρικός Οδυσσέας».¹²

Ο *Αλαφροϊσκιωτος* είναι ένα μακρό ποίημα χωρίς αφηγηματική πλοκή, που η σύνθεσή του αποτελείται από 60 μικρές ενεπίγραφες ενότητες. Αριθμεί 2.293 στίχους και είναι χωρισμένο σε δύο μεγάλα μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από 1.186 στίχους, ενώ το δεύτερο από 1.049 στίχους. Ενδιαμέσως παρεμβάλεται ένας σύντομος «διάμεσος ύμνος», ο οποίος τιτλοφορείται «Ψάπφα» και αποτελείται από 58 στίχους.¹³

Ο Πρόλογος του *Λυρικού βίου* έχει ως σκοπό να επεξηγήσει το περιεχόμενο του ποιητικού του έργου. Ο ίδιος ο Σικελιανός στην εισαγωγή του *Λυρικού Βίου* τονίζει ότι τα ποιήματα που παραθέτει στην ποιητική του συλλογή δεν αποτελούν τίποτε άλλο από κάποια χνάρια της «υπαρξιακής πορείας της ψυχής του» με κυρίαρχο προσανατολισμό την κεντρική κατάκτηση μιας ενιαίας και μεζονος συνείδησης της Ζωής. Με άλλα λόγια, τα ποιήματα αυτά αποτελούν τη φωνή της συνείδησης του ποιητή. Ο ίδιος ο ποιητής αυτοχαρακτηρίζεται ως ο Ποιητής, ο Στοχαστής, ο Μυστικός. Αυτές οι τρεις υποστάσεις του ποιητή εναρμονίζουν απόλυτα το ψυχικό τους κέντρο με το κέντρο του παντός.¹⁴ Η τρισυπόστατη αυτή διάκριση της ψυχής του ποιητή επικοινωνεί με ολόκληρη τη Δημιουργία· επικοινωνεί μαζί της, είναι κοινωνός με αυτήν και έχει άμεση επικοινωνία με τη Ζωή και τους υπέρτατους Ρυθμούς της. Αλλά ακόμα-ακόμα, ταυτίζεται με την Πνοή της χωρίς η ίδια η ψυχή του Ποιητή στην τρισδιάστατη ταύτισή της να χάνει την ίδια της τη φύση.¹⁵

Ο Σικελιανός τονίζει ότι ο Ποιητής από παιδί ζει σε μυστική συμβίωση με τον Πάνα. Επιπλέον, ο ποιητής καλείται να αποτιμήσει ταυτόχρονα την κοσμική ψυχή και την ψυχή του, κάτι που είναι μεγάλη ευθύνη γι' αυτόν, που τον γονατίζει από τον μόχθο και του ματώνει την ψυχή.

Ο τίτλος *Αλαφροϊσκιωτος* κρύβει μέσα του ένα ιδιαίτερο νόημα. Ο Παντελής Πρεβελάκης ορίζει τον αλαφροϊσκιωτο άνθρωπο ως έναν άνθρωπο που βλέπει οράματα και άρα δεν περιμένει κανείς από αυτόν αυστηρή λογική ακολουθία. Αυτό που περιμένει κανείς είναι αποκαλύψεις για πράγματα που ξεπερνούν την κοινή νόηση. Ο Σικελιανός, στην ουσία, για να γράψει τον *Αλαφροϊσκιωτο* έχει ως πρότυπο την παρουσία του αλαφροϊσκιωτου ως μοτίβου στις λαϊκές παραδόσεις αλλά και στην ποίηση του Διονυσίου Σολωμού, ο οποίος χρησιμοποιεί το μοτίβο του Αλαφροϊσκιωτου στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* στο Σχεδιάσμα Γ', «Ο Πειρασμός»:

*Αλαφροϊσκιωτε καλέ, για δεσ απόψε τί είδες
Νύχτα γιομάτη θαύματα, νύχτα σπαρμένη μάγια.*¹⁶

Σε κάθε περίπτωση, η λέξη «αλαφροϊσκιωτος» είναι περιβεβλημένη με ένα ευρύτερο νόημα. «Le Voyant» είναι η γαλλική λέξη με την οποία μεταφράστηκε το ποίημα

¹² Βλ. στο ίδιο, σ. 39.

¹³ Βλ. στο ίδιο, σ. 40.

¹⁴ Βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, τ. Α', Αθήνα: Ίκαρος, 1999, σ. 14.

¹⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 15.

¹⁶ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Διονύσιος Σολωμός: [6]* (greek-language.gr) (προσπελάστηκε: 10/2/2023).

Αλαφροΐσκιωτος του Σικελιανού από τον Pierre Baudry στην εφημερίδα *Le monde Hellenique* στις 22 Μαρτίου 1909. Η γαλλική αυτή λέξη πήρε τη μορφή ορολογίας, καθώς υπό τη λέξη αυτή έχει «τεθεί» —όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πρεβελάκης— ένα κεφάλαιο της νεότερης ευρωπαϊκής ποίησης. Αυτό συνέβη αφ’ ότου ο νεαρός Αρθούρος Ρεμπώ έστειλε μια επιστολή στον Paul Demeny τον Μάιο του 1871, όπου ουσιαστικά έθεσε το αίτημα στους ποιητές «να μεταβληθούν σε μάγους και αλχημιστές του πραγματικού». Αυτή είναι μια φράση, η οποία κρύβει ένα σημαντικό νόημα και φανερώνει μια συγκεκριμένη φιλοσοφία. Στην ουσία ο Demeny θεωρεί ότι η ποίηση πρέπει να κινείται πέρα από τα όρια του αισθητού. Θα πρέπει να εκφράζει «άρρητα βιώματα» και κατ’ ουσίαν να αποβαίνει όργανο γνώσης των υπεραισθητών.¹⁷

Οι ρομαντικοί ποιητές ήταν οι πρώτοι που έθεσαν το ζήτημα του υψηλού προορισμού των ποιητών. Συγκεκριμένα, ο Βίκτωρ Ουγκώ σε ένα ποίημά του το 1839 καλεί τους λαούς «να ακούνε τον ποιητή, τον ιερό ονειροπόλο».¹⁸ Ανάλογα αντιμετωπίζουν τον ποιητή και οι συμβολιστές. Θεωρούν και αυτοί ότι ο ποιητής είναι εκ των πραγμάτων μέτοχος εμπειριών που άλλοτε ήταν αντικείμενο εμπειρίας των μάντεων και των μυστικών. Ουσιαστικά η αποστολή του ποιητή είναι να μεταδίδει «άγνωστα φρικιάσματα» από την επικοινωνία του με την υπερβατική πραγματικότητα. Έτσι ο υπερβατικός κόσμος γίνεται οικείος για τον ποιητή, ο οποίος είναι μέτοχος αυτού του κόσμου, τον αφουγκράζεται και γίνεται ο φορέας επικοινωνίας ανάμεσα σε αυτόν και τους αποδέκτες της ποίησης, δηλαδή το κοινό που διαβάσει τα ποιήματα.

Ανάλογες απόψεις έχει ο Φρειδερίκος Νίτσε, ο οποίος, με τη σειρά του, «εξανίσταται» κατά της «τυραννίας του αληθινού». Ο Πρεβελάκης μεταφέρει κάποιες χαρακτηριστικές φράσεις του Νίτσε που φανερώνουν την όλη του φιλοσοφία για τη σχέση του ποιητή με τον υπερβατικό κόσμο: «Πρέπει να μπορούμε κάθε τόσο να ξεποστάζουμε από την αλήθεια μέσα στο μη αληθινό, αλλιώς η αλήθεια θα μας γίνει βαρετή, ανήμπορη και άνοστη»· χαρακτηριστικά δε είναι και τα ακόλουθα λόγια του: «Αχ αν οι ποιητές έστεργαν να ξαναγίνουν αυτό που ήταν άλλοτε: μάντεις που μας λένε κάτι γι’ αυτό που μέλλει να συμβεί [...]. Άμποτε να μας κάμουν να προαιστανθούμε εκπυρωμένους ουρανούς και Γαλαξίες του ωραίου. Που βρίσκεστε σεις, αστρονόμοι του ιδανικού;»¹⁹

Μέσα σε αυτό λοιπόν το κλίμα κινείται και ο Σικελιανός. Είναι θιασώτης του Διονυσιακού κινήματος μαζί με άλλους σύγχρονους του ποιητές. Μέσα σε αυτή τη λογική βιώνει την ποιητική τέχνη, όχι απλώς ως διαδοχή ποικίλων εμπνεύσεων αλλά ως «συνεχή διονυσιακή μέθη». Πολύ χαρακτηριστική είναι η φράση του: «Ο Ποιητής διαισθάνεται πως ζει κι από παιδί, σε μυστική συμβίωση με τον Παν».²⁰

Χαρακτηριστική είναι η φράση του από τον πρόλογο του *Λυρικού βίου*: «τόλμα τε καί σθένει καί θρασεΐα πνέων καρδία στήν κατάγνωση τῆς μείζονος ζωῆς καί τῆς ψυχῆς του καί τοῦ κόσμου». Αυτό σημαίνει ότι ο Σικελιανός δίνει έμφαση στον αυθορμητισμό και στην ελεύθερη έκφραση της ψυχής του. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ο *Αλαφροΐσκιωτος* δεν ανήκει σε κανένα λογοτεχνικό είδος. Πρόκειται στην ουσία για έναν ποταμό από εντυπώσεις αναμνήσεις, συναισθήματα που εκδηλώνονται μέσα στα πλαίσια μιας θεϊκής ανεμελιάς.²¹

Ο *Αλαφροΐσκιωτος* είναι ένα μακρό λυρικό ποίημα. Η πρώτη ενότητα του ποιήματος τιτλοφορείται «Γυρισμός». Ο τίτλος δεν είναι τυχαίος. Αντικατοπτρίζει την παρουσία του νεαρού «Αλαφροΐσκιωτου» ποιητή, ο οποίος γυρίζει στο νησί του από την ξενιτιά ή από τον Κάτω Κόσμο, ως μετεμψύχωση αρχαίου εφήβου. Στη δεύτερη εκδοχή συντείνουν ορισμένοι στίχοι του ποιήματος (I 38-39, 462-67, 497-502, 902-04, III 288-90, 995-96). Επιπλέον,

¹⁷ Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Άγγελος Σικελιανός. Τρία κεφάλαια βιογραφίας και ένας πρόλογος*, ό.π., σσ. 40-41.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 41.

¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 40-41.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 42.

²¹ Βλ. στο ίδιο.

όταν ο ποιητής απευθύνεται στην Αθηνά («Ύμνος στη Γλαυκομάτα», *Λ.Β.*, Α', 140-142), τελειώνει τον ύμνο του ως εξής:

*Για σένα εγώ ξανάζησα,
κ' έχω από σε το αθάνατο
κορμί μου ξαναπλάσει.*

Σε κάποιο άλλο σημείο στο («Η Συνείδηση της γης μου», *Λ.Β.*, Γ', 56) ονομάζει τον εαυτό του «αρχεφύβου», δηλαδή ενσάρκωση του αρχαίου εφήβου. Γι' αυτόν ο γυρισμός του έχει μια αναλογία και έναν παραλληλισμό με τον «νόστο» του Ομηρικού ήρωα μετά την περιπλάνησή του στα πέλαγα και την κάθοδό του στον Άδη.

*Σα να πέρασα
το στερνό του Οδυσσέα ταξίδι,
όλα τ' άφηκα πίσω μου
πώς αφήνει ένα ντύμα το φίδι.
(I 58-61)²²*

Ο έφηβος λοιπόν επιστρέφει στην πατρίδα του, το ωραίο νησί του. Η νέα του ζωή ξεκινά με έναν «ερό, λιονταρίσιο ύπνο» στην αμμουδιά του νησιού του. Όταν ξυπνάει από τον ύπνο του είναι αναπαυμένος και ανακαλύπτει τον κόσμο «με την ορμή των αρχαίων για την πλήρη ζωή».²³

Πρώτα-πρώτα ανακαλύπτει τα στοιχεία της φύσης, τον ήλιο, τη θάλασσα, τον άνεμο. Μπροστά στα μάτια του έχει το Ιόνιο και την «κελεύθερη γη του». Αναφέρεται στο στερνό ταξίδι του Οδυσσέα το οποίο έχει ιδιαίτερο νόημα. Ο Αλαφροΐσκιωτος θα συναντήσει δύο χαρακτηριστικούς ήρωες του Ομήρου, τον Οδυσσέα και τον Αχιλλέα. Αυτή η συνάντηση του προοιαλεί μεγάλη συγκίνηση αλλά όπως ακριβώς και ο Οδυσσέας πνίγει τα δάκρυα στα βλέφαρά του (I 154-57).

Ο Πρεβελάκης αναφέρει με πολύ ωραίο τρόπο το πώς ο Διονύσιος Σολωμός και ο Σικελιανός θέλησαν να έλθουν σε μέθεξη με τον Όμηρο, τον οποίο χαρακτηριστικά αναφέρει ως τυφλό αιιδό. Δεν ζήτησαν από αυτόν ιδέες ή ποιητικούς τρόπους. Με άλλα λόγια, δεν θέλησαν να κάνουν μια μίμηση αυτού, αλλά τον επικαλέστηκαν ως «άγιο γέροντα» και στόχευαν στο να είναι άξιοι για να τους ευλογήσει στην ποιητική γραφή τους.²⁴

Αυτή η ευλογία είναι πολύ σημαντική, αφού στοχεύει στο να εκπληρώσει μια αποστολή ευρύτερη από την ποιητική δημιουργία. Υπάρχει μια τελική στόχευση να «σώσει το τάμα και να καταστήσει μακάριο το λαό του», καθώς έπραξε ο Οδυσσέας μετά τον νόστο του.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο ποιητής παρουσιάζει την πατρίδα του κατοικημένη όχι μόνο από θνητούς αλλά και από αθάνατους θεούς και ήρωες. Τα ονόματα είναι χαρακτηριστικά: Όμηρος, Αθηνά, Σαπφώ. Ο ποιητής στρέφεται προς αυτούς. Αυτό που είναι η πυξίδα του και τον οδηγεί είναι το ένστικτο και το μαντικό πνεύμα του.

Τα αιώνια στοιχεία που περιβάλλουν τον ποιητή επηρεάζουν την ίδια του την υπόσταση. Το φως του δίνει μια άυλη διάσταση (I 572-86), κάνει το κορμί του ελαφρύ (II 11). Όλα αυτά τον οδηγούν στο να αισθάνεται ότι λάμπει ολόκληρος και ότι ανεβαίνει ανάλαφρος στον Αιθέρα (III 432, 440-42).²⁵

Ουσιαστικά το έντονο φως που νιώθει να τον τυφλώνει δεν οφείλεται μονάχα στον ήλιο, αλλά και στην παρουσία των θεών. Υπάρχει παραλληλισμός ανάμεσα σε αυτήν την παρουσία και την παρουσία των θεών που αισθάνονται οι έφηβοι στην πομπή των

²² Στο ίδιο, σσ. 43-44.

²³ Στο ίδιο, σ. 44.

²⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 44-45.

²⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 45.

Παναθηναίων στη ζωφόρο του Παρθενώνα που όσο πλησιάζουν «προς το σύνθρονο των Αθανάτων» τόσο αισθάνονται θαμπωμένοι και υψώνουν την άκρη από τη χλαμύδα τους για να προφυλάξουν τα μάτια τους.²⁶

Ο Αλαφροϊσκιωτος υψώνει το βλέμμα του προς τους Θεούς, την άνω Ελλάδα και τα βουνά του νησιού του. Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά από τους τίτλους των ενοτήτων του ποιήματος: «Ψηλότερα», «Ανέβασμα και πόθος», «Βουνά». Από τις βουνοκορφές λοιπόν ο Αλαφροϊσκιωτος βλέπει τη γη του και στοχάζεται πάνω στο ζήτημα του ανθρώπινου μόχθου, του μόχθου του λαού του (I 258-70).²⁷

Το πιο σημαντικό είναι ότι ο Σικελιανός ως «Αλαφροϊσκιωτος» θεωρεί τον λαό άξιο μυστικής λατρείας. Γι' αυτό ο λαός είναι αναμφισβήτητα κάτοχος σοφίας και φορέας του θείου και του μαγικού νόμου. Ακόμα και τα λόγια των Βοσκών έχουν βαρύτητα και η δύναμή τους είναι μεγάλη (III 27-28). Για τον Σικελιανό ο λαός έχει αρετές. Έχει λεβεντιά, έμφυτη Σοφία και τη λατρεία της Ομορφιάς. Σε αυτόν οφείλεται η δημοτική γλώσσα και ο λαϊκός πολιτισμός που αποτελεί μια πηγή έμπνευσης για τον ποιητή. Η πνευματική ανάπτυξη του ποιητή στηρίζεται στον λαό. Ο Αλαφροϊσκιωτος προβαίνει σε μια αναπόληση της οικογένειάς του ως αναπόσπαστου τμήματος του λαού. Ουσιαστικά οι γονείς του, τα αδέρφια του, ακόμα και οι γειτονοπούλες του, τον εμπνέουν με το αρχαϊκό ήθος τους και τα σεμνά έργα τους.²⁸

Ο Ποιητής, γενικότερα, μέσα από την ποιητική σύνθεση του Αλαφροϊσκιωτου παίρνει τα απλά και καθημερινά και τα μεταπλάθει με τη φαντασία του. Ο λόγος-του είναι μαγευτικός. Μπροστά στα μάτια-μας εμφανίζει πολύ ωραία φυσικά τοπία, καθώς και το χάρωμα και τη δύση του ηλίου. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Πρεβελάκης ο Σικελιανός με τον ιδιαίτερο τρόπο γραφής του μας κάνει να μετέχουμε στα θεμελιακά ανθρώπινα βιώματα. Με τη φράση του αυτή εννοεί την πείνα, τη δίψα, τον πόνο, το πένθος, τα όνειρα, την έκσταση και τη λύτρωση. Σε αυτήν την περίπτωση, έχουμε τη λειτουργία εικόνων διττά, είτε αυτοδύναμα, είτε ως σύμβολα ψυχικών καταστάσεων. Ο ποιητής επειδή ακριβώς είναι αλαφροϊσκιωτος γι' αυτό και βλέπει όλα αυτά μέσα από μια μεταφυσική προοπτική. Πάνω απ' όλα, ο Σικελιανός υμνεί τη φύση των Επτανήσων, κάτι που κάνουν και άλλοι Επτανήσιοι ποιητές, όπως ο Σολωμός και ο Κάλβος.

Ο «αλαφροϊσκιωτος» ποιητής δεν είναι ξεχωριστός από τη φύση γύρω του. Αντίθετα, συζεί μαζί της και έχει ψυχική συνταύτιση με αυτή. Δεν πρόκειται για έναν θεατή ή κριτή της πλάσης αλλά για το εκφραστικό μέσο της. Στην ουσία, ο ποιητής δονείται από την ενιαία δύναμη που διατρέχει τον κόσμο.²⁹

Η ψυχή του ποιητή βλέπει στη φύση όλα να έχουν μορφή και πλαστικότητα και να είναι αρμονικά. Οι μορφές είναι ξεκάθαρες, με έντονες γραμμές. Υπάρχει μια αρμονικότητα και ένα κάλλος.³⁰ Ουσιαστικά, ο *Αλαφροϊσκιωτος* είναι το ποίημα της ελληνικής ψυχής. Πρόκειται για μια ενόραση ενδόμυχη και μουσική της ελληνικής φύσεως. «Έχει τόσες εναλλαγές, τόσες διακυμάνσεις, τόσες δονήσεις που χρειάζεται μια ακουστική συνείδηση κατά τον Νίτσε για να αντιληφθεί κανείς την πλούσια μεσημβρινή ποίηση, η οποία έχει πολλές αναλογίες με την ποίηση του Σέλλεϋ.»³¹

Ο Σικελιανός ακολουθεί τις βασικές αρχές της φροϋδικής θεωρίας, καθώς η ψυχαναλυτική θεωρία και η ψυχαναλυτική μέθοδος λειτουργεί για να ερμηνεύσει τον ψυχισμό του συγγραφέα. Το έργο τέχνης λειτουργεί λυτρωτικά για να εκπληρώσει τις

²⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 45-46.

²⁷ Βλ. στο ίδιο, σσ. 46-47.

²⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 48.

²⁹ Βλ. Δημήτρης Ζαχαριάδης, «Άγγελου Σικελιανού Αλαφροϊσκιωτος» [στο:] Ερατοσθένη Καψωμένου (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, ό.π., σ. 21.

³⁰ Βλ. Σπήλιος Πασαγιάννης, «Ο Αλαφροϊσκιωτος» [στο:] Ερατοσθένη Καψωμένου (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, ό.π., σ. 4.

³¹ Άριστος Καμπάνης, «Αλαφροϊσκιωτος» [στο:] Ερατοσθένη Καψωμένου (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, ό.π., σ. 9.

μεταμφιεσμένες εκπληρώσεις των επιθυμιών του ποιητή. Η παρουσία του ονείρου στον Σικελιανό είναι υποσυνειδητή.

Σύμφωνα με τον Φρόντ, όλες οι αισθητηριακές αντιλήψεις, τόσο οι εξωτερικές όσο και οι εσωτερικές, είναι συνειδητές. Ουσιαστικά, οι εσωτερικές διεργασίες αντιπροσωπεύουν «μετακινήσεις ψυχικής ενέργειας», οι οποίες συμβαίνουν στο εσωτερικό του ατόμου, καθώς αυτή η ενέργεια βαίνει προς την πράξη. Επιπλέον, αυτές οι εσωτερικές διεργασίες συνδέονται με λεκτικές αναπαραστάσεις. Αυτό έχει πρακτική εφαρμογή στον ποιητή στο να εμπνέεται και να γράφει ποιήματα. Ο Σικελιανός στον «Πρόλογο» αναφέρεται στην «Εσωτερικότητα του ποιητή», η οποία καθορίζει την αυθεντικότητα του δημιουργού. Επομένως, από αυτό προκύπτει ότι ο Σικελιανός ενστερνιζόταν τις απόψεις του Φρόντ.³²

Ο ποιητής στο ποίημά του «Γυρισμός» μπαίνει σε μια ονειρική κατάσταση. Κοιμάται έναν ύπνο ιερό, λιονταρίσιο. Με τα βλέφαρα κλειστά κοιμάται στην άμμο. Μέσα από αυτή την ονειρική κατάσταση ακούει τη βουή του πελάγου, νιώθει τον ήλιο και τον αγέρα να του χτυπάει το κορμί αλλά η ανάσα του δεν ακούγεται.

Στο απόσπασμά του «Η Φωνή» το όνειρο επανέρχεται:

*Σκοτάδι μόκλεισε τα βλέφαρα,
πυκνό, βαθύ. Σαν ο Ήλιος νά σβυσεν,
ο κάμπος, το βουνό, το ακροθαλάσσι
σαν ίσκιος στην ψυχή μου υψώθηκαν
σαν κυπαρίσσι λύγισε
και βούιξεν η πλάση*

(I 333-338)³³

Το θέμα του ύπνου και του ονείρου επανέρχεται και στη συνέχεια στην «Πρώτη Νίκη». Εκεί ο ποιητής παραδίδεται στον ύπνο:

*Και διάβει ο ύπνος τρίςβαθα.
Και μου άνοιξε τα βλέφαρα.
Πάλι αλαγρό το διάβα του.
Θαμποί τριγύρα οι βράχοι.
Απάνωθέ μου ανάσαιναν
βαθιά τα αστέρια
και ήμουνα
πεσμένος με τη ράχη...*

(I 360-398)³⁴

Το ποίημα συνεχίζει με τον «αλαφροϊσκιωτο» ποιητή να βρίσκεται σε αυτήν την κατάσταση ύπνωσης, η οποία τον κρατά «δεμένο στη γη». Στον στίχο 405 ο ποιητής αναφωνεί:

*βαριά κοιμήθηκες καρδιά,
πάρε αίμα πίσω, χτύπα
σήκωσε απάνω το κορμί
και τη βαριά λαχτάρα.
Και νά κοιμώνταν η καρδιά.
Κι ονείδησα τον ύπνο της
και έριξα μια κατάρρα.*

(I 405-411)³⁵

³² Βλ. Νικόλαος Βλάχος, *Όψεις του Ονείρου στην Ποίηση του Α. Σικελιανού*, σ. 11. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Όψεις του ονείρου στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού* (προσπελάστηκε: 20/2/2023).

³³ Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, ό.π., σ. 97.

³⁴ Στο ίδιο, σσ. 98-99.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 100.

Η τέχνη και το όνειρο στο έργο του Άγγελου Σικελιανού

Ο Σικελιανός εισχωρεί βαθιά μέσα στις φροϋδικές αναζητήσεις της ψυχής και εμπλέκεται και ο ίδιος στο Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα. Η παρουσία της μάνας έντονη, καθώς και η σύνδεση με τον γάμο:

*Μάνα μου! Τόσο εσείστηκε
απ' το χορό το δώμα,
που εμπήκα μέσα ωσά γαμπρός
με την ψυχή στο στόμα.
Μόσυρε η πρώτη το χορό,
και η δεύτερη, και η τρίτη.
Μάνα μου! Τόσο εσείστηκε
απ' το χορό το σπίτι.*

*Τέτοιο τραγούδι ακούστηκε
και τέτοιο πανηγύρι
που –με τα βασιλέματα–
απ' το αφριστό ποτήρι,
που εσπιθοβόλα, για να πιεί
και ο ήλιος είχε γύρει!
Μάνα μου τόσο ενύχτωσε
το άκρατο πανηγύρι.*

(I 503-518)³⁶

Η αναφορά στη μάνα του αλαφροϊσκιωτου ποιητή είναι έντονη και στο ακόλουθο απόσπασμα που τιτλοφορείται «Γης μάνας μου»:

*Ω μάνα μου, εφταπάρθενη
Βαθιά αγκαλιά
που ο ουρανός ανοίγει!
Ανοίγει, ανοίγει–
Μα από πού μπορεί η καρδιά να φύγει;
Πάντα θα 'ρτώ να χαϊδευτώ
στα γόνατά σου
από τ' αχνό της ευλογίας το χέρι
Να πω το λόγο τον παλιό
«Μάνα, φωτιά με βύζαξες
κ' είναι η καρδιά μου αστέρι;»
(I 751-761)³⁷*

Αλλά και η παρουσία του ονείρου είναι έντονη και στη συνέχεια του *Αλαφροϊσκιωτου*. Στο «Ανέβασμα και πάθος» οι στίχοι είναι χαρακτηριστικοί:

*Κι ανέβηκα.
Αγιουλιά ασαλεύανε
του λιναριού τα πεύκια κάτω
το τρεχαντήρι και το πέλαγο
με το ίδιο όνειρο εκοιμάτο.
(I 824-828)³⁸*

Ακολουθεί, «Στην πίκρα», η παρουσία των λευκών, που ο ήχος των κλαδιών τους, όπως φυσά ο αγέρας παρομοιάζεται με τη βαριά ανάσα και τον αναστεναγμό στον ύπνο τους

³⁶ Στο ίδιο, σσ. 103-104.

³⁷ Στο ίδιο, σσ. 112-113.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 115.

«απ' το όνειρο ενός άντρα» (I 998-1003). Στην «Ανυφάντρα» η παρουσία του ονείρου και το φανταστικό στοιχείο είναι διάχυτο (I 1019-1034). Στην «Ψάπφα» υπάρχει ένα αντίστοιχο απόσπασμα με τίτλο «Ο ανοιχτομάτης ύπνος» (II 60-73). Στη συνέχεια, στη «Χρυσοφρύδη» ο «αλαφροΐσιωτος» ποιητής αναφωνεί:

*Των αντρειωμένων όνειρο,
χρυσοφρύδη, σε κέρδισα
(II 839-840)³⁹*

και ακολούθως:

*Κι έβλεπα πάντα σιωπηλός
στην ακαταφλόγητη καρδιά
το θείο κορμί να ντύνεις
που ακούς το τρίσβαθο όνειρο
να λαχταράει στα σπλάχνα σου.
(II 875-879)⁴⁰*

και στη συνέχεια:

*Μεγαλομάτα έναν γιό
να δώσω σου ονειρεύομαι,
κι ο πόθος που με ζώνει
μου σφίγγει γύρα τα νεφρά
σαν πάγος και σα χιόνι
(II 937-941)⁴¹*

Συμπεράσματα

Ο Άγγελος Σικελιανός στον *Αλαφροΐσιωτο* είναι σαφώς επηρεασμένος από τις βασιικές αρχές τις φροϋδικής θεωρίας. Ο ψυχισμός του ποιητή ερμηνεύεται μέσα από το ποίημά του, το οποίο αεροβατεί ανάμεσα στη φαντασία και την πραγματικότητα. Το ποιητικό έργο απολυτρώνει τον ποιητή και εκπληρώνει τις απωθημένες επιθυμίες του.

Η παρουσία του Ονείρου είναι έντονη. Ο ποιητής κοιμάται και ζυπνάει αναμορφωμένος σε αρκετά σημεία του ποιητικού έργου. Μπαίνει αρκετές φορές σε μια ονειρική κατάσταση που του αιχμαλωτίζει τις αισθήσεις. Κοιμάται στη φύση και βρίσκεται σε μια δημιουργική μέθεξη μαζί της. Επικοινωνεί με τα στοιχεία της φύσης μέσα σε έναν κόσμο ονειρικό. Ο ύπνος και το όνειρο υψώνει την ψυχή του, του δίνει νέα πνοή. Ο ύπνος μπαίνει μέσα στα τρίσβαθα της ψυχής του. Τα αστέρια πάνω του «ανασαίνουν» και δημιουργούν μια εικόνα εκστατική. Τον αλαφροΐσιωτο ποιητή αυτή η κατάσταση ύπνωσης, τον κρατά «δεμένο στη γη».

Ο Σικελιανός δεν μένει αμέτοχος στη σύνδεσή του με το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα, βασικό άξονα των θεωριών του Φρόυντ. Η μάνα αναφέρεται ξανά και ξανά. Υπάρχει μάλιστα σαφής σύνδεση με τον γάμο, καθώς ο ποιητής μπαίνει στο σπίτι σαν γαμπρός. Και η προσφώνηση «μάνα μου» είναι επαναλαμβανόμενη. Μάλιστα υπάρχει και σχετικό απόσπασμα που τιτλοφορείται «Της μάνας μου». Στο απόσπασμα αυτό υπάρχουν φροϋδικά σύμβολα όπως η παρθενία (με σαφή υπαινιγμό για τα γεννητικά όργανα της γυναίκας), και το στήθος της μάνας που βυζαίνει τον ποιητή.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 162.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 163.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 165.

Αλλά και τα στοιχεία της φύσης, όπως το πέλαγος, κοιμούνται κατ' αναλογία του ύπνου του ποιητή: «το τρεχαντήρι και το πέλαγο, με το ίδιο όνειρο κοιμάτο». Το ίδιο και οι λεύκες που ο ήχος των κλαδιών τους, όπως φυσά ο αγέρας παρομοιάζεται με τη βαριά ανάσα και τον αναστεναγμό στον ύπνο τους «απ' το όνειρο ενός άντρα». Και εδώ υπάρχει μια σύζευξη ανάμεσα στο όνειρο και τη σεξουαλικότητα, έτσι όπως την πραγματεύεται ο Φρόντ.

Στην «Ανυφάντρα» η παρουσία του ονείρου και το φανταστικό στοιχείο συνυπάρχει με σαφείς και εδώ σεξουαλικές αναζητήσεις και επιθυμία εκπλήρωσης της συνεύρεσης με το αντικείμενο του Πόθου, το οποίο όμως έχει μια ονειρική διάσταση. Αλλά και στη «Χρυσοφρύδη», η σεξουαλική επιθυμία και το όνειρο συνυπάρχουν: «Των αντρεωμένων όνειρο, Χρυσοφρύδη, σε κέρδισα.» Ακολούθως δε ο ποιητής ονειρεύεται να συνευρεθεί μαζί της και να της χαρίσει έναν γιό. Άρα, το ποίημα γίνεται ένας σαφής τρόπος έκφρασης των επιθυμιών του ποιητή. Στην ουσία, το ποίημα είναι ένα έργο τέχνης, ένα καλλιτεχνικό δημιούργημα, όπου ο Σικελιανός, όπως θα έκανε ένα παιδί, ασκεί τη φαντασία του και εκφράζεται με στίχους μέσα σε μια ονειρική κατάσταση που του δίνει τη δυνατότητα να εκφράσει τις ανεκπλήρωτες επιθυμίες του.

Από όλα αυτά συνάγεται ότι ο Σικελιανός είχε διαβάσει τις μελέτες του Φρόντ, καθώς όλη η σύνθεση του *Αλαφροΐσκιωτου* στηρίζεται στην παρουσία του Ονείρου, της φαντασίας, της μάνας σε σύνδεση με το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα, της Γυναίκας με μια έννοια απόκοσμη. Είναι η ποίηση γι' αυτόν ένα έργο τέχνης, που εκφράζει άρρητα και υποσυνείδητα νοήματα.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Σικελιανός Άγγελος, *Λυρικός βίος*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, τ. Α', Αθήνα: Ίκαρος, 1999.

Βοηθήματα

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

Βλάχος Νικόλαος, *Όφεις του Ονείρου στην Ποίηση του Άγγελου Σικελιανού*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Όφεις του ονείρου στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού* (προσπελάστηκε: 10/2/2023).

Ζαχαριάδης Δημήτρης, «Άγγελου Σικελιανού Αλαφροϊσιωτος» [στο:] Ερατοσθένη Καψωμένου (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999.

Καμπάνης Άριστος, «Αλαφροϊσιωτος» [στο:] Ερατοσθένη Καψωμένου (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999.

Καψωμένος Ερατοσθένης, «Εισαγωγή. Ο Σικελιανός και η Κριτική» [στο:] Ερατοσθένη Καψωμένου (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999.

Πασαγιάννης Σπήλιος, «Ο Αλαφροϊσιωτος» [στο:] Ερατοσθένη Καψωμένου (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999.

Σολωμός Διονύσιος, *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι, σχέδιασμα Γ'*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Διονύσιος Σολωμός: [6] (greek-language.gr)* (προσπελάστηκε: 10/2/2023).

Β') Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

Freud Sigmund, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφρ. Νίκη Μυλωνά, επιμ. Αποστολία Δημητριά, Αθήνα: Ελληνική Παιδεία/Νίκας, 2011.

_____, *Λογοτεχνία Τέχνη και Ψυχανάλυση*, μτφρ. Νίκη Μυλωνά, επιμ. Στεύη Γ. Τσούτση, Αθήνα: Ελληνική Παιδεία, 2017.

Liaudet Jean-Claude, *Ο Φρόντ με απλά λόγια*, μτφρ. Αγγελική Πασσιά, Αθήνα: Πατάκης, 2017.

Φρόντ Σίγκμουντ, *Εισαγωγή στη ψυχανάλυση*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος, [χ.χ.].

_____, *Το Εγώ και το Αυτό*, μτφρ. Δανάη Παναγιωτοπούλου, εισ. Θανάσης Χατζόπουλος, Αθήνα: Πλέθρον, 2008.

_____, *Η Ερμηνεία των Ονείρων*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος, 2013. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Η-ερμηνεία-των-ονείρων-1-650.pdf (stratilio.gr)* (προσπελάστηκε: 19/10/2022).

Αλέξανδρος Κοκολιός
Μεταπτυχιακός Φοιτητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Όψεις της έμφυλης βίας στη δημοτική ποίηση: Ανδρική κυριαρχία και γυναικεία εξουσία

Σκοπός της παρούσης εισήγησης είναι να προσεγγιστούν ζητήματα έμφυλης βίας μεταξύ του ανδρικού και του γυναικείου φύλου, μέσα από επιλεγμένα τραγούδια της δημοτικής μας ποίησης, αποδίδοντας τα κίνητρα κάποιων ατόμων που δρουν δίχως να λογαριάζουν από λογική και συναισθήματα.

Η εξέταση του συγκεκριμένου εγχειρήματος εναρμονίζεται με βάση το πλαίσιο του χρονικού ορίου που αποδίδεται γενικώς στα συνέδρια, οπότε και το ερευνητικό υλικό λειτουργεί αντιστιχτικά προς το χρονικό πλαίσιο που υπήρχε στη διάθεσή μου.

Από τη μια πλευρά, θα αναφερθούμε στην ανδρική κυριαρχία και θα εξετάσουμε τον τρόπο που αυτή ασκείται μέσα στον πολιτισμό και αν και κατά πόσο ως πράξη θεωρείται δίκαιη και κατ' επέκταση σωστή ή αντιθέτως απαγορευμένη, σύμφωνα πάντα με το κλίμα της παραδοσιακής εποχής.

Έμφαση στο τέλος θα δοθεί σε ένα ζήτημα, σημαντικό και ενδιαφέρον που αφορά τη γυναικεία εξουσία και τον τρόπο που εκείνη ασκείται μέσω της γυναικείας προσωπικότητας, χρησιμοποιώντας συχνά μεθόδους με τις οποίες η γυναίκα θεωρείται ήδη εξοικειωμένη στον καθημερινό της βίο.

Ξεχνάμε την ερευνητική διαδικασία του πρώτου ζητήματος, της ανδρικής κυριαρχίας, όπως διαφαίνεται από το δημοτικό τραγούδι της περιόδου της κλασικής τουρκοκρατίας που αφορά τον Μενούση:

*Ο Μενούσης, ο Μπερμπίλης
κι ο Ρεσούλ Αγάς,
σε κρασοπουλειό πηγαίναν
για να φαν να πιουν.*

*Κει που τρώγαν,
κει που πίναν
και που γλένταγαν,
κάπου πιάσαν τη κουβέντα
για τις όμορφες.*

*Όμορφη γυναίκα πού 'χεις
βρε Μενούσ' Αγά!
Πού την είδες, πού την ξέρεις
και την μολογάς;*

*Χθες την είδα στο πηγάδι
πού 'παιρνε νερό
και της 'δώσα το μαντήλι
και μου τό 'πλυνε.*

*Αν την ξέρεις κι αν την είδες,
πες μου τί φορεί;*

Ασημένιο μεσοφόρι
με χρυσό φλουρί.

Κι ο Μενούσης,
μεθυσμένος πάει την έσφαξε.
Το πρωί ξεμεθυσμένος
πάει την έκλαψε.

Σήκω πάπια μ'
σήκω χήνα μ'
σήκω πέρδικα μ'.
Σήκω λούσου και χτενίσου
κι έμπα στον χορό.

Να σε δουν τα παλληκάρια
να μαραίνονται.
Να σε δω κι εγώ ο καημένος
και να χαίρομαι.¹

Πηγαίνοντας στο κρασοπωλείο, ο Μενούσης ακούει από έναν γνωστό του ότι η γυναίκα του είναι όμορφη, καθώς την συνάντησε στο πηγάδι, στη βρύση, να βγάζει νερό και παράλληλα δίνοντάς της να του πλύνει το μαντήλι του. Ο Μενούσης για να σιγουρευτεί για το γεγονός αυτό, ρωτάει τον γνωστό του, τί ρούχα φορούσε η γυναίκα του, και ο ίδιος αμέσως του απαντά.

Στη συνέχεια ο Μενούσης, μεθυσμένος, αφού αυτόματα ταράχτηκε από το σχόλιο αυτό, γυρίζει στο σπίτι και σκοτώνει τη γυναίκα του. Την επόμενη ημέρα, αφού συνειδητοποιεί την αποτρόπαια πράξη που πραγματοποίησε, την ίδια στιγμή μετανιώνει για τον φόνο, μια σικηνή που προσδίδει έντονη δραματικότητα στο προφορικό δημοτικό τραγούδι:

Κι ο Μενούσης,
μεθυσμένος πάει την έσφαξε.
Το πρωί ξεμεθυσμένος
πάει την έκλαψε.²

Στην πραγματικότητα, εάν επιχειρήσουμε να πραγματοποιήσουμε μια κριτική αποτίμηση του χαρακτήρα του, σε συνδυασμό πάντα με τα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής, φαίνεται ότι ο Μενούσης ενστερνιζόταν τα ήθη της εποχής του, γνωρίζοντας ότι η γυναίκα δεν πρέπει να πρωτοπορεί, και συνεπώς δεν έχει δικαίωμα θέσης στην κοινότητα, αλλά αντιθέτως πρέπει να παρευρίσκεται στο σπίτι. Ακριβώς αυτός ο λόγος, σε συνδυασμό με το σχόλιο που άκουσε στο καφενείο από έναν γνωστό του, του θόλωσε το μυαλό γιατί θεωρούσε ότι η γυναίκα-του «παραβιάζει» τα επιτρεπτά όρια της κοινωνίας. Ο νέος αυτός ηθικός, πρωτοποριακός και κινητικός αέρας για την εποχή καταδικάζεται, σε σημείο που μπορεί να οδηγήσει μέχρι και στον φόνο.

Στη συνέχεια της ερευνητικής μας προσέγγισης, ακολουθεί ένα δημώδες τραγούδι, πιο συγκεκριμένα ένα τραγούδι του λαού, «η Κακούργος Φεβρωνία»:

Κακούργος Φεβρωνία δεν τό 'πραξες σωστά
Και μ' έκανες ρεζίλι μωρή σκύλα σ' όλο τον μαχαλά.
Τί κάθεις Βαγγέλη δεν πας στον καφενέ,
Να δεις την αδελφή σου, την κακούργα, φουμέρνει ναργελέ.
Σηκώνεται ο Βαγγέλης και πάει στον καφενέ,
Βλέπει την αδελφή του φουμέρνει ναργελέ.

¹ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.greeklyrics.gr/stixoi/o-menoushs/> (προσπελάστηκε: 5/4/2023).

² Στο ίδιο. Η υπογράμμιση ανήκει στον γράφοντα.

*Γιατί μωρή κακούργα φουμέρνεις τον λουλά;
Και μ' έκανες ρεζίλη, σκύλα, σ' όλο τον μαχαλά.*

*Την κάμα του σηκώνει, τα βλέπει σκοτεινά,
Τις έφαγε τα συκώτια, τα τζιέρια κι όλα τα σωθικά.*

*Κι όταν την επερνάγανε από τον καφενέ,
έσπασαν τα φλιτζάνια που πίνασι καφέ.*

*Κι όταν την επερνάγανε από τα σπίτια της,
όλος ο κόσμος έκλαιγε τα μαύρα φρύδια της.*

*Κι όταν την επερνάγανε μπροστά στο μνήμα της,
δύο φίλοι του αδελφού της είχαν το κρίμα της.*

*Γιατί μωρή κακούργα φουμέρνεις το λουλά;
Και μ' έκανες ρεζίλη, σκύλα, σ' όλο το μαχαλά.³*

Ο Βαγγέλης ακούγοντας ότι η αδελφή του, βρίσκεται στο καφενείο, εισέρχεται αρχικά στον χώρο αυτό, και βλέπει μπροστά του την αδελφή του, να φοράει παντελόνι και να συμμετέχει σε παιχνίδι με χαρτοπαίγνια, καπνίζοντας παράλληλα ναργιλέ.

*Τί κάθεςσαι Βαγγέλη δεν πας στον καφενέ,
Να δεις την αδελφή σου, την κακούργα, φουμέρνει ναργελέ.⁴*

Το μυαλό του Βαγγέλη θολώνει αντικρίζοντας την αδελφή του μέσα στο καφενείο που θεωρείτο και' εξοχήν ανδροκρατούμενος χώρος, με αποτέλεσμα να επιφέρει την αποτρόπαια πράξη του θανάτου αυτής.

Οι λόγοι που τον οδήγησαν σε αυτό το έγκλημα είναι ποικίλοι, σίγουρα όμως όλοι έχουν ως κοινή συνιστώσα τους κανόνες των ηθών της παραδοσιακής εποχής.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με ακρίβεια αν το τραγούδι αυτό εντάσσεται σε ένα πραγματικό γεγονός, που κάποτε έλαβε χώρα, ή αν αποτελεί δημιούργημα της φαντασίας του ανώνυμου λαϊκού δημιουργού. Πάντως, αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί και να προξενήσει ερωτήματα τόσο στον αναγνώστη όσο και στον εξειδικευμένο χρήστη που απασχολείται με τέτοιου είδους ερευνητικά ζητήματα, είναι ότι η γυναίκα Φεβρωνία εισέρχεται σε έναν χώρο που για εκείνη θεωρείται προκλητικός και απαγορευμένος, λειτουργώντας παράλληλα σαν άνδρας, φορώντας μέχρι και παντελόνια.

Από αυτήν την άποψη, θα μπορούσαμε να εικάσουμε πως πιθανότατα αυτό το τραγούδι να έλαβε χώρα σε μια εποχή πιο νεωτερική, όπως για παράδειγμα, πιθανόν στη Μικρά Ασία τον 19^ο αιώνα, που οι γυναίκες είχαν πρόσβαση στα καφενεία, καθώς στην παραδοσιακή αγροκτηνοτροφική κοινωνία μια τέτοιου είδους πρωτοποριακή ηθική κίνηση καταπατά τα ήθη της εποχής και καταδικάζεται από τον κοινωνικό περίγυρο και συνεπώς και από την οικογένεια.

Μέσα πάντως από αυτήν την πρωτοβουλία που πήρε η συγκεκριμένη γυναίκα, να παραβρεθεί δηλαδή στον χώρο του καφενείου, φανερώνεται ταυτόχρονα και η δυναμικότητα και η τόλμη της γυναικείας μορφής, αφού η Φεβρωνία παραπέμπει σε μια φιγούρα που αναδεικνύει την προσπάθεια που καταβάλλει το γυναικείο φύλο να ταυτιστεί με το ανδρικό στον πολιτισμό.

Η γυναίκα, γενικότερα, πέρα από τη δουλειά που προσέφερε στον αγροκτηνοτροφικό τομέα, ως επί το πλείστον, είχε και τον πρώτο λόγο στο σπίτι, συνεπώς και στη μαγειρική, σε αντίθεση με τον άνδρα που μια τέτοια πράξη για την εποχή του θα γινόταν μόνο κατά συνθήκη.⁵

³ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=123336 (προσπελάστηκε: 8/4/2023).

⁴ Στο ίδιο. Η υπογράμμιση ανήκε στον γράφοντα.

⁵ Βλ. Βάιος Φ. Καμινιώτης, *Μάγισσες και μαγείρισσες. Διατροφή, μαγεία και γυναικεία εξουσία στους Καραγιούνηδες της Δυτικής Θεσσαλίας*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2016, σ. 401.

Εάν λοιπόν σκεφτούμε αναλογικά τις ποικίλες αρμοδιότητες που είχε η γυναίκα και ως μητέρα, αλλά και ως στύλος του σπιτιού της, ο ρόλος της, θα μπορούσαμε να εικάσουμε πως ήταν παρόμοιος (ανάλογα βέβαια πάντα και με την κοινωνία) με εκείνον του άνδρα, χωρίς να διαφέρει στην πραγματικότητα.

Φαίνεται συνεπώς ότι το ανδρικό φύλο είναι πιο κοντά στον χαρακτηρισμό «κατά φύσιν ζων», ως πιο σκληρό κοινωνικό ον, και από την άλλη πλευρά η γυναίκα ως «κατ' οίκον ζώσα» και συνεπώς πιο ήμερη και ευαίσθητη στον χώρο από τον οποίο περιβάλλεται.⁶

Η διάκριση του ανδρικού και του γυναικείου φύλου φαίνεται ότι διακρίνεται με τέτοιο τρόπο που φανερώνεται σε κάθε κοινωνικό χώρο, η ταυτότητα διάκρισης των φύλων, κυρίως με αντιθετικούς άξονες, όπως ξηρό-υγρό, φωτεινό-σκοτεινό, ουρανό-γη.⁷

Έπειτα ακολουθεί ένα παραδοσιακό τραγούδι που αναδεικνύει μια από τις πιο σημαντικές μορφές της γυναικείας εξουσίας στον ιδιωτικό χώρο και αφορά την αντίδραση της μάνας-πεθεράς για τον Αρχοντογιό που παντρεύεται:

*Αρχοντογιός αρχοντογιός παντρεύεται
και παίρνει προσφυγούλα
προσφυγούλα μαυρομάτα μου
και παίρνει προσφυγούλα
προσφυγούλα σε κλαιν τα μάτια μου.*

*Η μάνα του η μάνα του σαν τ' άκουσε
πολύ της κακοφάνη
προσφυγούλα μαυρομάτα μου
πολύ της κακοφάνη
προσφυγούλα σε κλαιν τα μάτια μου.*

*Πιάνει δυο φι πιάνει δυο φίδια ζωντανά
τα ξεροτηγανίζει
προσφυγούλα μαυρομάτα μου
τα ξεροτηγανίζει
προσφυγούλα σε κλαιν τα μάτια μου*

*Κάτσε νύφη μ' κάτσε νύφη μ' να φας να πεις
ψάρια τηγανισμένα
προσφυγούλα μαυρομάτα μου
ψάρια τηγανισμένα
προσφυγούλα σε κλαίν' τα μάτια μου*

*Από την πρώ από την πρώτη πιρουσιά
η κόρη εφαρμακώθη
προσφυγούλα μαυρομάτα μου
η κόρη εφαρμακώθη
προσφυγούλα σε κλαίν' τα μάτια μου*

*Αχ, πεθερά αχ, πεθερά θέλω νερό
τη φλόγα μου να σβήσω
προσφυγούλα μαυρομάτα μου
τη φλόγα μου να σβήσω
προσφυγούλα σε κλαίν' τα μάτια μου.⁸*

⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 431.

⁷ Βλ. Σταύρος Σταυρίδης, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 203.

⁸ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.greekbyrics.gr/stixoi/Archontogios_pantreuetai/ (προσπελάστηκε: 8/5/2023). Διατηρείται εδώ η μορφή με την οποία τραγουδιέται το συγκεκριμένο άσμα.

Ο άνθρωπος αναζητά την τροφή του, με βασικό πεδίο αναζήτησης, σε σημαντικό βαθμό, το φυσικό περιβάλλον.⁹

Στη συγκεκριμένη περίπτωση του τραγουδιού, η πεθερά αναζητά εκτός του οικείου χώρου της, στη φύση, δυο ζωντανά φίδια για να προκαλέσει την εξόντωση της νύφης της.

Εδώ δηλαδή η τροφή αποκτά έναν διττό ρόλο χρήσης για τον άνθρωπο, καθώς, από τη μια, με εκείνην επιτελούνται οι βασικές καθημερινές ανάγκες σίτισης του ατόμου, ενώ, από την άλλη, όπως παρατηρούμε στο συγκεκριμένο τραγούδι, ο άνθρωπος, με βασικό αρωγό του την τροφή, επιχειρεί να εκπληρώσει μέσω της ψυχονοητικής του διεργασίας τον σκοπό του. Φαίνεται, με άλλα λόγια, ότι ο άνθρωπος, μέσω της επιστράτευσης της φαντασίας του, χρησιμοποιεί στη μαγειρική, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ως τροφή τα φίδια για να δηλητηριαστεί κάποιος συνάνθρωπός του, τον οποίο αντιπαθεί.

Αξιίζει, ωστόσο, να σκεφτούμε σε αυτό το σημείο και την περίπτωση του συμβόλου της «πονηρής» γυναικείας μέσω του οποίου κάποτε μεταπλάθονται τα δεδομένα της πατριαρχικής θεώρησης που μιλούν εξ ολοκλήρου για ανδρική εξουσία στο δημοτικό-παραδοσιακό τραγούδι και, εν προεκτάσει, στον λαϊκό πολιτισμό.¹⁰

Για παράδειγμα αυτό το γεγονός δείχνει να λαμβάνει χώρα μέσα από το συγκεκριμένο παραδοσιακό τραγούδι, όπου η μητέρα μετατρέπεται σε μια πονηρή πεθερά, που στόχο έχει να εξοντώσει τη νύφη της και να κρατήσει το γιό της, κοντά της.

Η μητρική αγάπη και η στοργή εντάσσεται κάτω από διαδεδομένα στερεότυπα, σε σχέση με τις κοινωνικές τάξεις: φτωχοί / πλούσιοι, άρχοντες / πρόσφυγες.

Η κόντρα μεταξύ της νύφης και της πεθεράς, χαρακτηρίζεται από στιγμές έντασης και ενεργειών,¹¹ που πηγάζουν από τις πατριαρχικές δομές της κοινωνίας.

Πρόκειται δηλαδή εδώ, για μια κόντρα ανάμεσα σε δύο γυναίκες για τον «αρχοντογιό»: από τη μια έχουμε τη μάνα-πεθερά και από την άλλη τη σύζυγο. Δεν είναι μόνο η μη συμφωνία της πρώτης στον επικείμενο γάμο ενός αρχοντόπουλου με μια προσφυγοπούλα, που δυσκολεύει τα πράγματα· είναι και το ζήτημα της κυριαρχίας και της πραγματικής εξουσίας στο νοικοκυριό, μεταξύ της πεθεράς και της νύφης.

Υπάρχει, όμως, πάνω απ' όλα, η αντίληψη της εποχής ότι η κοινωνική τάξη των αρχόντων δεν είναι δυνατόν να διατηρεί σχέσεις –και ιδιαίτερα σχέσεις συμπεθεριάς– με μια μικρότερη και συνάμα πιο «αδύναμη» κοινωνική τάξη. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της νύφης που θεωρείται μια απλή «προσφυγούλα»:

*Αρχοντογιός αρχοντογιός παντρεύεται
και παίρνει προσφυγούλα
προσφυγούλα μαυρομάτα μου
και παίρνει προσφυγούλα
προσφυγούλα σε κλαιν τα μάτια μου*

*Η μάνα του η μάνα του σαν τ' άκουσε
πολύ της κακοφάνη
προσφυγούλα μαυρομάτα μου*

*πολύ της κακοφάνη
προσφυγούλα σε κλαιν τα μάτια μου.*¹²

⁹ Βλ. Βάιος Φ. Καμινιώτης, *Μάγισσες και μαγείρισσες. Διατροφή, μαγεία και γυναικεία εξουσία στους Καραγούνηδες της Δυτικής Θεσσαλίας*, ό.π., σ. 77.

¹⁰ Βλ. όσα σημειώνει ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης στον τόμο που επιμελήθηκε με τον Θεόδωρο Παραδέλλη, *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σσ. 53-61.

¹¹ Βλ. Jill Dubisch, «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία» [στο:] Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παπαδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, ό.π., σσ. 99-123.

¹² Η υπογράμμιση ανήκει στον γράφοντα.

Οπότε, για να εκπληρώσει τον σκοπό, η πεθερά της νύφης σιέφτεται να της προκαλέσει κακό, με απώτερο στόχο να την οδηγήσει στον θάνατο – στον βαθμό βέβαια που μπορεί να εκπληρώσει ολοκληρωτικά και με σιγουριά την αποστολή της.

Στο τραγούδι αυτό χρησιμοποιείται η τέχνη της μαγειρικής της μητέρας, για να οδηγηθεί στον σκοπό της, διότι μέσω της μαγειρικής διαθέτει την εμπειρία αλλά και τον χώρο και χρόνο για να προμελετήσει τον φόνο.

Εάν η νύφη στην πραγματικότητα γνώριζε την πρόθεση της πεθεράς, που λόγω της κυριαρχίας που διέθετε όλα αυτά τα χρόνια στο νοικοκυριό και στον γιό της είχε σε μεγάλο βαθμό τον πρώτο λόγο, αυτό θα είχε αποτέλεσμα η πρώτη να διακατέχεται από μια φοβική σκέψη, μήπως και της προκληθεί κακό.

Θα μπορούσαμε λοιπόν, σε μια τέτοια περίπτωση, την ενέργεια αυτή να την χαρακτηρίζαμε ως πράξη «νεοφοβίας», όπου το άτομο νιώθει τον φόβο για οποιαδήποτε τροφή λαμβάνει, πιστεύοντας ότι θα του προκαλέσει εσωτερική ζημιά¹³ – στην προκειμένη περίπτωση από την πεθερά της.

Γι' αυτόν τον λόγο, η πεθερά διατηρεί καλές σχέσεις με το παιδί της, δίχως κόντρες και αντιπαραθέσεις, αφήνοντάς τον να παντρευτεί την προσφυγοπούλα. Βέβαια, η ίδια, στο πίσω μέρος του μυαλού της, προετοιμάζει το σχέδιό της, έτσι ώστε να μην χάσει και τον γιό της από δίπλα της.

Εδώ, επίσης, παρατηρείται το γεγονός ότι συναντάμε μια ηλικιωμένη, που δεν διαθέτει την ανάλογη σωματική δύναμη που έχει σε κάποιες περιπτώσεις ένας άντρας να σκοτώσει μια γυναίκα: για τούτο και εκείνη επιλέγει να δράσει μέσω της μαγειρικής, βάζοντας στο φαγητό δηλητήριο.

Δηλαδή, το κάθε φύλλο αντιδρά και ενεργεί με βάση τη δύναμή του. Παράλληλα, εδώ υπάρχει εσκεμμένα μια κρυφή συμπεριφορά της γυναίκας, ένας ύπουλος και συνάμα μυστικιστικός τρόπος, με τον οποίο δρα και συνάμα προσπαθεί να επιβληθεί.

Σε κάθε περίπτωση, από τη στιγμή που υπάρχει η πρόθεση να προκληθεί κακό σε κάποιον άνθρωπο, αναφερόμαστε εδώ σε μια γυναίκα-φόνισσα,¹⁴ που με πρόθεση επιχειρεί να σκοτώσει τη νύφη της, δηλητηριάζοντάς την, λόγω της, κατά τα τότε ειωθότα, μη ισόρροπης κοινωνικής συνύπαρξης των δύο οικογενειών.

*Από την πρώ από την πρώτη πιρουνιά
η κόρη εφαρμακώθη
προσφυγούλα μαυρομάτα μου
η κόρη εφαρμακώθη
προσφυγούλα σε κλαίν' τα μάτια μου.¹⁵*

Αντιθέτως, στην περίπτωση του ανδρικού φύλου, το να σκοτώσει ο άνδρας μια γυναίκα, για την κοινωνία της παραδοσιακής εποχής, συχνά ως πράξη δεν καταδικαζόταν εύκολα, σε σημείο που το γεγονός αυτό γινόταν ανεκτό από την κοινότητα – ιδίως για ζητήματα που αφορούσαν εγκλήματα τιμής. Τούτο μπορεί να σημαίνει αυτόματα, ειδικά στα συμφραζόμενα της παραδοσιακής κοινωνίας του λαϊκού πολιτισμού, ότι έπρεπε κάτι τέτοιο να συμβεί για το καλό του συνόλου, ώστε με αυτόν τον τρόπο να ξεπλυθεί το κακό. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια πράξη περίπου αναγκαία, μια πράξη τιμής – χώρια που σε κάποιες περιστάσεις μέσω της πράξης αυτής αναδεικνυόταν και η τελετουργική διάσταση της σχετικής ενέργειας.

Συμπερασματικά, η άσκηση της εξουσίας ταυτιζόταν στις περισσότερες παραδοσιακές κοινωνίες με πράξεις που ενέπιπταν στη σφαίρα ανδρικής εμβέλειας, οπότε το γυναικείο

¹³ Βλ. Βάιος Φ. Καμινιώτης, *Μάγισσες και μαγείρισσες. Διατροφή, μαγεία και γυναικεία εξουσία στους Καραγκούνηδες της Δυτικής Θεσσαλίας*, ό.π., σ. 189.

¹⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 485.

¹⁵ Η υπογράμμιση ανήκει στον γράφοντα.

φύλο δεν διέθετε τον πρώτο λόγο – παρόλο που στην πραγματικότητα και η γυναίκα διέθετε δικαιώματα και λόγο.¹⁶

Είναι αξιοσημείωτο ότι η πεθερά της νύφης έπραξε ένα τέτοιου είδους έγκλημα στον χώρο που απασχολούνταν, στο ίδιο της το σπίτι, στο μέρος δηλαδή που περνούσε τις περισσότερες ώρες της, οπότε είχε και περισσότερο χρόνο να σκεφτεί τον ακριβή τρόπο εξόντωσης της νύφης της.

Μόνο σε εκείνον τον χώρο διέθετε το δικαίωμα της απόλυτης εξουσίας και, έτσι, μέσω της μαγειρικής, επιβλήθηκε στη νύφη της – στη συγκεκριμένη περίπτωση μέσω πράξης και όχι μέσω του λόγου. Μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι οι περισσότερες γυναίκες την εποχή εκείνη δεν γνώριζαν γράμματα, δεν ήταν καλλιεργημένα όντα, οπότε αυτόματα δεν ήξεραν (ακόμα και εάν ένα μέρος του συνόλου το επιθυμούσε) να αρθρώσουν σωστά και αποτελεσματικά τον λόγο και να επιβληθούν με αυτόν τον τρόπο, έστω.

Γίνεται, ακόμη, αντιληπτό πως στην ανθρώπινη καθημερινότητα, παρόλο που ο νέος άνθρωπος διαθέτει τη φυσική δύναμη να ασκήσει κυριαρχία στην κοινωνία, εν τέλει δεν το πραγματοποιεί και τα ηνία τα αναλαμβάνει ένα άτομο μεγαλύτερης ηλικίας και βιολογικά πιο αδύναμο. Στις περιπτώσεις των δύο γυναικών, η «κυριαρχία» ασκείται στο σπίτι, με κεντρικό άξονα δράσης το νοικοκυριό, όπου τον πρώτο λόγο τον έχει η πεθερά απέναντι στη νύφη.

Ο φόνος δεν συντελείται ως γεγονός μόνο στην περίπτωση που ένα σωματικά ισχυρό άτομο επιβάλλεται σε ένα αδύναμο, αλλά μπορεί να διαδραματιστεί και στην περίπτωση του αδύναμου προς το ισχυρό. Όπως παρατηρήσαμε, μια ηλικιωμένη γυναίκα μπορεί κάλλιστα να σκοτώσει μια νεαρή –και επομένως βιολογικά δυνατότερη– ύπαρξη.

Όπως είδαμε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η εξουσία της γυναίκας ασκείται μέσω του χώρου του νοικοκυριού και ειδικότερα της μαγειρικής.

Άλλωστε, η γυναικεία προσωπικότητα παρουσιάζεται στον λαϊκό πολιτισμό να διαθέτει τον πρώτο λόγο και σε άλλους τομείς – λ.χ. ως μάγισσα, οπότε έχει τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο, ή όταν κινητοποιείται από αισθήματα αντεκδίκησης για τη συμπεριφορά του συζύγου της που την παραμελεί ή την απατά, καταφεύγοντας, με τη σειρά της, στη σύναψη εξωσυζυγικών σχέσεων (αν και δεν είναι κυρίαρχη αυτή η τάση στα αντίστοιχα τραγούδια).

Από την άλλη, φαίνεται πως συχνά υπάρχουν υποσυνείδητες δυνάμεις που επηρεάζουν τον λογισμό του ανθρώπου με αποτέλεσμα το μυαλό συχνά να σκοτεινιάζει, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην περίπτωση του Μενούση, όπου στην αρχή θολώνει ο νους του και στη συνέχεια ο ίδιος μετανιώνει για την αποτρόπαια πράξη του. Ο θυμός δηλαδή μετατρέπεται σε φόνο και η συνειδητοποίηση του τελευταίου οδηγεί στη μεταμέλεια.

Αυτή όμως είναι και η μαγεία που διαπερνά το δημοτικό τραγούδι, όπου μέσα σε λιγοστές στροφές καταφέρει ένας λαϊκός δημιουργός να περιγράψει την «ψυχοκινητήρια δύναμη» του άσματος, αρχικά με την κοινωνική κατάσταση που επικρατεί, στη συνέχεια με το γεγονός του φόνου και σε τελικό στάδιο με την αναθεώρηση του συμβάντος. Όλα αυτά τα πράττει ένας δημιουργός που είναι ανώνυμος, που δεν τον γνωρίζει κανείς· αλλά ακόμα και αν τον γνώριζε κάποιος, γρήγορα ο ίδιος θα ξεχνιόταν από την κοινωνία, εν αντιθέσει με το δημιουργημά του, που άπαξ και γινόταν αποδεκτό από τους παθητικούς φορείς, δηλαδή την κοινωνία, όλοι θα θυμούνταν τότε το δημιουργημά – στην περίπτωση βέβαια που κάλυπτε τις ανάγκες και τις πεποιθήσεις της, ώστε ταυτόχρονα να εκφράζει, τη δεδομένη χρονική στιγμή, την αρμόζουσα αξία.¹⁷ Οπότε είναι δεδομένο ότι ο ενεργητικός φορέας, ο δημιουργός, προσαρμόζεται και εκείνος με τη σειρά του στις απαιτήσεις της κοινότητας.

¹⁶ Βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994, σ. 48.

¹⁷ Βλ. Roman Jakobson, «Η λαϊκή λογοτεχνία ειδική μορφή δημιουργίας», μτφρ. Δ. Στέφος, *Διάλογος*, Νοέμβριος 1978, σσ. 17-22.

Βιβλιογραφία

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

- Καμινιώτης Βάιος Φ., *Μάγισσες και μαγείρισσες. Διατροφή, μαγεία και γυναικεία εξουσία στους Καραγκούνηδες της Δυτικής Θεσσαλίας*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2016.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, *Ανθρωπολογία. Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος και Παραδέλλης Θεόδωρος, *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.
- Σταυρίδης Σταύρος, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010.

Β') Ξενόγλωσση - μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Dubisch Jill, «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία» [στο:] Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παπαδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σσ. 99-123.
- Jakobson Roman, «Η λαϊκή λογοτεχνία ειδική μορφή δημιουργίας», μτφρ. Δ. Στέφος, *Διάλογος*, Νοέμβριος 1978, σσ. 17-22.

Γ') Διαδικτυακές πηγές

- Ο *Μενούσης*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.greeklyrics.gr/stixoi/o-menoushs/> (προσπελάστηκε: 5/4/2023).
- Η *Κακούργος Φεβρωνία*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=123336 (προσπελάστηκε: 8/4/2023).
- Αρχοντογιός παντρεύεται*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.greeklyrics.gr/stixoi/Arxontogios_pantreuetai/ (προσπελάστηκε: 7/5/2023).

**Η αφηγηματική τεχνική έκφρασης συναισθημάτων
που αξιοποιεί ο Φλάβιος Ιώσηπος στο επεισόδιο: (BJ 1.9-1-2).
Ο Ναός και η Ιερουσαλήμ δεν καταστράφηκαν
από τους Ρωμαίους, αλλά από τους ληστές που ξεκίνησαν
έναν εμφύλιο πόλεμο, αναγκάζοντας τους Ρωμαίους να επέμβουν**

Το *Bello Iudico*¹ συγκαταλέγεται στα ιστορικά κείμενα και θεωρείται ελάχιστα διακριτό μεταξύ των πολλών τύπων ιστοριογραφίας. Η ιδιαιτερότητα της ενασχόλησης με το *Bello Iudico* έγκειται στο ότι μπορεί να αναγνωστεί, όχι μόνο ως ιστορικό αφήγημα, αλλά και ως λογοτεχνικό. Στο επιστημονικό πλαίσιο της αφηγηματολογίας, η μελέτη του *Bello Iudico* ως αποκλειστικά ιστορικού αφηγήματος αποδεικνύεται ιδιαίτερος εύκολη και μάλλον ελάχιστα πρωτότυπη, ώστε να προσφέρει στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία κάτι νέο και σημαντικό. Αντίθετα, το κείμενο του Ιώσηπου κρίνεται σκόπιμο και επιβεβλημένο να εξεταστεί ως ένα σπάνιο λογοτεχνικό-ιστορικό αφηγηματικό φαινόμενο. Το *Bello Iudico* είναι αναμφίβολα ένα σύνθετο έργο, χωρισμένο σε τμήματα, όπου αναπτύσσονται διαφορετικά είδη έκθεσης και αφήγησης αποκαλύπτοντας τη δεξιότητα του Ιώσηπου να θέτει τον αναγνώστη στο επίκεντρο των γεγονότων, με τέτοιο αφηγηματικό τρόπο, ώστε να του επιτρέπει να «βιώνει» όλα όσα περιγράφει ο ίδιος, αφορμώμενος από την προσωπική του μαρτυρία. Υπό το πρίσμα αυτό, ο ιστορικός-συγγραφέας ισχυρίζεται επανειλημμένα ότι εμμένει πιστός στην αλήθεια των πεπραγμένων. Ωστόσο, αναφορικά με την εν λόγω επιμονή του, γεννώνται ερωτήματα σχετικά με: i) τους λόγους για τους οποίους επικεντρώθηκε και απέδωσε μεγάλη σημασία στην αλήθεια, ii) την ανησυχία του μήπως κατηγορηθεί το έργο του ως αναληθές ή παραπλανητικό, iii) την πραγματική αντίληψη της «αλήθειας» αυτής καθαυτής.²

Μείζονος σημασίας είναι η επιλογή του τρόπου ανάγνωσης του *Bello Iudico*, ανάλογα πάντα με το είδος (genere) που εξυπηρετεί, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι νωρίτερα πρέπει να προηγηθεί κάποιου είδους διαχωρισμός. Εξάλλου, κάθε αφήγηση εκλαμβάνεται ως έγκυρη, υπαρκτή, σχετική ή άξια διερεύνησης. Η καταλληλότερη στρατηγική για τον ερευνητή, αλλά και τον αναγνώστη, είναι να λάβει υπόψιν όλα τα δεδομένα που ήταν διαθέσιμα στον ιστορικό αναγνώστη, προκειμένου να προσδιορίσει εννοιολογικά το κείμενο. Ο ιστορικός-λογοτέχνης-συντάκτης του *Bello Iudico* είναι το ιστορικό πρόσωπο Φλάβιος Ιώσηπος, ο

¹ Το *Bello Iudico* (75 μ.Χ.) είναι το αρχαιότερο έργο του Φλάβιου Ιώσηπου, όπου τίθεται υπό πραγμάτευση σε επτά βιβλία, η επανάσταση των Ιουδαίων έναντι των Ρωμαίων κατακτητών το 66-73 μ.Χ. Από το προοίμιό του, ο αναγνώστης μαθαίνει ότι ο Ιώσηπος έγραψε και δημοσιοποίησε το έργο του στην αραμαϊκή γλώσσα, απευθυνόμενος στους ανατολικούς λαούς και με σκοπό να τους αποτρέψει από μελλοντικές εξεγέρσεις εναντίον των Ρωμαίων. Αργότερα μετέφερε την ιστορία του στα ελληνικά, προκειμένου να καταστήσει και άλλους λαούς της αυτοκρατορίας μετόχους της αλήθειας αναφορικά με την εξέγερση των Ιουδαίων, στην οποία, όπως δηλώνει, συμμετείχε και ο ίδιος. Αν και ο Ιώσηπος χαρακτηρίζει τη μεταφορά του *Bello Iudico* στα ελληνικά ως μετάφραση, ουσιαστικά πρόκειται για αναθεώρηση της προηγούμενης έκδοσης στα αραμαϊκά. Ο Ιώσηπος αποφεύγει να αναφέρει τις πηγές που χρησιμοποίησε για τη συλλογή του υλικού του, παραπέμποντας στο να υποτεθεί ότι η πληθώρα των πληροφοριών προκύπτει από τις προσωπικές μαρτυρίες του, από την αλληλογραφία του με τον βασιλιά Αγρίππα Β', από επίσημες ρωμαϊκές πηγές (T. Rajak, *Josephus. The Historian and his Society*, 2nd Revised ed., London: Bristol Classical Press, 2002, σσ. 233-236· H. St. J. Thackeray, *Josephus the Man and the Historian*, Revised ed., New York: Ktav Publishing House, 1968, σσ. 29-40).

² Βλ. N. Wiater, «Reading the Jewish War. Narrative Technique and Historical Interpretation in Josephus's *Bellum Judaicum*», *Materiali E Discussioni per L'analisi Dei Testi Classici*, (64), 2010, σσ. 145-185.

οποίος λειτουργεί με τρεις ρόλους: ως ιστορικός συγγραφέας, ως υπαινισσόμενος/σιωπηρός συγγραφέας και ως κεντρικός χαρακτήρας του αφηγήματος.

Σε καθέναν από αυτούς τους ρόλους, η συμμετοχή του Ιώσηπου στο κείμενο είναι διαφορετική και ουσιαστικά εισάγει ένα νέο, κάθε φορά, αφηγηματικό είδος (*genere*). Αν δεν προσδιοριστούν αυτοί οι ρόλοι και δεν καθοριστεί η απόστασή τους από το κείμενο, είναι αδύνατο αυτό να αναγνωστεί, ανάλογα με το αφηγηματικό του είδος. Οι απαιτήσεις της επιτυχούς ανάγνωσης ενός έργου σε πολλαπλά κειμενικά αφηγηματικά είδη, επιφορτίζουν με υποχρεώσεις τον αναγνώστη, ο οποίος εκτός από γνώστης της γλώσσας, της ιστορικής πορείας και εξέλιξης των ειδών αυτών και των χαρακτηριστικών τους κατά την εποχή της συγγραφής, θα πρέπει να επιδεικνύει εμπιστοσύνη προς τον ιστορικό-συγγραφέα, ως μυστικούς αντιφρονών εναντίον των Φλαβίων. Βέβαια με τις κατάλληλες προσαρμογές και αλλαγές, οι προσδοκίες κάθε αναγνώστη του *Bello Iudico* δύνανται να ικανοποιηθούν.³

Ο παλαιότερος τρόπος ανάγνωσης του *Bello Iudico* ξεκίνησε το 1853 και συνεχίζει ως σήμερα, με δύο τάσεις: η πρώτη ανάγει το κείμενο σε ιστορία έκθεσης, δηλαδή σε αντικειμενικά πραγματική ή επιστημονική ιστορία, ενώ η δεύτερη το προσεγγίζει ως ιστορική αφήγηση. Σύμφωνα με την αντίληψη περί εκθετικής ιστορίας, ο ιστορικός Ιώσηπος θα έπρεπε να συμμετέχει με τρόπο ρητό στο έργο του, έτσι ώστε η «φωνή» του κειμένου να είναι η «φωνή» του συγγραφέα. Υπό αυτό το πρίσμα, η αλήθειά του εξαρτάται εξ ολοκλήρου από την ικανότητα του Ιώσηπου ως συγγραφέα και την αξιοπιστία του ως ιστορικού. Βεβαίως, όλοι οι πολέμιοι του Ιώσηπου, δηλαδή όσοι τον κατηγορούν για αναλήθεια, για μεροληψία υπέρ των Ρωμαίων, για ανακρίβεια, δεν αξιολογούν το *Bello Iudico* ως ιστορία έκθεσης.⁴ Κατά ανάλογο τρόπο, όσοι δεν διακρίνουν στον Ιώσηπο την ιδιότητα του ιστορικού προσώπου, του ιστορικού, του σιωπηρού συγγραφέα και του αφηγηματικού χαρακτήρα, κατηγορούν ταυτόχρονα τον ίδιο και υπονομεύουν την αξία του *Bello Iudico* ως ιστορικής πηγής.

Σύμφωνα με τη δεύτερη αντίληψη, το *Bello Iudico* θεωρείται ιστορία σε αφηγηματικό πλαίσιο, μέσω του οποίου τα πραγματικά γεγονότα «ανυψώνονται» σε ένα άλλο επίπεδο, όπου επιτρέπεται ο σε βάθος απολογισμός τους.⁵ Με τον όρο «απολογισμός» εννοείται η υποβολή τους σε μια ερμηνευτική ή εξωραϊστική διαδικασία διάκρισης των πραγματικών και των μη πραγματικών στοιχείων της αφήγησης.⁶ Επιτρέπει μια απόσταση μεταξύ του ιστορικού συγγραφέα, ο οποίος δρα εξωκειμενικά, και του σιωπηρού συγγραφέα ή αφηγητή, ο οποίος ενεργεί ενδοκειμενικά. Οι μελετητές που αναγνωρίζουν στο *Bello Iudico* μια ιστορική αφηγηματικότητα, υποστηρίζουν ότι τα ιστορικά γεγονότα στηρίζουν την αφήγηση και δεν εστιάζουν στις όποιες αδυναμίες του Ιώσηπου ως ατόμου-ιστορικού-συγγραφέα-χαρακτήρα. Για αυτούς, ο Φλάβιος Ιώσηπος δεν είναι απλώς ένας χρονογράφος ιστορικών γεγονότων, αλλά ένας δημιουργικός χειριστής τους, που τα προσεγγίζει (και) μέσω της φαντασίας του.⁷ Αναφορικά με τη δεύτερη αυτή αντίληψη, υπάρχουν οι μελέτες εκείνες που εκφράζουν μια αντιπάθεια εναντίον του ατόμου και του ιστορικού Ιώσηπου, καθώς αναγνωρίζουν μια ιδιαίτερα αυξημένη χρήση αφηγηματικών λογοτεχνικών στοιχείων στο *Bello Iudico*. Οι μελέτες αυτές, εστιάζουν στην εξέταση του κειμένου, ειδοποιώντας τον Ιώσηπο από αυτό, με αποτέλεσμα να κατορθώνουν να το εντάξουν σε ένα διαφορετικό αφηγηματικό είδος.⁸

³ Βλ. J. Marincola, «Ancient audiences and expectations» [in:] A. Feldherr (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Historians*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009 [Cambridge Companions to Literature], σσ. 11-23.

⁴ Βλ. Z. Rodgers (ed.), *Making history. Josephus and Historical Method*, Leiden and Boston: Brill, 2007 [Supplements to the Journal for the Study of Judaism, no. 110], σ. 471.

⁵ Βλ. J. Pastor, P. Stern & M. Mor (eds.), *Flavius Josephus: Interpretation and History*, Leiden: Brill, 2011.

⁶ Βλ. S. Mason, *Josephus and the New Testament*, Peabody: Hendrickson, 2003c, σ. 29· H. C. Holman, *A Handbook to Literature*, Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1983, σ. 284.

⁷ Βλ. H. R. Moehring, «Joseph ben Matthia and Flavius Josephus: the Jewish Prophet and Roman Historian», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)*, II, 21(2), 1984, σσ. 864-944.

⁸ Βλ. E. D. Hirsch, *The Aims of Interpretation*, Chicago: University of Chicago Press, 1976.

Ωστόσο, μέσω της ενδελεχούς διερεύνησης των προ-κειμενικών γεγονότων, μπορεί να εξεταστεί ο τρόπος οργάνωσης, διαχείρισης και έκθεσης του κειμενικού περιεχομένου, καθώς και οι λόγοι συμμόρφωσης στις αρχές ενός ή περισσότερων αφηγηματικών ειδών. Ο Ιώσηπος αφηγείται τα τεκταινόμενα εκ των υστέρων. Συνεπώς οι αναγνώστες καλούνται να διατηρήσουν την ίδια αφηγηματική προοπτική, οι οποίοι επιπροσθέτως δύνανται να προσεγγίσουν τα γεγονότα «συμπωματικά», χωρίς δηλαδή να γνωρίζουν τις προθέσεις του συγγραφέα. Τα προ-κειμενικά γεγονότα του *Bello Iudico* δεν μπορούν ποτέ να είναι αντικειμενικά, χωρίς αναφορά σε άλλους σύγχρονους, σχετικούς ή μεταγενέστερους εξω-κειμενικούς και αντικειμενικούς ιστοριογραφικούς πόρους.⁹

Με την προβληματική που σχετίζεται με το «γιατί» και το «πώς» ο Ιώσηπος αξιοποιεί τις λογοτεχνικές αφηγηματικές τεχνικές, πρέπει να ασχοληθεί και ο ερευνητής και ο αναγνώστης. Για να απαντήσει ο ερευνητής στα εν λόγω ερωτήματα αναλύει τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα και έτσι αποκαλύπτει τις προθέσεις του Ιώσηπου ως συγγραφέα-ιστορικού.¹⁰ Παράλληλα, ο Ιώσηπος επιδίωξε να χρωματίσει την ιστορική του αφήγηση, αξιοποιώντας την τραγική γλώσσα, τις πρακτικές και τις θεματικές. Μέσω αυτού, το κείμενο του κατέστη αποτελεσματικότερο, πειστικότερο και ελκυστικότερο αφηγηματικά.¹¹ Εν συνεχεία ο προβληματισμός μας εγείρει και το ζήτημα της μετάφρασης του κειμένου στην ελληνική γλώσσα, το οποίο πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την αναγνωστική διαδικασία, δεδομένων των πολιτιστικών διαφοροποιήσεων της εβραϊκής και της ελληνορωμαϊκής κοινωνίας και κουλτούρας.¹²

Σ' αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε και στη ρητορική του συναισθήματος, στον συναισθηματικό δηλαδή τρόπο γραφής, ο οποίος, εκτός από κατεξοχήν γνώρισμα της συγγραφικής του τέχνης, αποτέλεσε και βασικό στοιχείο της πολεμικής περί του αναξιόπιστου και της μεροληψίας του έργου του. Για την εξέταση αυτής της «συναισθηματικής» ρητορικής θα εστιάσουμε στην ανάλυση του αποσπάσματος BJ, 1.9-12, το οποίο και αξιολογείται από τους μελετητές ως ιστοριογραφικό και συγγραφικό ολίσθημα, που αποκαλύπτει μια πληθώρα συναισθηματικών καταστάσεων του συγγραφέως-αφηγητή, αποκλίνοντας όμως από την αυστηρή εικόνα του αμερόληπτου ιστοριογράφου.

Στο απόσπασμα αυτό, ο Φλάβιος Ιώσηπος υπογραμμίζει τη βασική ιδέα του BJ: ο Ναός και η Ιερουσαλήμ δεν καταστράφηκαν από τους Ρωμαίους, αλλά από τους τυράννους και τους ληστές που ξεκίνησαν έναν εμφύλιο πόλεμο, αναγκάζοντας τους Ρωμαίους να επέμβουν. Ο Φλάβιος Ιώσηπος, όπως και κάποιοι άλλοι, είναι ένας ενάρετος Εβραίος που αγωνίζεται να υποστηρίξει την τιμή των Ιουδαίων και να συμβάλλει στο έλεγχο της πολιτικής αναταραχής, η οποία οδηγεί στην καταστροφή.¹³ Ο ίδιος θρηνεί για τον θάνατο των τελευταίων ενάρετων Ιουδαίων ηγετών, αναφερόμενος στον μεταφορικό θρήνο της προσωποποιημένης αρετής του, η οποία θρηνεί που ηττήθηκε από το τόσο πολύ και εκτεταμένο κακό (BJ, IV.318-325). Ο Φλάβιος Ιώσηπος καταδικάζει την πονηρή γενιά των Εβραίων που ευθύνεται για τον θυμό του Θεού, άρα και για την καταστροφή της πόλης και του Ναού της (BJ, VII, 259-274). Στην πραγματικότητα, η αφήγησή του αφορά σε μια θουκυδιδεική ιστορία επιρροή, η οποία ενδυναμώνει την αίσθηση της αλήθειας, της ακρίβειας

⁹ Βλ. S. Mason, «Contradiction or Counterpoint?: Josephus and Historical Method», *The Review of Rabbinic Judaism*, 6(2), 2003a, σσ. 144-188.

¹⁰ Βλ. H. H. Chapman, *Spectacle and Theater in Josephus's Bellum Judaicum*, PhD Dissertation, Stanford University, 1998, σσ. 5-6, 194-195.

¹¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 5, 195.

¹² Βλ. στο ίδιο.

¹³ Βλ. M. A. Brighton, «The Sicarii in Josephus's Judean War: Rhetorical Analysis and Historical Observations», *Society of Biblical Literature Journal*, 27, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009· S. Mason, «Of Audience and Meaning: Reading Josephus' *Bellum Judaicum* in the Context of a Flavian Audience» [in:] J. Sievers & G. Lembi (eds.), *Josephus and Jewish History in Flavian Rome and Beyond*, Leiden and Boston: Brill, 2005, σσ. 97-99.

και της αμεροληψίας που αποπνέει η αφήγηση.¹⁴ Ωστόσο, η ανωτέρω παραδοχή έρχεται σε αντίθεση με την εκτίμηση ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος εξισορροπεί αμφιβόλως ανάμεσα στην πρόθεσή του να εξιστορήσει την εβραϊκή αποτυχία και να το επιτύχει βάσει των παραδεδομένων ιστοριογραφικών αφηγηματικών προτύπων.

Ο Φλάβιος Ιώσηπος παραβιάζει τις ιστοριογραφικές συμβάσεις αμέσως μετά την υπόσχεσή του να υποστηρίξει τις αρετές της αλήθειας, της ακρίβειας και της αντικειμενικότητας (BJ, I.9-12). Αυτή η επιλογή του συχνά συσχετίζεται με τη συναισθηματική του παράσυρση, με τον έντονό του συναισθηματισμό που τον εμποδίζει να ανταποκριθεί επιτυχώς με τα ιδανικά που κληρονόμησε από τους προγενέστερους ιστορικούς, όπως τον Θουκυδίδη και τον Πολύβιο,¹⁵ καθώς αποπειράται να διαμορφώσει έναν συγχερασμό μεταξύ της ελληνικής θεωρίας και της εβραϊκής πράξης.¹⁶ Ωστόσο, όλα διαφοροποιούνται όταν ο έντονος αυτός συναισθηματισμός του Φλάβιου Ιώσηπου προσεγγιστεί από διαφορετικές οπτικές γωνίες και πλαισιωθεί από εναλλακτικές ερμηνείες.

Η σαφής και εξόφθαλμη εξωτερική ευσημία του συναισθηματισμού του Φλάβιου Ιώσηπου στο απόσπασμα BJ, I.9-12 εγείρει ερωτηματικά σχετικά με το αν συνιστά ιστοριογραφικό ολισθημα ή εσκεμμένη αφηγηματική πρακτική. Ωστόσο, το διακύβευμα σε αυτό το ερώτημα δεν είναι σε καμιά περίπτωση το αν οι συναισθηματικές εκφράσεις του Φλάβιου Ιώσηπου είναι αληθινές ή ψευδείς, ειλικρινείς ή τεχνητές. Κι αυτό γιατί είναι εξαιρετικά πιθανό ο ίδιος να διακατεχόταν πράγματι από έντονο συναισθηματισμό στη θέα των δυσάρεστων γεγονότων για την πόλη της Ιερουσαλήμ, για τον Ναό και για τον εβραϊκό λαό. Δεν συντρέχει κανένας λόγος για να υποτεθεί ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος δεν αισθάνεται παρά βαθιά θλίψη, οδύνη, αλλά και απογοήτευση για τα όσα βίωσε η πατρίδα του εξαιτίας των επαναστατών. Επιπροσθέτως, αν θεωρηθεί ότι η επιλογή του Φλάβιου Ιώσηπου να αποκαλύψει τα συναισθήματά του δεν είναι καθόλου τυχαία ή και λάθος, άρα όχι το αποτέλεσμα μιας απροσεξίας του ιστορικού, η χρήση τους στο κείμενο του BJ αποσιωπεί σε κάτι σημαντικό. Ενδεχομένως, το συναισθηματικό αξιολογείται ως αφηγηματική τεχνική αναπαράστασης του χαρακτήρα των προσώπων του BJ, συμπεριλαμβανομένου και του δικού του.

Στην αρχαιότητα υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ του ήθους, των μόνιμων δηλαδή χαρακτηριστικών ενός ατόμου και του πάθους του, που αφορούσε στον συναισθηματικό του κόσμο.¹⁷ Το ήθος είναι πολύ σταθερότερο του πάθους, καθώς δεν επηρεάζεται εύκολα από εξωτερικά ερεθίσματα, συγκριτικά με το δεύτερο. Σε επίπεδο ιστοριογραφίας η περιγραφή των συναισθημάτων ενός προσώπου παρέχει στο αναγνωστικό κοινό σημαντικές πληροφορίες σε σχέση με την παροδική ψυχική του κατάσταση.¹⁸ Κατά ανάλογο τρόπο, ο Φλάβιος Ιώσηπος χρησιμοποιεί την πρακτική αυτή των συναισθημάτων στο κείμενο του BJ έτσι, ώστε να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα των χαρακτήρων του. Για παράδειγμα, όταν ο Τίτος επιτίθεται στα Γίσχαλα (Γκιους Χάλαβ), γνωρίζει εκ των προτέρων ότι η εξαπόλυση μιας άμεσης επίθεσης πιθανώς θα οδηγούσε σε σφαγή αμάχων. Για τον λόγο αυτόν,

¹⁴ Βλ. J. J. Price, «Josephus' First Sentence and the Preface to *Bellum Judaicum*» [in:] M. Mor (ed.), *For Uriel: Studies in the History of Israel in Antiquity Presented to Professor Uriel Rappaport*, Jerusalem: Zalman Shazar Center, 2010, σσ. 131-144.

¹⁵ Βλ. P. Bilde, «Flavius Josephus Between Jerusalem and Rome: his Life, his Works, and their Importance», *Journal for the Study of the Pseudepigrapha*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1988, σσ. 205-206.

¹⁶ Βλ. G. Mader, *Josephus and the Politics of Historiography: Apologetic and Impression-Management in the *Bellum Judaicum**, Leiden: Brill, 2000, σ. 4.

¹⁷ Βλ. J. Marincola, «Beyond pity and fear: The Emotions in History», *Ancient Society*, 33, 2003, σσ. 285-315.

¹⁸ Βλ. K. de Temmerman, & E. van Emde Boas, «Character and Characterization in Ancient Greek Literature: An Introduction» [in:] K. de Temmerman & E. van Emde Boas (eds.), *Characterization in Ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative*, vol. 4, Leiden & Boston: Brill, 2018 [Mnemosyne. Supplements, vol. 411], σσ. 1-23· K. de Temmerman, *Crafting Characters: Heroines and Heroines in the Ancient Greek Novel*, Oxford: Oxford University Press, 2014, σ. 36· L. V. Pitcher, «Characterization in Ancient Historiography» [in:] J. Marincola (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Hoboken: Wiley-Blackwell, 2007, σσ. 102-117· C. Gill, «The Ethos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism», *The Classical Quarterly*, 34(1), 1984, σσ. 149-166.

αποφασίζει πριν από την επίθεση να θέσει όρους, ώστε να δώσει την ευκαιρία στους αμάχους να εγκαταλείψουν την πόλη. Με τον τρόπο που εμφανίζει ο Φλάβιος Ιώσηπος τον Τίτο, ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται τον οίκτο του και τον χαρακτηρίζει ως ήπιο, ανθρώπινο και συμπονετικό. Ο Φλάβιος Ιώσηπος παρουσιάζει τον Τίτο έτσι σε όλη την αφήγηση του BJ.¹⁹

Στον αντίποδα του «ανθρωπιστή» Τίτου, ο οποίος διακατέχεται από το συναίσθημα του οίκτου και αποφασίζει προς το συμφέρον των αθώων, ο Φλάβιος Ιώσηπος παρουσιάζει και την καταστροφική επίδραση των συναισθημάτων. Για παράδειγμα, περιγράφει τον Ιωάννη Υρκανό (BJ, I.57–60) να χειραγωγείται από τους εχθρούς του, επειδή αποδείχθηκε αδύναμος μπροστά στα πάθη του (BJ, I.57). Σύμφωνα με τον Φλάβιο Ιώσηπο κάθε ηγέτης επιβάλλεται να ενεργεί με γνώμονα τη λογική κι όχι με γνώμονα τα συναισθήματά του. Ακόμα κι όταν ο έντονος συναισθηματισμός του ηγέτη είναι δικαιολογημένος, θα πρέπει να μετριάζεται πάντα από τη δύναμη του αυτοελέγχου. Επικαλείται την περίπτωση της ηγεσίας του Υρκανού, του οποίου η μητέρα και ο αδερφός κρατούνταν όμηροι από τον κουνιάδο του Πτολεμαίο στην πολιορκία της Ιερουσαλήμ. Ο Υρκανός αν και είχε ανά χείρας τα ηνία της καταστάσεως, κάθε φορά που ο Πτολεμαίος βασιανίζει τη μητέρα και τον αδερφό του σε κοινή θέα, ο Υρκανός παρουσιάζεται να χάνει τις λογικές του ικανότητες και να υπερνικάται από το συναίσθημα (BJ, I.59). Η αδυναμία του Υρκανού μπροστά στα συναισθήματά του είχε ως αποτέλεσμα την παράταση του χρόνου της πολιορκίας. Το παράδειγμα του Υρκανού στο BJ αξιοποιείται ως ενδεικτικό της καταστροφικής λειτουργίας των παθών και της αδυναμίας των πολιτικών ηγετών να τα ελέγξουν.²⁰

Η αξιοποίηση της αφηγηματικής αυτής πρακτικής των συναισθημάτων από τον Φλάβιο Ιώσηπο δεν είναι «νεότευκτη». Στη ρητορική παράδοση είχε ήδη επικρατήσει η αντίληψη ότι η επίκληση των συναισθημάτων ενισχύει την πειστική δυναμική ενός λόγου. Στο ίδιο αυτό πλαίσιο, ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* του σημειώνει ότι υπάρχουν περιπτώσεις που είναι χρήσιμο για έναν ομιλητή να εξωτερικεύει τα συναισθήματά του και να αποκαλύπτει τη συναισθηματική κατάσταση στην οποία βρίσκεται γιατί έτσι, προκαλεί τον έντονο συναισθηματισμό και του ακροατηρίου.²¹ Οι μεταγενέστεροι Οράτιος,²² Κουιντιλιανός²³ και Κικέρων²⁴ τόνισαν τη σημασία της ικανότητας ενός ρήτορα-ομιλητή να προσαρμόζει, όχι μόνο τα λόγια του στο πλαίσιο μιας ομιλίας, αλλά και τα συναισθήματά του. Με αυτόν τον τρόπο δύναται ταυτόχρονα και να πείσει και να συγκινήσει το ακροατήριο. Είναι καθοριστικής σημασίας ρητορικό τέχνασμα η εξωτερίκευση των συναισθημάτων του ίδιου του ρήτορα, η δημιουργία δηλαδή της εντύπωσης στο κοινό ότι και ο ίδιος είναι συγκινημένος. Συνεπώς, υπό αυτό το πρίσμα, ο συναισθηματισμός του Φλάβιου Ιώσηπου είναι χαρακτηριστικό, όχι ενός μεροληπτικού ιστορικού, αλλά ενός επιδέξιου ομιλητή που γνωρίζει να αξιοποιεί αφηγηματικές στρατηγικές εκδήλωσης συναισθημάτων για να επιτύχει τους στόχους του.²⁵

Ο Φλάβιος Ιώσηπος, όπως και ο Πολύβιος, ισχυρίζεται ότι γράφει για τη μεγαλύτερη αδικία που συνέβη ποτέ στην ιστορία και για τον λόγο αυτόν «δικαιοδοτείται» να εγκαταλείψει την παραδοσιακή ιστορική αφήγηση. Αν και σημειώνει ότι γνωρίζει ότι θα πρέπει να περιορίσει τους έντονους συναισθηματισμούς στο BJ, αποδεχόμενος ότι δεν αρμόζουν στην αυστηρή ιστοριογραφία, επικαλείται ότι μερικές φορές απλώς πρέπει να

¹⁹ Βλ. S. Mason, *A History of the Jewish War: AD 66–74*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016, σσ. 129-130.

²⁰ Βλ. J. W. van Henten & L. Huitink, «Josephus» [in:] K. de Temmerman & E. van Emde Boas (eds.), *Characterization in Ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative*, ό.π., σσ. 252-253.

²¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 2.2-11 (21).

²² Βλ. Quintus Horatius Flaccus, *Ars Poetica*, 101-107.

²³ Βλ. Marcus Fabius Quintilianus, *Institutio Oratoria*, VI.2.26.

²⁴ Βλ. Marcus Tullius Cicero, *De Oratore*, II.189.

²⁵ Βλ. C. C. de Jonge, «Ps.-Longinus on Ecstasy: Author, Audience, and Text» [in:] J. Grethlein, L. Huitink & A. Tagliabue (eds.), *Experience, Narrative, and Criticism in Ancient Greece*, Oxford: Oxford University Press, 2020, σσ. 148-171· D. A. Russell, *Criticism in Antiquity*, London: Bloomsbury, 1988, σσ. 108-110· C. Gill, «The Ethos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism», ό.π., σσ. 149-166.

συμβαίνει, δηλαδή να εξωτεριεύεται. Η απόφασή του αυτή να συμμορφωθεί με την αναγκαιότητα των συναισθηματικών αφηγήσεων, αν και έχει πλήρη συναίσθηση ότι μπορεί να εγείρει κριτικές, θεωρεί ότι είναι πλήρως δικαιολογημένη. Ήδη από τον πρόλόγο του (BJ, I.9-12), ο Φλάβιος Ιώσηπος αυτο-παρουσιάζεται φορτισμένος συναισθηματικά: επιτίθεται στους ιστορικούς που κολακεύουν τους Ρωμαίους και ψέγουν τους Εβραίους λόγω του προσωπικού τους μίσους (BJ, I.2-3 και 6-8), κατηγορεί εντόνως μια μικρή ομάδα Εβραίων ληστών και τυράννων για την καταστροφή της Ιερουσαλήμ και του Ναού (BJ, I.10). Επιπροσθέτως, απαλλάσσει τους Ρωμαίους και τους ξένους από την ευθύνη για τα δεινά του λαού και της πόλης του, ενώ επιπλήττει με σφοδρότητα τους συμπατριώτες του. Η πρώτη αυτή φορτισμένη τοποθέτηση του Φλάβιου Ιώσηπου, συνιστά μια αφηγηματική πρακτική επικύρωσης της εξουσίας του ως αμερόληπτου ιστορικού, με βαθιές γνώσεις επί των γεγονότων, των προσώπων και των πραγμάτων,²⁶ ο οποίος, αν και παραβιάζει τις υφολογικές συμβάσεις, διατείνεται ότι δεν το πράττει εις βάρος της αλήθειας. Αντίθετα, παραβιάζει τους αφηγηματικούς κανόνες υπέρ αυτής.²⁷

Ο Φλάβιος Ιώσηπος τονίζει την προσήλωσή του στον σκοπό του έργου του, την περιγραφή των απaráμιλλων καταστροφών του εβραϊκού λαού, και επισημαίνει ότι για την επίτευξή του απαιτείται η χρήση της γλώσσας των συναισθημάτων, η αξιοποίηση της ρητορικής των «συναισθημάτων».²⁸ Αν και αυτή η παραδοχή μπορεί να ισοδυναμεί με την υπονόμηση της αμεροληψίας του BJ,²⁹ καταγράφονται επίσης θέσεις που επισημαίνουν ότι η χρήση συναισθηματικά φορτισμένων εκφράσεων, άρα και η αξιοποίηση συναισθηματικά φορτισμένου αφηγηματικού ύφους μπορεί να αναδεικνύει την αλήθεια των γεγονότων κι όχι να την υπονομεύει. Εξάλλου, εφόσον ο Φλάβιος Ιώσηπος δηλώνει ρητώς την προτίμησή του για την υπεράσπιση της αλήθειας, είναι αναμενόμενο να μη διστάζει να χρησιμοποιήσει όλες εκείνες τις υφολογικές και αφηγηματικές τεχνικές, όλους εκείνους τους υφολογικούς και αφηγηματικούς τρόπους για να την αποτυπώσει.

Ο Φλάβιος Ιώσηπος ήδη από τον πρόλογο του (BJ, I.9-12), αποκαλύπτει μια ορθή και ακριβή χρήση των συναισθημάτων, άρα και την υιοθέτηση μιας αφηγηματικής στρατηγικής βασισμένης (και) στη ρητορική του συναισθήματος. Αυτή σχετίζεται με την αφηγηματική τεχνική που ομολογεί ότι χρησιμοποιεί ισχυριζόμενος ότι αυτό που πρόκειται να γράψει είναι τόσο σημαντικό και τραγικό που πρέπει να παραβιάσει τις ιστοριογραφικές συμβάσεις. Η χρήση τραγικού λεξιλογίου και φορτισμένων συναισθηματικά μοτίβων πιθανώς έχει ως στόχο να προσελκύσει τους αναγνώστες του, ώστε να γνωρίσουν την ιστορία της εβραϊκής επανάστασης κατά των Ρωμαίων. Επιπροσθέτως, ο Φλάβιος Ιώσηπος διακρίνει το ύφος από την αλήθεια της αφήγησής του και δείχνει σαφή προτίμηση στη δεύτερη. Ο νόμος της ιστορίας που προτείνει να παραβιαστεί είναι ένας υφολογικός νόμος. Αυτό σημαίνει ότι η πρακτική του Ιώσηπου είναι θεμελιωδώς διαφορετική από οποιαδήποτε μεροληψία και παραβίαση της αλήθειας. Ο Φλάβιος Ιώσηπος παραβιάζει τις τεχνοτροπικές συμβάσεις για να τιμήσει την αλήθεια. Υπό αυτή την οπτική, το συναισθηματικό ξέσπασμα στον πρόλογο (BJ, I.9-12) δεν είναι απαραίτητα αντίθετο με την πρόθεσή του να γράψει ιστορία σύμφωνα με τα ρωμαϊκά πρότυπα. Γράφοντας ως Εβραίος, συναισθηματικά φορτισμένος και δεσμευμένος με το θέμα του, οποιαδήποτε ανατροπή όσον αφορά στις προσδοκίες του κοινού του και τις υφολογικές συμβάσεις του είδους του ομοιάζει με την πρακτική των σύγχρονών του ιστορικών, που φαίνεται να προσαρμόζουν το κείμενό τους σε ένα αναγνωστικό κοινό έμπειρο στην ελληνική και τη λατινική γραμματεία και λογοτεχνία.

²⁶ Βλ. S. Mason, *Flavius Josephus on the Pharisees: A Composition-Critical Study*, Leiden: Brill, 1991, σσ. 66-67.

²⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 65.

²⁸ Βλ. J. L. Moles, «Ανάθημα και κτήμα: The Inscriptional Inheritance of Ancient Historiography», *Histos*, 3, 1999, σσ. 27-69.

²⁹ Βλ. J. J. Price, «The Provincial Historian in Rome» [in:] J. Sievers & G. Lembi (eds.), *Josephus and Jewish History in Flavian Rome and Beyond*, ό.π., σ. 110.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 2.2-11 (21).
Cicero Marcus Tullius, *De Oratore*, II.189.
Flaccus Quintus Horatius, *Ars Poetica*, 101-107.
Ιώσηπος Φλάβιος, *Άπαντα: Ιστορία του Ιουδαϊκού Πολέμου προς Ρωμαίους*, Αθήνα: Κάκτος, 1997.
Quintilianus Marcus Fabius, *Institutio Oratoria*, VI.2.26.

Βοηθήματα

- Barclay J. M. G., «Judean Historiography in Rome: Josephus and History in Contra Apionem Book 1» [in:] J. Sievers & G. Lembi (eds.), *Josephus and Jewish History*, Leiden and Boston: Brill, 2005.
- Bilde P., «Flavius Josephus Between Jerusalem and Rome: his Life, his Works, and their Importance», *Journal for the Study of the Pseudepigrapha*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1988.
- Brighton M. A., «The Sicarii in Josephus's Judean War: Rhetorical Analysis and Historical Observations», *Society of Biblical Literature Journal*, 27, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2009.
- Chapman H. H., *Spectacle and Theater in Josephus's Bellum Judaicum*, PhD Dissertation, Stanford University, 1998.
- Cohen S. J. D., *Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development as a Historian*, Leiden: Brill, 1979.
- Fantham R. E., «Mime: The Missing Link in Roman Literary History», *Classical World*, 82(3), 1989, σσ. 153-163.
- Feldman L. H. & G. Hara, *Josephus, the Bible and History*, Leiden: Brill Academic Pub, 1997.
- Feldman L. H., *Josephus's Interpretation of the Bible*, Berkeley, CA: University of California Press, 1998.
- Gill C., «The Ethos/Pathos Distinction in Rhetorical and Literary Criticism», *The Classical Quarterly*, 34(1), 1984, σσ. 149-166.
- Goodman M. & J. Weinberg, «The reception of Josephus in the early Modern Period», *International Journal of the Classical Tradition*, 23, 2016, σσ. 167-171.
- van Henten J. W. & L. Huitink, «Josephus» [in:] K. de Temmerman & E. van Emde Boas (eds.), *Characterization in Ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative*, vol. 4, Leiden & Boston: Brill, 2018 [Mnemosyne. Supplements, vol. 411], σσ. 251-270.
- van Henten J. W., «Josephus as Narrator» [in:] E.-M. Becker & J. Rüpke (eds.), *Autoren in religiösen literarischen Texten der späthellenistischen und der frühkaiserzeitlichen Welt: Zwölf Fallstudien*, Mohr Siebeck GmbH and Co. KG, 2018, σσ. 121-150.
- Hirsch E. D., *The Aims of Interpretation*, Chicago: University of Chicago Press, 1976.
- Holman H. C., *A Handbook to Literature*, Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1983.
- de Jonge C. C., «Ps.-Longinus on Ecstasy: Author, Audience, and Text» [in:] J. Grethlein, L. Huitink & A. Tagliabue (eds.), *Experience, Narrative, and Criticism in Ancient Greece*, Oxford: Oxford University Press, 2020, σσ. 148-171.
- Landau T., «Power and Pity: The image of Herod in Josephus *Bellum Judaicum*» [in:] J. Sievers & G. Lembi (eds.), *Josephus and Jewish History*, Leiden and Boston: Brill, 2005, σσ. 159-181.
- Laqueur R., *The Jewish Historian Flavius Josephus: A Biographical Investigation Based on New Critical Sources*, ed. S. Mason, trans. C. Diesler, Toronto: York University, 2005.
- Mader G., *Josephus and the Politics of Historiography: Apologetic and Impression-Management in the Bellum Judaicum*, Leiden: Brill, 2000.
- Marincola J., «Beyond pity and fear: The Emotions in History», *Ancient Society*, 33, 2003, σσ. 285-315.
- Marincola J., «Ancient audiences and expectations» [in:] A. Feldherr (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Historians*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009 [Cambridge Companions to Literature], σσ. 11-23.

- Mason S., *Flavius Josephus on the Pharisees: A Composition-Critical Study*, Leiden: Brill, 1991.
- Mason S., «Contradiction or Counterpoint?: Josephus and Historical Method», *The Review of Rabbinic Judaism*, 6(2), 2003a, σσ. 144-188.
- Mason S. N., «Flavius Josephus in Flavian Rome: Reading on and between the Lines» [in:] A. J. Boyle & W. J. Dominik (eds.), *Flavian Rome. Culture, Image, Text*, Leiden: Brill, 2003b, σσ. 559-589.
- Mason S., *Josephus and the New Testament*, Peabody: Hendrickson, 2003c.
- Mason S., «Of Audience and Meaning: Reading Josephus' *Bellum Judaicum* in the Context of a Flavian Audience» [in:] J. Sievers, & G. Lembi (eds.), *Josephus and Jewish History in Flavian Rome and Beyond*, Leiden and Boston: Brill, 2005, σσ. 71-100.
- Mason S., *A History of the Jewish War: AD 66–74*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- McLaren J. S., *Turbulent Times?, Josephus and Scholarship on Judaea in the First Century*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998 [The Library of Second Temple Studies, 29].
- McLaren J. S., «Josephus on Titus» [in:] J. Sievers & G. Lembi (eds.), *Josephus and Jewish History*, Leiden and Boston: Brill, 2005, σσ. 279-295.
- Moehring H. R., «Joseph ben Matthia and Flavius Josephus: the Jewish Prophet and Roman Historian», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)*, II, 21(2), 1984, σσ. 864-944.
- Moles J. L., «Ἀνάθημα καὶ κτῆμα: The Inscriptional Inheritance of Ancient Historiography», *Histos*, 3, 1999, σσ. 27-69.
- Onega S. & J. A. G. Landa (eds.), *Narratology*, Harlow: Longman, 1996.
- Pastor J., P. Stern & M. Mor (eds.), *Flavius Josephus: Interpretation and History*, Leiden: Brill, 2011.
- Price J. J., «The Provincial Historian in Rome» [in:] J. Sievers, & G. Lembi (eds.), *Josephus and Jewish History in Flavian Rome and Beyond*, Leiden and Boston: Brill, 2005, σσ. 101-118.
- Price J. J., «Josephus' First Sentence and the Preface to *Bellum Judaicum*» [in:] M. Mor, (ed.), *For Uriel: Studies in the History of Israel in Antiquity Presented to Professor Uriel Rappaport* Jerusalem: Zalman Shazar Center, 2010, σσ. 131-144.
- Pucci Ben Zeev M., «Between Fact and Fiction: Josephus. Account of the Destruction of the Temple» [in:] J. Pastor, P. Stern & M. Mor (eds.), *Flavius Josephus*, Leiden: Brill, 2011 [Supplements to the Journal for the Study of Judaism], σσ. 53-63.
- Rajak T., «Ciò che Flavio Giuseppe vide: Josephus and the Essenes» [in:] F. Parente & J. Sievers (eds.), *Josephus and the History of the Greco-Roman Period*, Leiden: Brill, 1994.
- Rajak T., *Josephus. The Historian and his Society*, 2nd Revised ed., London: Bristol Classical Press, 2002.
- Rodgers Z. (ed.), *Making history. Josephus and Historical Method*, Leiden & Boston: Brill, 2007 [Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 110].
- Spilsbury P., «Reading the Bible in Rome: Josephus and the Constraints of Empire» [in:] J. Sievers & G. Lembi (eds.), *Josephus and Jewish History*, Leiden & Boston: Brill, 2005, σσ. 209-227.
- Sterling G. E., *Historiography and Self-Definition*, Leiden: Brill, 1992.
- de Temmerman K. & E. van Emde Boas, «Character and Characterization in Ancient Greek Literature: An Introduction» [in:] K. de Temmerman, & E. van Emde Boas (eds.), *Characterization in Ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative*, vol. 4, Leiden & Boston: Brill, 2018 [Mnemosyne. Supplements, vol. 411], σσ. 1-23.
- Thackeray H. St. J., *Josephus the Man and the Historian*, Revised ed., New York: Ktav Publishing House, 1968.
- Ullmann L. & J. J. Price, «Drama and History in Josephus' *Bellum Judaicum*», *Scripta Classica Israelica*, XXI, 2002, σσ. 97-111.
- Wiater N., «Reading the Jewish War. Narrative Technique and Historical Interpretation in Josephus's *Bellum Judaicum*», *Materiali E Discussioni per L'analisi Dei Testi Classici*, 64, 2010, σσ. 145-185.

Θεϊκή έμπνευση σε ένα αισιόδοξο ποιητικό ταξίδι: Ο Ανδρέας Κάλβος και η αρχαιότητα

Σκοπό της παρούσας ανακοίνωσης αποτελεί η πραγμάτευση του καθοδηγητικού ρόλου που διαδραματίζουν οι θεϊκές δυνάμεις στις ωδές του Ανδρέα Κάλβου, σε σχέση με την αρχαιότητα. Οι Μούσες αλλά και οι Χάριτες, η Δίκη, η Αρετή και η Ελευθερία, συμπορεύονται με την αισιόδοξη παρουσία του φωτός, ερχόμενες σε αντίθεση με χθόνιες δυνάμεις, διαπνέοντας τελικά την καλβική ποιητική.¹ Ανακαλώντας αρχαίες πηγές, ο Επτανήσιος ποιητής επιχειρεί να εξυμνήσει ανώτερα ιδανικά, καθώς και τον ρόλο του ποιητή στην ανάδειξή τους, ο οποίος δύναται να αποτρέψει τη λήθη τους μέσα στον χρόνο, υιοθετώντας τον ρόλο του ποιητή-προφήτη,² προστατευομένου θεοτήτων που επιθεωρούν τον ανθρωπινό κόσμο και επιβάλλουν τη δικαιοσύνη. Με την παρουσία αυτών των θεοτήτων, λοιπόν, διαχέεται στην ποίηση του Κάλβου ένα φως μεταφυσικό και υλικό συνάμα, ένα θείο φως που δεν μετεωρίζεται, αλλά εκφράζει σε βάθος την ανθρωπινή φύση.³ Η θεϊκή επίκληση και παρουσία δίνει τη δυνατότητα στον ποιητή, όπως ένας θεόπνευστος αιολός που αποκαλύπτει την αλήθεια, να μεταβιβάσει το αισιόδοξο⁴ μήνυμά του για τη νομοτελειακή

¹ Για τη συμβολή των αρχαιοελληνικών έργων στη διαμόρφωση της ποιητικής του Κάλβου, βλ. Ι. Ν. Περουσιάνης, «Δομικές αναλογίες και απηχήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις Ωδές του Κάλβου: Για μια ποιητική των Ωδών», *Δωδώνη. Φιλολογία. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 24, Ιωάννινα, 1995, σσ. 25-45. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://ohmyias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/26477> (προσπελάστηκε: 5/5/2023). Δηλωτική της ποιητικής του Κάλβου θεώρηση ο Γιάννης Δάλλας την ωδή «Εις Μούσας», ενώ τον «Ωκεανόν», της θεματικής του, βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, Αθήνα: Σοκόλης, 1999, σσ. 137-153, και ιδίως, σσ. 137, 153. Για την ύπαρξη μιας προσωπικής μυθολογίας του ποιητή, εκτός από την αξιοποίηση της αρχαιοελληνικής μυθολογίας, βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «Οι αναγωγικές ιδιότητες της ποίησης του Ανδρέα Κάλβου» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, Αθήνα: Ευθύνη, 1986 [Τετράδια Ευθύνης, αρ. 24], σσ. 113-114.

² Για τη ρομαντική πίστη στον ποιητή-προφήτη, βλ. Αθηνά Γεωργαντά, *Τα θαυμάσια νερά. Ανδρέας Κάλβος. Ο ρομαντισμός, ο βυρωνισμός και ο κόσμος των καρμπονάρων*, Αθήνα: Ερμής, 2011, σσ. 49-50. Για την πινδαρική ποιητική ιδιοφυΐα (Ολυμπιονίκος 2, 86-88), η οποία ανήχθη σε πρότυπο του ρομαντισμού στην Αγγλία και κατ' επέκταση στην Ιταλία, βλ. στο ίδιο, σσ. 55-57, 60-61. Για την αρχαία θεϊκή έμπνευση στην ποίηση, με διαφοροποίηση του μάντη από τον προφήτη-διαμεσολαβητή, βλ. Gregory Nagy, «Αρχαϊκές ελληνικές αντιλήψεις για τους ποιητές και την ποίηση» [στο:] George A. Kennedy (επιμ.), *Ιστορία της θεωρίας της λογοτεχνίας. Αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κριτική*, μτφρ. Φιλίω Φιλίππου, θεώρ. μτφρ. Αντώνης Ρεγκάκος, τ. 1, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2008, σσ. 53-60.

³ Για τη σημασία της ύλης στην καλβική ποίηση, όπου τα υλικά αντικείμενα αποκτούν ιδεολογικό βάθος υπό το μεταφυσικό φως, βλ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Κάλβος, ποιητής της ιδέας» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, ό.π., σσ. 9-45. Ανάλογη άποψη περί σύζευξης ύλης και πνεύματος εξέφρασε ο Κ. Γ. Κασίνης: βλ. Κ. Γ. Κασίνης, *Η των προσφώνων λέξεων εφάρμοσος εις τα πράγματα. Η ρητορική των ωδών του Κάλβου. Συμβολή*, Αθήνα: Χατζηνικολή, 1998, σσ. 144-145.

⁴ Για το ζήτημα της αισιοδοξίας στο έργο του Κάλβου έχουν εκφραστεί διαφορετικές απόψεις. Ενδεικτικά, βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, *Περιδιαβάζοντας. Από τον Κάλβο στον Παπατσώνη*, τ. Α', Αθήνα: Κέδρος, 2003, σσ. 12-27, όπου θεωρείται ότι η ιδέα και η μεταφυσική διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στην καλβική ποίηση, ενώ σε διάφορες ωδές, όπως στην «Εις θάνατον», διαφαίνεται η εσωτερική περιπέτεια μετάβασης του ποιητή από την απελπισία και την απουσία πίστης στην αισιοδοξία και τη θρησκευτική πίστη για τη μεταθανάτια ζωή, με συνεχείς επιλήψεις προς το υψηλό και μεγάλη προσπάθεια να μην μείνουν ίχνη της προσωπικής αγωνίας του, αλλά παραινένου. Για μια κατάδειξη της καλβικής αισιοδοξίας, βλ. Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Η αισιοδοξία εις τον Κάλβον», *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. δ', τ. 8, τχ. 87, 15 Σεπτεμβρίου 1951, σσ. 409-416.

επιβολή της δικαιοσύνης, της σολωνικής Δίκης, ώστε να επέλθει η εθνική αποκατάσταση και η αναβίωση της δόξας των αρχαίων Ελλήνων.⁵

1. Η αρχαιογνωσία του Κάλβου

Πριν από την έναρξη της εν λόγω πραγματεύσεως, ωφέλιμη κρίνεται μια συνοπτική επισκόπηση των υπαρχόντων στοιχείων αναφορικά με την αρχαιογνωσία του Κάλβου. Ευρισκόμενος στην Ιταλία ήδη από το 1802, σε ηλικία 10 ετών,⁶ και κυρίως όντας γραμματέας του Foscolo στη Φλωρεντία και αργότερα στην Ελβετία και στην Αγγλία (1812-1817), ο Κάλβος ήρθε σε επαφή με τον νεοκλασικισμό που τότε δέσποζε στην Ιταλία.⁷ Μάλιστα, σε επιστολές του ο Foscolo τον προέτρεπε να μελετά συστηματικά τους κλασικούς, αλλά και ορισμένους Ιταλούς λογοτέχνες.⁸ Παρά τις ανανεωτικές προσπάθειες ορισμένων λογίων προς την κατεύθυνση του ρομαντισμού, ο νεοκλασικισμός παρέμενε στην Ιταλία ένα κίνημα με ισχυρή επίδραση. Αν και εντοπίζονται ρομαντικά στοιχεία στις καλβικές ωδές, δεν θα πρέπει, λοιπόν, αυτά να υπερεκτιμηθούν εις βάρος της επίδρασης του νεοκλασικισμού.⁹ Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί

⁵ Για την κυριαρχία της αρετής, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, καθώς και για τον στοχασμό γύρω από τη θέση του ανθρώπου στον κόσμο, ο οποίος θα πρέπει να είναι πρόθυμος να κάνει θυσίες για την ελευθερία του, ζητήματα που θα συζητηθούν εδώ, βλ. Χρήστος Μαλεβίτης, «Ο κόσμος του Ανδρέα Κάλβου» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Αυλικών»*, ό.π., σσ. 55-71. Για το ζήτημα της συνέχειας και αναβίωσης του ελληνισμού, βλ. Σοφία Σκοπετέα, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, 1985, σσ. 63-92, 104-105· Θεοδόσης Πυλαρινός, *Επτανησιακή σχολή*, Αθήνα: Σαββάλας, 2003 [Στα Σταυροδρόμια του Νεοελληνικού Λόγου], σσ. 40-41.

⁶ Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Επτανησιακά Μελετήματα για την επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005)*, Αθήνα: Πορεία, 2006, σσ. 27-28.

⁷ Το 1812, μετά τον θάνατο του πατέρα του μεταβαίνει στη Φλωρεντία, όπου συναντά τον Foscolo και εκείνος τον προσλαμβάνει ως παιδαγωγό του Στέφανου Βούλτσου, του οποίου ήταν κηδεμόνας. Είσει, υπό τις φωσκολικές προτροπές, μελετά πολύ αρχαίους Έλληνες και Λατίνους κλασικούς, οι οποίοι επιδρούν στο έργο του. Βλ. σχετικά, Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Επτανησιακά μελετήματα. Εισαγωγή εις την Επτανησιακήν σχολήν. Οι εκπρόσωποι της Επτανησιακής σχολής, Επτανησίων δοκίμια περί γλώσσης*, τ. Α', Αθήνα: Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1960, σσ. 141-142. Ο ίδιος ο Foscolo πίστευε στην ελευθερία, ανέπτυξε πολιτική δράση και πολλά έργα του εμπεριέχουν πολιτικούς υπαινιγμούς, ενώ επίσης μελέτησε, μεταξύ άλλων, Δάντη, Πετράρχη και αποτέλεσε μεγάλη μορφή για την επιβίωση του κλασικισμού· βλ. Karl Vossler, *Italianische Literaturgeschichte*, Leipzig: G. J. Göschen, 1900 [Sammlung Göschen, no. 125], σσ. 140-142. Προφανώς, ο νεοκλασικισμός, αλλά και η επαναστατική δράση του Foscolo, επηρέασαν τον Κάλβο. Για τη σχέση του Foscolo με τον νεοκλασικισμό, βλ. επίσης, Φοίβος Γκικόπουλος, «Ιταλική λογοτεχνία» [στο:] Αλέξανδρου Αργυρίου (επιμ.), *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια Πατριόσμια λογοτεχνία*, τ. 28, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999, σ. 231. Ωστόσο, από τον Μάρτιο του 1817 στο Λονδίνο διαταράχθηκε η σχέση του Κάλβου με τον Foscolo· βλ. Νίκος Α. Βέης, *Κάλβου έργα και ημέραι εν Ελβετία*, Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1958 [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 23, αρ. 2], σ. 4. Ο χαρακτηρισμός τους ήταν διαφορετικός και επίσης, ο Κάλβος αισθανόταν την ανάγκη να ανεξαρτητοποιηθεί· έτσι, διδάσκει ελληνικά και ιταλικά στο Λονδίνο και αισθάνεται ευτυχισμένος· βλ. Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες. Η Ape italiana a Londra, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, πρόλ. Mario Vitti, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2010 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Ιστορία, αρ. 7], σσ. 149-163.

⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Foscolo στην επιστολή του από τη Γοττίγγη προς τον Κάλβο στις 17 Δεκεμβρίου 1815, τον προέτρεπε να μελετά συστηματικά τους κλασικούς, υπερβαίνοντας ακόμη και τους Γερμανούς, οι οποίοι, παρότι μελετούν με θέρμη την αρχαιότητα, δεν δημιουργούν, αλλά να μελετά και δώδεκα νέους Ιταλούς ποιητές και πεζογράφους. Σημείωσε ότι έτσι δύναται να ωφεληθεί πολύ περισσότερο ακόμη κι από την απόκτηση πολλών πτυχίων. Περί αυτών των στοιχείων, βλ. Νίκος Α. Βέης, *Κάλβου έργα και ημέραι εν Ελβετία*, ό.π., σσ. 22-23.

⁹ Βλ. Αγγέλα Γιώτη, *Ο Κάλβος στα ίχνη του «Λογγίνου». Ένας άνθρωπος των γραμμάτων στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Αντίποδες, 2019, σσ. 78-100. Για τον αγγλικό πινδαρισμό, βλ. στο ίδιο, σσ. 69-78. Για τον καλβικό νεοκλασικισμό, θεμελιώδης είναι η μελέτη του Δημήτρη Τζιόβα· βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Νεοκλασικές απηχήσεις και μετωνυμική δομή στις ωδές του Κάλβου», *Μετά την αισθητική*, Αθήνα: Γνώση, 1987, σσ. 151-188. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.potheg.gr/ProjectDetails.aspx?lan=1&id=178> (προσπελάστηκε: 20/5/2023). Για την επισήμανση ότι ο Κάλβος μελέτησε απευθείας ή μέσω αντιδανείων τους αρχαίους κλασικούς, υπό την επίδραση του Foscolo που τον προέτρεπε να τους μελετά, αλλά και ευρύτερα του νεοκλασικισμού στην Ιταλία, βλ. Βαγγέλης Τσέκος, *Ο κλασικισμός του Κάλβου και η συμβολή του στην έκφραση του επαναστατικού φιλελευθερισμού*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2007, σσ. 19-21. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6918/1/%CE%9C.%20%CE%95.%20%CE%A4%CE%A3%CE%95%CE%9A%CE%9F%CE>

ότι ο Κάλβος γνώριζε τη μετάφραση της πρώτης ραψωδίας της *Ιλιάδας* που εξέδωσε ο Foscolo το 1807,¹⁰ ενώ αργότερα θέλησε ο ίδιος να εκδώσει το χειρόγραφο 44 της *Ιλιάδας*, της Αστικής Βιβλιοθήκης της Γενεύης, αλλά η πρότασή του απορρίφθηκε (11 Ιανουαρίου 1823).¹¹ Υπό την επίδραση του Foscolo έγραψε την τραγωδία *Le Danaïdi*, την οποία εξέδωσε στο Λονδίνο (1818 & 1820),¹² ενώ οι άλλες τραγωδίες του, *Teramene* (1813), *Ippia*, έμειναν αδημοσίευτες, η δε δεύτερη στο στάδιο των σχεδιασμάτων.¹³ Όσο βρισκόταν ακόμη στο Λονδίνο, το 1818, έδωσε μια σειρά διαλέξεων για την ορθή προφορά της αρχαίας ελληνικής σε σχέση με τη νέα ελληνική, για την οποία απέσπασε θετικές κριτικές στα έντυπα της εποχής.¹⁴ Το υψηλό του ύψος προκάλεσε τη σύγκριση του ποιητή με τον Πίνδαρο, από τον Κωστή Παλαμά έως τον Γιάννη Δάλλα και άλλους,¹⁵ ενώ ήδη μετά τη δημοσίευση της *Λύρας*, συγκρίθηκε με τον

%A3%20%CE%92%CE%91%CE%93%CE%93%CE%95%CE%9B%CE%97%CE%A3.pdf (προσπελάστηκε: 5/5/2023). Επιπροσθέτως, ο Αθανασόπουλος έδειξε ότι η ρητορική, δηλαδή η οργάνωση του υλικού, υπερέχει της φαντασίας, δεδομένου ότι επρόκειτο για μια μεταβατική εποχή από τον νεοκλασικισμό προς τον ρομαντισμό· βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Κάλβος - Σολωμός - Παλαμάς*, τ. Α', Αθήνα: Καστανιώτης, 1995, σσ. 67-110. Περί μεταφορικού και μετωνυμικού πόλου, βλ. στο ίδιο, σσ. 55-66, καθώς και Δημήτρης Τζιόβας, «Νεοκλασικές απηχήσεις και μετωνυμική δομή στις ωδές του Κάλβου», *Μετά την αισθητική*, ό.π. Περί της σύζευξης νεοκλασικισμού και ρομαντισμού, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Εισαγωγή» [στο:] Ανδρέα Κάλβου, *Ωδαί*, επιμ. Filippo Maria Pontani, Αθήνα: Ίκαρος, 1970, σσ. 7-16· Mario Vitti, *Ο Κάλβος και η εποχή του*, Αθήνα: Στιγμή, 1995, σσ. 13-36, όπου γίνεται λόγος για διατήρηση της αντίθεσης μεταξύ των δύο κινημάτων στην ποίησή του· Κ. Γ. Κασίνης, *Η των προσφών λέξεων εφάρμοσις εις τα πράγματα. Η ρητορική των ωδών του Κάλβου. Συμβολή*, ό.π., σσ. 145-146· Εύη Βογιατζάκη, *Τα αισθητικά ρεύματα στην ευρωπαϊκή και τη νεοελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Από τον νεοκλασικισμό έως και τον μοντερνισμό*, Αθήνα: Gutenberg, 2016, σσ. 41-48. Η Αθηνά Γεωργαντά ανέδειξε την επίδραση του ρομαντισμού στον Κάλβο, βλ. Αθηνά Γεωργαντά, *Τα θαύματα νερά. Ανδρέας Κάλβος. Ο ρομαντισμός, ο βρωμισμός και ο κόσμος των καρμπονάριων*, ό.π., σσ. 47-63, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι τα αρχαία στοιχεία στον Κάλβο, ακόμη και η παρουσία των Ολύμπιων θεών και των Μουσών, οφείλουν περισσότερο στον ρομαντισμό, όπου η αρχαιότητα, οι επικλήσεις και η πίστη στον ποιητή προφήτη δεσπόζουν, παρά στον νεοκλασικισμό.

¹⁰ Για τη γνώση αυτής της μετάφρασης από τον Κάλβο, η οποία συνεπάγεται κατά τον Πασχάλη έμπνευση από τον Foscolo για την απόδοση ομηρικών παρομοιώσεων στις ωδές του, βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο. Ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιταλία και η αρχαιότητα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 71-72. Για την έκδοση του Foscolo, βλ. Ανωνόμω, «Esperimento di Traduzione dell'*Iliade* (Experiment in Translation of the *Iliad*)», <https://www.internetculturale.it/directories/ViaggiNeITesto/foscolo/eng/b28.html> (προσπελάστηκε: 30/5/23).

¹¹ Βλ. Νίκος Α. Βέης, *Κάλβου έργα και ημέραι εν Ελβετία*, ό.π., σσ. 19-23. Όπως υποστηρίζει ο Βέης, η Βιβλιοθήκη απέρριψε την πρόταση, ύστερα από αρνητική εισήγηση του Κοραή, είτε εξαιτίας της έκδοσης προτεσταντικών κειμένων από τον Επτανήσιο ποιητή, είτε εξαιτίας της απουσίας συστηματικής εκπαίδευσης εκ μέρους του.

¹² Το 1820 ο Κάλβος εξέδωσε στο Λονδίνο το έργο *Italian lessons in four parts*, απαριζόμενο ακριβώς από τέσσερα μέρη: ιταλική γραμματική, ιταλική μετάφραση ενός κεφαλαίου ενός ιστορικού έργου, μετάφραση ποιημάτων του Δάντη, του Πετράρχη, του Ludovico Ariosto, του Torquato Tasso, και τέλος δύο ιταλικά θεατρικά έργα, *Saul* του Alfieri και *Le Danaïdi* του Κάλβου· βλ. Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες. Η Ape italiana a Londra, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π., σσ. 149-163.

¹³ Για τις τρεις αυτές τραγωδίες, βλ. Luigi Trenti, «Εισαγωγή» [στο:] Ανδρέα Κάλβου, *Έργα. Ποιητικά. Μέρος πρώτο: Δημοσιευμένα. Le Danaïdi - Ελπίς πατρίδος, Η Λύρα. Ωδαί - Η Λύρα. Νέαι ωδαί*, επιμ.-σχ. Luigi Trenti & Ευριπίδης Γαργαντούδης, μτφρ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, τ. Α', Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2016 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 16], σσ. 19-30. Εδώ σημειώνεται η έντονη επίδραση του φλωρεντιανού περιβάλλοντος στην τραγωδία *Le Danaïdi*, δεδομένου ότι ο Foscolo τον προέτρεπε συνεχώς να μελετά έργα της κλασικής αρχαιότητας. Για το γεγονός ότι η συγκεκριμένη τραγωδία δεν είναι χωρισμένη σε σκηνές και πράξεις, ενώ απουσιάζουν οι σκηνοθετικές οδηγίες, προσεγγίζοντας έτσι τα αρχαία ελληνικά δράματα, βλ. στο ίδιο, σσ. 30-35. Για τις βίαιες ενέργειες που συμβαίνουν επί σκηνής, εγγιζοντας τα δράματα του Alfieri και όχι τα κλασικά, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το γεγονός ότι στο τέλος ο πατέρας δολοφονεί την κόρη του ενώπιον του κοινού, βλ. στο ίδιο, σσ. 80-84. Για την αμφισβητούμενη χρονολόγηση της τραγωδίας *Ippia*, βλ. στο ίδιο, σ. 19 (υποσ. 2).

¹⁴ Βλ. George Andreiomenos, *The reception of Kalvos by modern Greek criticism (1818-1889). Published on the occasion of the bi-centenary of Andreas Kalvos' birth (1792-1992)*, Athens: Periplous, 1992, σσ. 11-12.

¹⁵ Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος τον έχει αποκαλέσει απόγονο του Πινδάρου· βλ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Κάλβος, ποιητής της ιδέας» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των*

Όμηρο σε άρθρο του περιοδικού *Le Constitutionnel* στις 28 Δεκεμβρίου 1824.¹⁶ Κατά την άποψή μου, εφόσον δεν υπάρχουν λεπτομερείς πληροφορίες για τα αναγνώσματά του, δεν μπορεί να εξακριβωθεί με απόλυτη βεβαιότητα εάν όλα τα αρχαία στοιχεία που εντοπίζονται στις ωδές του οφείλονται σε άμεση ή έμμεση, μέσω των Ιταλών και κυρίως του Foscolo, πρόσληψη.¹⁷ Βέβαια, η παραμονή του στην Ιταλία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό το είδος των αναγνωσμάτων του και οπωσδήποτε προώθησε την εξοικείωσή του με Ιταλούς ποιητές,¹⁸ αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν γνώριζε τα αρχαιοελληνικά κείμενα από το πρωτότυπο. Δεδομένων όλων αυτών των στοιχείων, στην παρούσα ανακοίνωση επιδιώκεται να αναζητηθεί η προέλευση στοιχείων των καλβικών ωδών γύρω από το ζήτημα της θεϊκής έμπνευσης και επίκλησης, τα οποία είναι εξαιρετικά πιθανό να άντλησε ο Κάλβος από την αρχαιότητα. Ακόμη κι αν εμπνεύστηκε σε κάποια σημεία από τον τρόπο με τον οποίο Ιταλοί ομοτέχνοί του πραγματεύτηκαν στοιχεία της αρχαιότητας, ιδίως ο Foscolo στις *Χαρίτες* του¹⁹ (1803,²⁰ ενώ η έκδοση Κάλβου πραγματοποιήθηκε το 1846 στην Κέρκυρα²¹), το γεγονός αυτό δεν συνεπάγεται άγνοια εκ μέρους του Κάλβου των πρωτότυπων κειμένων.²²

«*Λυρικό*», ό.π., σ. 9. Ο Τ. Κ. Παπατσώνης σύγκρισε τον Κάλβο με τον Πίνδαρο, καθώς αμφότεροι εξύμνησαν ανώτερα ιδανικά και κατορθώματα, δημιουργώντας μια ποίηση υψηλή· βλ. Τ. Κ. Παπατσώνης, *Εθνεγερσία. Σολωμός, Κάλβος. Ομιλία εκφωνηθείσα την 24^η Μαρτίου 1970 κατά την πανηγυρικήν συνεδρίαν της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα: Ίκαρος, 1970, σσ. 8-17, ιδίως 16-17. Για την επισήμανση ότι ο Κ. Παλαμάς, ο Γ. Δάλλας και ο Ι. Ν. Πεrusinάκης συγκρίνουν τον Κάλβο με τον Πίνδαρο, βλ. Βαγγέλης Τσέκος, *Ο κλασικισμός του Κάλβου και η συμβολή του στην έκφραση του επαναστατικού φιλελευθερισμού*, ό.π., σσ. 21-22. Για πινδαρικά στοιχεία στις καλβικές ωδές, βλ. Αργέλα Γιώτη, *Ο Κάλβος στα ίχνη του «Λογγίνου»*. Ένας άνθρωπος των γραμμάτων στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, ό.π., σσ. 100-127. Κατά τον Γιάννη Δάλλα, ο Πίνδαρος μαζί με τον Όμηρο, τον Αισχύλο, τον Σιμωνίδη και τον Ανακρέοντα, αποτέλεσαν κύρια πρότυπα του Κάλβου· βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σ. 155. Για τη σύγκριση με τον Πίνδαρο, αλλά και τον Αισχύλο, όσον αφορά το υψηλό, βλ. Σοφία Σκοπετέα, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, ό.π., σσ. 25-26. Για τη σύγκριση με τον Όμηρο και τον Πίνδαρο, βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Νεοελληνικά δοκίμια και μελέται. Βιλαράς - Σολωμός - Κάλβος - Μαβίλης - Βαλαωρίτης - Παλαμάς - Ελληνική Νομαρχία - Γλωσσικά και άλλα*, τ. Γ', Αθήνα: Τυπογραφειον Εμμ. Παπαδάκη, 1992 [Διατριβή και Μελετήματα, αρ. 24], σ. 214.

¹⁶ Βλ. George Andreiomenos, *The reception of Kalvos by modern Greek criticism (1818-1889). Published on the occasion of the bi-centenary of Andreas Kalvos' birth (1792-1992)*, ό.π., σ. 16.

¹⁷ Για τις έννοιες της άμεσης και έμμεσης πρόσληψης, καθώς και της επίδρασης, βλ. Γιώργος Βελουδής, «Πρόσληψη και επίδραση», *Σύγκριση / Comparaison*, τ. 1, 1 Απριλίου 1989, σσ. 25-28. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://journals.e-publishing.ekt.gr/index.php/syngkrisi/article/view/2790/2549> (προσπελάστηκε: 5/5/2023).

¹⁸ Για τη σχέση του Κάλβου με Ιταλούς ομοτέχνους του και για το ζήτημα επιλογής εκ μέρους του της ωδής, βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Φιλολογικά μελετήματα. 19ος αιώνας*, Αθήνα: Φιλιππότης, 1979 [Κριτική - Μελετήματα, αρ. 1], σσ. 134-165.

¹⁹ Για τη συστηματική ανίχνευση των επιδράσεων που δέχθηκε ο Κάλβος από Ιταλούς ομοτέχνους του και κυρίως από τον Foscolo και τις *Χαρίτες* του, βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο. Ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιταλία και η αρχαιότητα*, ό.π. Για την επίδραση των *Χαρίτων* στις καλβικές ωδές, αλλά και τη δημιουργική μετάπλασή τους, βλ. Ι. Ν. Πεrusinάκης, «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», *Δωδώνη. Φιλολογία. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 14, Ιωάννινα, 1985, σσ. 33-37. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://ohmyrias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/26420> (προσπελάστηκε: 5/5/2023).

²⁰ Για τον Foscolo και τα δύο αριστουργήματά του, *I Sepolcri* (Οι τάφοι, 1807) και *Le Grazie* (Οι Χάριτες, 1803), βλ. Περινλής Παγκράτης, Δημήτρης Κονιδάρας & Γιώργος Ανδρειωμένος, «Επτανησιακή λογοτεχνία» [στο:] Θεόδωρου Γ. Παππά (επιμ.), *Εγχειρίδιο ιστορίας Ιονίων νήσων*, Κέρκυρα: Περιφέρεια Ιονίων Νήσων. Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Ιονίων Νήσων & Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2019, σ. 391.

²¹ Για τη δημοσίευση του 1846 στο κερκυραϊκό περιοδικό *Giornale di Legislazione, Letteratura etc*, τ. Β', βλ. Νίκος Α. Βέης, *Κάλβου έργα και ημέραι εν Ελβετία*, ό.π., σ. 4. Αναλυτικά για τη δημοσίευση αυτή, βλ. Luigi Trenti, «Εισαγωγικό κείμενο στα αποσπάσματα του *Ύμνου στις Χαρίτες*» [στο:] Ανδρέα Κάλβου, *Έργα. Πεζά κείμενα*, επιστ. επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, εισ. μελέτες Παναγής Αλιπράντης κ.ά., μτφρ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, τ. Β', Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2018 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 20], σσ. 79-96, όπου εκτιμάται η συμβολή του Κάλβου στην παρακολούθηση της εξελικτικής πορείας των *Χαρίτων*, ενώ για το εισαγωγικό κείμενο της δημοσίευσής του Κάλβου, βλ. στο ίδιο, σσ. 166-167 (μτφρ. Δημήτρης Αρβανιτάκης).

²² Είναι χαρακτηριστικό ότι έχουν εντοπιστεί στοιχεία των καλβικών ωδών προερχόμενα από την Παλατινή Ανθολογία· βλ. Στέφανος Διαλυσμάς, «Η αρχαιογνωσία του Κάλβου και η Ελληνική Ανθολογία», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 28, 1979-1985, σσ. 503-522. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirispbil/article/view/1199/1372> (προσπελάστηκε:

2. Θεϊκή επίκληση και ποιητική αθανασία

Ξεινώνοντας αυτήν την παρουσίαση, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Κάλβος συνηθίζει να επικαλείται²³ τις Μούσες σε κρίσιμες για το έργο του στιγμές, πρακτική που ακολουθούσαν ο Όμηρος και ο Ησίοδος.²⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* ξεκινούν με την επίκληση στη Μούσα, την οποία μάλιστα επικαλείται ο ποιητής και σε άλλα σημεία μέσα στο έπος, όπως στον «Νεών Κατάλογον» στη ραψωδία Β της *Ιλιάδας* (στ. 455-483).²⁵ Αυτή η ομηρική επίκληση στη Μούσα υπηρετεί τη ζωντάνια του έπους, αλλά αποτελεί και δικαιολογία της ποιητικής μνήμης, η οποία δύναται να ανακαλέσει γεγονότα του απώτερου παρελθόντος. Η Μούσα βοηθά τον ποιητή να προβάλλει την ποιητική του δεινότητα, να διακρίνει τη δική του επική αφήγηση από άλλες, δεδομένου ότι καλείται να επιλέξει από ένα εξαιρετικά πλούσιο προφορικό αφηγηματικό σύνολο, και να εγγυηθεί ότι θα περιγράψει ηρωικά κατορθώματα όπως ακριβώς συνέβησαν, δηλαδή με παραστατικότητα και όπως διασώζονται στην παράδοση.²⁶ Επίσης, στη *Θεογονία* και στα *Έργα και Ημέραι*, ο Ησίοδος, θεόπνευστος ποιητής, επικαλείται τις Μούσες ως εγγυήτριες δυνάμεις της αλήθειας που πρόκειται να αφηγηθεί σχετικά με τη γένεση του σύμπαντος και των θεών,²⁷ αλλά και την

5/5/2023). Ενδεικτικά, ο Διαλυσμάς εντοπίζει επίδραση του επιγράμματος του Φιλόδημου στην εικόνα με τον ναύτη στην ωδή «Η Βρετανική Μούσα» βλ. στο ίδιο, σ. 516. Ο μελετητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα ο Κάλβος γνώριζε απευθείας την ίδια την *Ελληνική Ανθολογία*, και όχι μέσω των Ιταλών ομοτεχνών του, μεταπλάθοντας δημιουργικά ό,τι κι αν παρέλαβε: βλ. στο ίδιο, σσ. 519-522. Για τη γλώσσα του Κάλβου, βλ. επίσης, Γεώργιος Ι. Κουρμούλης, *Η γλώσσα του Κάλβου*, Αθήνα 1947, σσ. 14-45, όπου υποστηρίζεται ότι το καλβικό γλωσσικό σύστημα είναι ένα ιδιαίτερο κράμα με σκοπό να υπηρετηθούν ορισμένοι ποιητικοί στόχοι, μέσω της υπαγωγής της γλώσσας-μορφής στο περιεχόμενο, δεδομένου ότι εκείνη την εποχή δεν υπήρχε μια διαμορφωμένη ποιητική γλώσσα. Επιπλέον, κατά τον μελετητή, ο Κάλβος ακολούθησε την παράδοση του Σκουφού, του Μηνιάτη και άλλων, αλλά όχι του Κοραή. Εντοπίζονται η απλότητα στην σύνταξη, αλλά και λόγια στοιχεία, όποτε το απαιτεί το υψηλό ύφος του. Για την άποψη περί ομοιότητας της καλβικής γλώσσας με την κοραϊκή, βλ. Νίκος Α. Βέης, *Κάλβου έργα και ημέραι εν Ελβετία*, ό.π., σσ. 19-23, όπου απορρίπτεται το ενδεχόμενο να απεριορίθη από τον Κοραή η πρόταση του Κάλβου για έκδοση του κώδικα 44 εξατίας της γλώσσας του τελευταίου. Την ίδια άποψη, ότι δηλαδή ο Κάλβος δεν ακολούθησε τον Κοραή, αλλά περισσότερο προσεγγίζει τον Γάλλο Μερσιέ, διατύπωσε ο Παλαμάς: βλ. Κωστής Παλαμάς, *Ανδρέας Κάλβος (1792-1869)*, Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Παρισσόφ», 1969, σσ. 22-24, επισημειώνοντας ότι παρά τις πρωτοτυπίες της, η γλώσσα του δεν είναι ατιθάσευτη. Όσον αφορά τη γλωσσική πολυτυπία του Κάλβου, βλ. Χρυσούλα Καρρατζή, *Η αξιοποίηση της γλωσσικής πολυτυπίας στη δημιουργία του ύφους. Το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2000, σσ. 187-227, όπου υποστηρίζεται ότι σταδιακά ο Κάλβος διαμόρφωσε ένα ιδιαίτερο γλωσσικό σύστημα, με έντονη πολυτυπία, αξιοποιώντας τη διαχρονία της ελληνικής, με αρκετούς τύπους της λόγιας γλώσσας, ιδίως στη *Λύρα*, λόγω των προτιμήσεων του φιλελληνικού κοινού στο οποίο απευθυνόταν. Για την κριτική του ασκήθηκε στη γλώσσα του, βλ. Mario Vitti, *Ο Κάλβος και η εποχή του*, ό.π., σσ. 79-90. Τέλος, για τη γλώσσα του, βλ. επίσης, Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Ο Κάλβος και οι αρχαίοι», *Απανθήματα. Γραμματολογικά και βιογραφικά της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Μελέται και άρθρα*, Αθήνα: Γ. Φέξης, 1962, σσ. 163-171· Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Επτανησιακά. Μελετήματα για την επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005)*, ό.π., σσ. 57-104. Για τη σχέση του Κάλβου με την αρχαιότητα, βλ. στο ίδιο, σσ. 115-119.

²³ Γενικά, για τη λειτουργία της καλβικής επίκλησης, όσον αφορά ευχές και κατάρες, βλ. Κ. Γ. Κασίνης, *Η των προσφών λέξεων εφαρμογές εις τα πράγματα. Η ρητορική των ωδών του Κάλβου. Συμβολή*, ό.π., σσ. 89-120, όπου γίνεται λόγος για το ρομαντικής υφής «εγώ» της ευχής, καθώς και για τα κυρίαρχα θέματα της αρετής, του ηλίου, της τυραννίας.

²⁴ Βλ. Ι. Ν. Περουσιάνης, «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», ό.π., σσ. 9-11.

²⁵ Βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Α-Μ*, επιμ. G. S. Kirk & Bryan Hainsworth, επιμ. ελλ. έκδ. Αντώνης Ρεγκάκος, μτφρ. Ηλίας Τσιριγκάκης, Φιλώ Φιλίππου & Μαρία Καίσαρ, τ. Α', Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018, σ. 13· για σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σ. 188.

²⁶ Βλ. Andrew Ford, *Homer. The poetry of the past*, Ithaca: Cornell University Press, 2019, σσ. 57-89. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://muse.jhu.edu/pub/255/oa_monograph/chapter/2414003 (προσπελάστηκε: 20/4/2023). Για τη σημασία της επίκλησης στην αρχαιότητα, εν σχέσει προς την τεχνική, τη μνήμη και την ποιητική δεινότητα, βλ. Penelope Murray, «Poetic inspiration in early Greece» [in:] Andrew Laird (ed.), *Ancient literary criticism*, New York: Oxford University Press, 2006 [Oxford Readings in Classical Studies], σσ. 37-61.

²⁷ Βλ. *Θεογονία*, στ. 1-115· ενδεικτική έκδοση: Ησίοδος, *Θεογονία*, κείμενα-εισ.-μτφρ. Σταύρος & Άγγελος Βλάχος, Αθήνα: Παπαδήμας, 2000, σσ. 50-57.

αξία της δικαιοσύνης και της εργασίας²⁸ μέσα στην κοινωνία αντιστοίχως. Μάλιστα ο Ησίοδος άσκησε έμμεση κριτική στο ηρωικό έπος του Ομήρου, παρουσιάζοντας τις Μούσες που τον συνάντησαν στον Ελικώνα για να τον χρίσουν ποιητή, στην αρχή της *Θεογονίας*, να ισχυρίζονται ότι αποκαλύπτουν την αλήθεια σε όποιον επιθυμούν. Οι ισχυρισμοί του Ησίοδου οφείλονται στο γεγονός ότι γράφει διδακτικό και όχι ηρωικό έπος, θεωρώντας ότι το διδακτικό μπορεί να αποκαλύψει αλήθειες στους ανθρώπους και να μεταδώσει διδάγματα πολύτιμα για τη καθημερινή τους ζωή.²⁹ Με αντίστοιχο τρόπο, ο Κάλβος ήδη στον Πρόλογο της *Λύρας* ζητά από τις Μούσες να επιστρέψουν στην Ελλάδα, τώρα που ήλθαν τα χαρμόσινα μηνύματα της νίκης (στ. 1-9), επισημαίνει ότι η Αρετή παραμένει στην Ελλάδα όσο επαινείται με ύμνους (στ. 15-21), και τονίζει ότι «ἤ δάφναι, φύλλα άμάραντα θριάμβων» (στ. 12)³⁰ την στολίζουν.³¹

Επιπροσθέτως, ανάλογη αντίληψη περί θεόπνευστης ποίησης απαντά στον πλατωνικό *Ίωνα*, όπου ο Σωκράτης αντικρούει την άποψη του Ίωνα, σύμφωνα με τον οποίο η ποίηση είναι μια τέχνη διδακτική.³² Λόγω της ανάπτυξης της φυσικής φιλοσοφίας αλλά και της ρητορικής, είχε λησμονηθεί η αριστοκρατική πινδαρική αντίληψη για την ποίηση, υπέρ μιας τεχνοκρατικής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η σύλληψη και η εκτέλεση ενός επιδραστικού έργου, ακόμη και ενός ρητορικού λόγου, οφειλόταν στην αξιοποίηση ορισμένων τεχνικών με ορισμένη επίδραση σε εκείνους που είχαν την ανάλογη ψυχική δεκτικότητα, όπως φαίνεται να υποστήριζε χαρακτηριστικά ο Γοργίας στο *Ελένης εγκώμιον* υπό την επίδραση της δημοκρίτειας θεωρίας.³³

Οι Μούσες, βέβαια, αποτελούν το προσωπείο του ίδιου του ποιητή, ο οποίος μπορεί να δοξάσει τα ηρωικά κατορθώματα των Ελλήνων με την ποιητική του δεινότητα, καθιστώντας τα αθάνατα, όπως πίστευε και ο Πίνδαρος.³⁴ Ενδεικτικά, στον 14ο

²⁸ Βλ. ενδεικτικά, *Έργα και Ημέραι*, στ. 1-46· ενδεικτική έκδοση: Ησίοδος, *Θεογονία. Έργα και Ημέραι. Ασπίς Ηρακλέους*, εισ.-μτφρ.-σχ. Σταύρος Γκιργιάνης, πρόλ. Δανιήλ Ιακώβ, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2001, σσ. 84-89. Για την αξία της εργασίας στα ησίοδεια *Έργα και Ημέραι*, βλ. Παναγιώτης Ν. Πατριαρχέας, *Η κατηγορητική προστακτική της εργασίας κατά τον Ησίοδον και η αποκορύφωσις αυτής κατά τον Πλάτωνα. Θεμελίωσις και ολοκλήρωσις του ανθρωπισμού*, Αθήνα: Τυπογραφείον Παν. Αθ. Κλεισιούνη, 21969.

²⁹ Για την επίκληση στη Μούσα και την έμμεση αναφορά στο προγενέστερο έπος, βλ. Σπυριδών Ι. Ράγιος, «Ησίοδος και φιλοσοφία: Η μυθοποιητική καταγωγή της *Αλήθειας του λόγου* στην αρχαϊκή Ελλάδα» [στο:] Νίκου Π. Μπεζαντάκου & Χρήστου Κ. Τσαγγάλη (επιμ.), *Μουσάων αρχώμεθα. Ο Ησίοδος και η αρχαϊκή επική ποίηση*, πρόλ. Glenn W. Most, Αθήνα: Πατάκης, 2016 [Αναγνώσεις του Αρχαίου Κόσμου], σσ. 407-422· Χρήστος Κ. Τσαγγάλης, «Ποίηση και ποιητική στην *Θεογονία* και στα *Έργα και Ημέρα*» [στο:] Νίκου Π. Μπεζαντάκου & Χρήστου Κ. Τσαγγάλη (επιμ.), *Μουσάων αρχώμεθα. Ο Ησίοδος και η αρχαϊκή επική ποίηση*, ό.π., σσ. 154-163. Επίσης, βλ. Franco Montanari, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ.*, μτφρ. Σπύρος Κουτράκης κ.ά., επιμ. Δανιήλ Ιακώβ & Αντώνης Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010, σσ. 119-120.

³⁰ Για τον Πρόλογο, βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, εποπ. Απόστολος Σαχίνης, επιμ. Στέφανος Διαλησμάς, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1988 [Νεοελληνική Βιβλιοθήκη], σ. 49.

³¹ Για έναν σχολιασμό του Προλόγου της *Λύρας*, βλ. Ι. Ν. Πεrusινάκης, «Δομικές αναλογίες και απηχήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις *Ωδές* του Κάλβου: Για μια ποιητική των *Ωδών*», ό.π., σ. 27. Για τη σχέση του Προλόγου με την ωδή «Εις Μούσας», βλ. Ι. Ν. Πεrusινάκης, «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», ό.π., σσ. 28-29. Ο Γ. Δάλλας εξέτασε την εγγύτητα του Κάλβου προς την ησίοδεια ιδεολογία· βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σσ. 137-164.

³² Βλ. Α. Ε. Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφρ. Ιορδάνης Αρζόγλου, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2014, σσ. 63-66.

³³ Βλ. Andrew Ford, *The origins of criticism. Literary culture and poetic theory in classical Greece*, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2002, σσ. 161-187.

³⁴ Βλ. Ι. Ν. Πεrusινάκης, «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», ό.π., σσ. 9-11· Ι. Ν. Πεrusινάκης, «Δομικές αναλογίες και απηχήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις *Ωδές* του Κάλβου: Για μια ποιητική των *Ωδών*», ό.π., σσ. 27-31. Στο τελευταίο άρθρο, ο Πεrusινάκης αναφέρεται στη θεωρία του Hamilton για τον Πίνδαρο, σύμφωνα με την οποία ο ποιητής έχει το χρέος να υμνήσει τον νικητή αθλητή, αλλά με αυτόν τον τρόπο προβάλλει επίσης τον εαυτό του ως δεινό δημιουργό. Όπως ο Πίνδαρος, έτσι και ο Κάλβος, σε αριετές ωδές του, όπως «Εις Μούσας», «Εις Πάργον», «Η Βρετανική Μούσα», υμνεί τον εαυτό του και την ποίησή του, προσδίδοντάς της εκπολιτιστικό ρόλο μέσω της σύνδεσής της με την αρετή και τη

Ολυμπιονικο ο Πίνδαρος επικαλείται τις Χάριτες και αναφέρεται στη συμμετοχή τους στα θεϊκά συμπόσια του Ολύμπου, υπενθυμίζοντας παράλληλα το εφήμερο της ανθρώπινης ζωής.³⁵ Στον όγδοο Πυθιόνικο αναφέρει χαρακτηριστικά (στ. 95-96):

[...] σκιᾶς ὄναρ
ἄνθρωπος. [...]³⁶

Ακριβώς επειδή η ζωή είναι εφήμερη, η ποίηση μόνο δύναται να χαρίσει υστεροφημία εις το διηνεκές. Ανάλογο ρόλο για την ιστοριογραφία διαβλέπει ο Ηρόδοτος,³⁷ ενώ σε ένα ποίημα του Σιμωνίδη (Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων*, 1. 89s. [i 39s. Long], απόσπ. 581 Campbell) περιφρονείται το χρυσό άγαλμα που είχε στηθεί στον τάφο του Μίδα, με το επίγραμμα του Κλεόβουλου ότι όπως η φύση είναι αθάνατη, έτσι και το άγαλμα αυτό θα παραμένει αιώνια εκεί, διαδίδοντας σε κάθε γενιά τη δόξα του Μίδα. Ο Σιμωνίδης αντιλέγει και διατεινεται ότι μπροστά στην ανωτερότητα των θεών είναι άτοπο να συγκρίνεται ένα άγαλμα με την αιώνια και αθάνατη φύση.³⁸ Παρόμοια άποψη συμεριζεται ο Πίνδαρος, υποστηρίζοντας στον πέμπτο Νεμεόνικο (στ. 1-5) ότι, σε αντίθεση με το ακίνητο και σιωπηλό άγαλμα, η ποίηση με την προφορικότητά της και τη δημιουργική φαντασία που την

δικαιοσύνη. Κατά τον Δάλλα, ο εγκωμιαστικός τόπος του Κάλβου ανακαλεί τους ομηρικούς και ορφικούς ύμνους, καθώς και τα ορατιανά «carmina», ενώ κατά τον Αθανασόπουλο η επανάσταση παρουσιάζεται ως ιεροτελεστία, μέσω της αναγωγής της στο κλασικό παρελθόν και στη μυθολογία· για αυτές τις παρατηρήσεις, βλ. Βαγγέλης Τσένος, *Ο κλασικισμός του Κάλβου και η συμβολή του στην έκφραση του επαναστατικού φιλελευθερισμού*, ό.π., σσ. 51-53. Η πρόθεση του Κάλβου να εξάρει την ελληνική επανάσταση τον οδήγησε στην έμπνευση από την αρχαιότητα, δεδομένου ότι ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, όπως και ο Γαλλικός, ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την ελληνική αρχαιότητα, όπως υποδεικνύει η «Νεοελληνική Βιβλιοθήκη» του Κοραή, με τη δημοσίευση κλασικών έργων. Έτσι, στην περίπτωση του Κάλβου το αρχαίο στοιχείο αποσκοπούσε στην παιδείση του γένους και στην παρουσίαση των Νεοελλήνων ως γνήσιων απογόνων των αρχαίων. Για αυτές τις επισημάνσεις, βλ. στο ίδιο, ό.π., σσ. 81-89. Για τη σχέση του Κάλβου με τον Διαφωτισμό και την ελπίδα της εθνικής αποκατάστασης, βλ. Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσεύς, 2008, σσ. 185-188. Για το ποιητικό «εγώ» και την προβολή του ενάρτεου ποιητή-ήρωα στον Πίνδαρο, βλ. Mary R. Lefkowitz, *First-person fictions. Pindar's poetic 'I'*, Oxford: Clarendon Press & Oxford University Press, 1991, σσ. 111-126. Για την υπεροχή του ποιητικού κατορθώματος έναντι του αθλητικού, βλ. Asya C. Sigelman, *Pindar's poetics of immortality*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016. Για την προβολή της προσωπικότητας του Πινδάρου και ανώτερων ιδανικών μέσα από τον έπαινο του νικητή, βλ. Wolfgang Schadewaldt, *Der Aufbau des pindarischen Epinikion*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966, σσ. 67-82. Για τον εγκωμιασμό του αθλητή ως στόχο σε κάθε πινδαρικό στίχο, βλ. Elroy L. Bundy, *Studia Pindarica*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1986 [California Library Reprint Series]. Για τον αθλητή-ήρωα ως το νέο πρότυπο στον Πίνδαρο, σε σχέση με το ομηρικό, βλ. Gregory Nagy, *Pindar's Homer. The lyric possession of an epic past*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press, 1994, σσ. 199-214. Για τον αθλητή νικητή ως ήρωα που επιβάλλει την αρμονία με πολιτικούς αποήχους υπέρ του τυράννου των Συρακουσών Ιέρωνα στον πρώτο Πυθιόνικο, βλ. Kathryn A. Morgan, *Pindar & the construction of Syracusan monarchy in the fifth century B.C.*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2015 [Greeks Overseas], σσ. 300-358. Για την πίστη του Πινδάρου στην αθανασία, βλ. Simon Hornblower, *Thucydides and Pindar. Historical narrative and the world of epinikian poetry*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2004, σσ. 89-95.

³⁵ Για μια ερμηνεία του 14^{ου} Ολυμπιονίκου, βλ. John Kevin & Frances Stickney Newman, *Pindar's art, its tradition and aims*, Hildesheim, München & Zürich: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1984, σσ. 99-105· D. C. Carne Ross, *Λυρική ποίηση. Πίνδαρος*, μτφρ. Ι. Ν. & Αλέξανδρος Καζάκης, τ. Β', Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002, σσ. 96-104.

³⁶ Ο Περυσινάκης συγκρίνει τους στ. 92-97 του εν λόγω Πυθιόνικου, με τους στ. 18-20 του Προλόγου της *Λύρας*· βλ. Ι. Ν. Περυσινάκης, «Δομικές αναλογίες και απηγήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις Ωδές του Κάλβου: Για μια ποιητική των Ωδών», ό.π., σ. 42.

³⁷ Βλ. Gregory Nagy, *Pindar's Homer. The lyric possession of an epic past*, ό.π., σσ. 215-338, όπου σύγκριση μεταξύ Ηροδότου και Πινδάρου γύρω από τα ζητήματα που θίγονται εδώ.

³⁸ Ο Κλεόβουλος έζησε περί το 600 π.Χ., ήταν τύραννος της Λίνδου στη Ρόδο και σε ορισμένες περιπτώσεις τον κατέτασαν στους επτά σοφούς· βλ. David A. Campbell (ed.-trans.), *Greek lyric. Stesichorus, Ibycus, Simonides, and others*, vol. III, Cambridge-Massachusetts & London: Harvard University Press, 1991 [Loeb Classical Library, no. 476], σσ. 464-465.

διαπνέει, δύναται να ταξιδέψει στα πιο απομακρυσμένα μέρη, χαρίζοντας την αθανασία σε όποια ενάρετη πράξη εξυμνεί.³⁹

Ο Κάλβος φαίνεται να δέχεται ποιητικά αυτήν την αρχαϊκή αντίληψη του θείου αοιδού, που αποκαλύπτει την αλήθεια και χαρίζει την αθανασία σε ενάρετες πράξεις. Η αντίληψή του αυτή διαφαίνεται με ενάργεια στο ποίημα «Εις Μούσας», το οποίο έχει αναλύσει ο Ι. Ν. Περυσινάκης,⁴⁰ όπου οι θεές επιστρέφουν στην Ελλάδα (στ. 111-125)⁴¹ χαρίζοντας χρυσά στεφάνια (στ. 69-70),⁴² ενώ ο ποιητής αναφέρεται στο μέλι με το οποίο έχρισαν τον Όμηρο, με αποτέλεσμα τα δημιουργήματά του να λάμπουν ανά τους αιώνες (στ. 96-100).⁴³ Έτσι, ο Επτανήσιος ποιητής υποδηλώνει ότι ο ίδιος εξυμνεί την επανάσταση, με στόχο οι Έλληνες να ανακτήσουν την αρχαία δόξα. Επίσης, στην ωδή «Εις Ελευθεριαν» οι Χάριτες δοξάζουν τους ενάρετους που πίνουν από το ποτάμι της αρετής (στ. 26-35, 56-60),⁴⁴ ενώ στη «Βρετανική Μούσα» προς τιμήν του Λόρδου Μπάυρον, ο Άγγλος ποιητής αποκαλείται γιός των Μουσών (στ. 38).⁴⁵ Επιπλέον, στην ωδή «Εις Χίο» οι Μούσες, ως εκπρόσωποι της τάξης και του πολιτισμού, δεν κατοικούν πλέον στην κατεστραμμένη από τον πόλεμο Χίο (στ. 31-40).⁴⁶ Τέλος, η ποίηση δύναται να χαρίσει την αθανασία σε ηρωικά κατορθώματα στην ωδή «Εις τον Ιερόν Λόχον», όπου σε λίγα μνήματα

φέγγει [...] τ' ἄστρον
τὸ τῆς ἀθανασίας⁴⁷

Επίσης, «ο Γέρων φθονερός» (στ. 46),⁴⁸ δηλαδή ο Χρόνος, δεν παραδίδει στη λήθη τους πεσόντες του Ιερού Λόχου (στ. 56-60).⁴⁹

3. Το θείο και η δικαιοσύνη

Είναι, επιπλέον, αξιοσημείωτο ότι οι Μούσες δεν είναι οι μοναδικές θεότητες που διαπνέουν το έργο του Κάλβου και καθοδηγούν τη σκέψη του. Θεότητες με σημαίνουσα θέση μέσα στις ωδές του είναι επίσης η Αρετή, η Νίκη και η Ελευθερία, οι οποίες, από κοινού με τις Μούσες και τις Χάριτες,⁵⁰ επιτελούν εκπολιτιστικό ρόλο, επιθεωρούν τον ανθρώπινο κόσμο και επιβάλλουν τη δικαιοσύνη. Πρόκειται, λοιπόν, για θεότητες που επιχειρούν την αντανάκλαση

³⁹ Βλ. Anne Pippin Burnett, *Pindar's songs for young athletes of Aigina*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2005, σσ. 57-76.

⁴⁰ Βλ. κυρίως, Ι. Ν. Περυσινάκης, «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», ό.π., σσ. 9-38. Για τις Μούσες ως κοσμογονικές δυνάμεις που απηγούν τις Μούσες της εποχής του Κρόνου, βλ. στο ίδιο, σσ. 14-19. Βλ. επίσης, Ι. Ν. Περυσινάκης, «Δομικές αναλογίες και απηγήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις *Ωδές* του Κάλβου: Για μια ποιητική των *Ωδών*», ό.π., σσ. 27-28, όπου μέσω της παλινοστήσης των Μουσών εξαιρείται ο εκπολιτιστικός ρόλος της καλβικής ποίησης. Μάλιστα, στο ποίημα αυτό, όπως και στον «Ωκεανό», έχει εντοπίσει επιδράσεις από τη *Θεογονία* του Ησιόδου ο Γιάννης Δάλλας, όσον αφορά τον τρόπο παρουσίασης των Μουσών, βλ. αντιστοίχως, Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σσ. 137-146, 146-153.

⁴¹ Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, εποπ. Απόστολος Σαχίνης, ό.π., σσ. 81-82. (Σημ.: όλα τα παραθέματα από τα ποιήματα του Κάλβου που ακολουθούν, προέρχονται από αυτήν την έκδοση.)

⁴² Βλ. στο ίδιο, σ. 79.

⁴³ Βλ. στο ίδιο, σ. 81.

⁴⁴ Βλ. στο ίδιο, σσ. 102, 104.

⁴⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 121.

⁴⁶ Βλ. στο ίδιο, σσ. 84-85.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 74 (στ. 37-38).

⁴⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 74.

⁴⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 75.

⁵⁰ Για την αρχαιοπρεπή, με απήχηση της ησιόδειας *Θεογονίας*, σύνδεση των Μουσών με τις Χάριτες και τις Ώρες στην ωδή «Εις Μούσας», βλ. Ι. Ν. Περυσινάκης, «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», ό.π., σσ. 11-13.

της θείας δικαιοσύνης στον ανθρώπινο κόσμο.⁵¹ Η μέριμνα του θείου για αποκατάσταση της δικαιοσύνης, νοούμενης ως ισορροπίας, είναι μια αντίληψη κυρίαρχη στην αρχαιοελληνική σκέψη. Ήδη στον Όμηρο, και ιδίως στην *Οδύσσεια*, οι παρεμβάσεις των θεών στον ανθρώπινο κόσμο έχουν ηθικά ερείσματα, όπως φαίνεται στη ραψωδία α (στ. 33-43), στο θεϊκό συμπόσιο, όπου ο Δίας τονίζει την ευθύνη των ανθρώπων για τα δεινά που υποφέρουν.⁵² Αργότερα, στα ησιόδεια *Έργα και Ημέραι* (στ. 1-8, 213-247)⁵³ επισημαίνεται η σημασία τήρησης της Δίκης εκ μέρους των ανθρώπων, ειδάλλως οι θεοί θα παρέμβουν ως τιμωροί ώστε να αποκαταστήσουν την τάξη. Η ανθρώπινη ευθύνη και η νομοτελειακή επιβολή της Δίκης, με όρους που ανακαλούν τον Αναξίμανδρο,⁵⁴ αποτελούν κομβικής σημασίας έννοιες στη σκέψη του Σόλωνα, όπως αποτυπώνεται με ενάρχεια στην ελεγεία 4 (West).⁵⁵ Ευρύτερα, το γνωστό σχήμα «ἄτις-ὔβρις-νέμεσις-τίσις» διατρέχει πολλά κλασικά έργα και φυσικά την τραγωδία.⁵⁶ Ο Κάλβος, λοιπόν, ορίζει τις προαναφερθείσες θεότητες ως εγγυήτριες δυνάμεις της τάξης, οι οποίες δύνανται να δημιουργήσουν έναν κόσμο ειρηνικό, ελεύθερο και δίκαιο, ακολουθώντας το ομηρικό πρότυπο ζωής, το οποίο οι ήρωες επιχειρούν να υλοποιήσουν, μάλλον μάταια στην

⁵¹ Για αυτήν την αντανάκλαση ως στόχο του Πινδάρου, βλ. John H. Finley, *Pindar and Aeschylus*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1955 [Martin Classical Lectures, vol. XIV], σσ. 77-106. Για το θείο στον Πινδάρου, βλ. Hanna Boeke, *The value of victory in Pindar's odes. Gnomai, cosmology and the role of the poet*, Leiden-Boston: Brill, 2007 [Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Monographs on Greek and Roman Language and Literature, vol. 285], σσ. 37-46.

⁵² Βλ. Όμηρος, *Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Ραψωδίες α-θ*, επιμ. Stephanie West, Alfred Heubeck & John Bryan Hainsworth, μτφρ. Μαρία Καίσαρ, επιμ. ελλ. έκδ. Αντώνης Ρεγκάκος, τ. Α', Αθήνα: Παπαδήμας, 2015, σ. 2 (στ. 33-43), ενώ για σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σ. 208 (σχόλιο σε στ. 32-33). Για τους θεούς στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*, βλ. αντιστοίχως, Mary Lefkowitz, *Θνητοί και άθάνατοι. Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων και ο ρόλος τους στη ζωή των ανθρώπων*, μτφρ. Αλεξάνδρα Μελίστα, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005 [Εμείς και οι Αρχαίοι], σσ. 83-123, 125-159. Επίσης, βλ. Κ. Α. Τρουπάνης, *Τα ομηρικά έπη*, μτφρ. Έλλη Παππά, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 153-161· Jacqueline de Romilly, *Αρχαία ελληνική γραμματολογία*, μτφρ. Θεώνη Χριστοπούλου-Μιτρογιαννάκη, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1988, σσ. 33-41· Wolfgang Kullmann, «The concept of man in the *Odyssey*» [στο:] Μάχης Παϊτζη-Αποστολοπούλου (επιμ.), *Σπονδές στον Όμηρο. Από τα πρακτικά του σ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (2-5 Σεπτεμβρίου 1990). Μνήμη Ι. Θ. Κακριδή, Ιθάκη: Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών*, 1993, σσ. 117-139· Albin Lesky, «Divine and human causation in homeric epic» [in:] Douglas L. Cairns (ed.), *Oxford readings in Homer's Iliad*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2001, σσ. 170-202· Jasper Griffin, *Ομήρου Οδύσσεια*, μτφρ. Μάνος Σκούρας, επιμ. μτφρ.-φιολ. επιμ.-παράρτ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 2010, σσ. 116-122.

⁵³ Βλ. Ησιόδου, *Θεογονία. Έργα και Ημέραι. Ασπίς Ηρακλέους*, ό.π., σσ. 84-85, 108-113.

⁵⁴ Βλ. Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, μτφρ. Βασίλης Α. Κύρκος & Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης, τ. Α', Αθήνα: Παπαδήμας, 2007, ό.π., σσ. 192, 195-204, 211. Επίσης, βλ. Θεόφιλος Βέικος, *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική διάνοηση*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 18-20, 88-111· Θεόφιλος Βέικος, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: Ελληνικό Ίδρυμα Εξυπηρέτησεως Πανεπιστημίων, 1972, σσ. 42-61.

⁵⁵ Για τη σχέση της κβ' στροφής του «Ωκεανού» με τη Δίκη του Ησιόδου (*Έργα και Ημέραι*, στ. 220 κ.εξ.) και του Σόλωνα (απόσπ. 4 West), αλλά και με την Εκάτη της *Θεογονίας*, βλ. Ι. Ν. Περυσινάκης, «Δομικές αναλογίες και απηχήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις Ωδές του Κάλβου: Για μια ποιητική των Ωδών», ό.π., σ. 42. Για την προσέγγιση της σολωνικής ελεγείας σε σχέση με την ευθύνη των ανθρώπων στην *Οδύσσεια*, ιδίως στην πρώτη ραψωδία, που αναφέρεται ανωτέρω, και σε σχέση με τον Αναξίμανδρο, βλ. Joseph A. Almeida, *Justice as an aspect of the polis idea in Solon's political poems. A reading of the fragments in light of the researches of new classical archaeology*, Leiden-Boston: Brill, 2003 [Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Supplementum, no. 243], σσ. 71-85. Για ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ελεγείας, βλ. επίσης, Ι. Ν. Καζάκης, *Λυρική ποίηση. Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μουσική παιδεία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2000 [Ακαδημαϊκά Αναγνώσματα. Κλασική Φιλολογία, αρ. 2], σσ. 45-48· Ι. Ν. Περυσινάκης, *Αρχαϊκή λυρική ποίηση [...]*, Αθήνα: Παπαδήμας, 2017, σσ. 280-317.

⁵⁶ Για το σχήμα αυτό στον Βακχυλίδη, βλ. Άννα-Ελένη Μανωλοπούλου, *Ο Βακχυλίδης και οι κύκλοι χοροί: Μελέτη και ερμηνευτική προσέγγιση των διθυράμβων του ποιητή*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2019, σ. 78. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5168> (προσπελάστηκε: 20/4/2023). Για όλη την ερμηνεία του βακχυλίδειου διθυράμβου *Θησεύς*, βλ. σσ. 69-83. Για τη σχέση του τραγικού αυτού σχήματος με τον Σόλωνα, βλ. Ι. Ν. Περυσινάκης, *Αρχαϊκή λυρική ποίηση [...]*, ό.π., σ. 289. Για τη σχέση του Βακχυλίδη με το θέατρο, βλ. στο ίδιο, σσ. 686-718 (*passim*). Επίσης, βλ. Ι. Ν. Καζάκης, *Λυρική ποίηση. Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μουσική παιδεία*, ό.π., σσ. 178-180.

Ιλιάδα, δεδομένου ότι ποτέ δεν πρόκειται να ομοιάσουν στους θεούς, καθώς και ότι διαπράττουν σοβαρά σφάλματα.⁵⁷ Η θεία επιβολή της δικαιοσύνης εντοπίζεται ενδεικτικά στην ωδή «Εις Χίον», όπου ο ποιητής ζητά την τιμωρία των αδίκων από τις Ερινύες και σημειώνει ότι η ποινή τους είναι ουσιαστικά η απώλεια της γαλήνης (στ. 56-115),⁵⁸ στις ωδές «Εις Πάργον» (στ. 3)⁵⁹ και «Εις Αγαρηνούς» (στ. 1-5),⁶⁰ όπου η αστραπή του Δία συμβολίζει τη θεική τιμωρία, παραπέμποντας στον Όμηρο (ενδεικτικά: P 593-596),⁶¹ στην ωδή «Εις Ελευθερίαν»,⁶² αλλά και «Ωκεανός» (στ. 86-115),⁶³ όπου η θεά Ελευθερία προσεύχεται για την Ελλάδα στον Ωκεανό, μια κοσμογονική δύναμη, ανακαλώντας τη θέση του στην αρχαιοελληνική κοσμολογία, κυρίως στον Όμηρο (*Ιλιάδα*, Ξ 200-202, 301-303),⁶⁴ αλλά και στον Ησίοδο (ενδεικτικά: *Έργα και Ημέραι*, 566· *Θεογονία*, 132-136).⁶⁵

Σε αυτό το πλαίσιο, είναι ιδιαίτερα σημαντική η σύναψη της δικαιοσύνης που εκπροσωπούν οι εν λόγω θεότητες με το φως. Ο Κάλβος σε όλες τις ωδές του, έχοντας μια πινδαρική, ή και ρομαντική, πίστη στη δύναμη της ποιητικής φαντασίας και του ποιητικού οράματος,⁶⁶ επιχειρεί ένα νοερό ταξίδι σε μια γη δίκαιη και ελεύθερη, την οποία ευελπιστεί να αντικρίσει στην πραγματικότητα. Το φως συμβολίζει τη νίκη των ανώτερων πνευματικών

⁵⁷ Χαρακτηριστικό είναι, μεταξύ άλλων, το χωρίο ι 2-11 της *Οδύσσειας* – βλ. Όμηρος, *Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Ραψωδίες ι-π*, επιμ. Alfred Heubeck & Arrie Hoekstra, μτφρ. Ρένα Χαμέτη, επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, τ. Β', Αθήνα: Παπαδήμας, 2009, σ. 3· για σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σ. 135 (σχόλιο σε στ. 5-11). Βλ. επίσης, Simon Weil, *Η Ιλιάδα ή το ποίημα της δύναμης*, μτφρ.-εισ. Μαρία Φέλκερ-Καμαρινέα, πρόλ. Μελισσάνθη, Αθήνα: Βιβλιοφιλία, 1984. Για την ομηρική αγάπη προς τη ζωή, βλ. Jacqueline de Romilly, *Αρχαία ελληνική γραμματολογία*, ό.π., σσ. 41-42· Oliver Taplin, «The shield of Achilles within the *Iliad*» [in:] Ian McAuslan & Peter Walcott (eds.), *Homer*, intr. R. B. Rutherford, Oxford & New York: Oxford University Press, 1998 [Greece & Rome Studies], σσ. 96-115. Για τα σφάλματα των ηρώων, βλ. ενδεικτικά για την *Ιλιάδα*, Margo Kitts, *Sanctified violence in homeric society. Oath-making rituals and narratives in the Iliad*, New York: Cambridge University Press, 2005, σ. 175.

⁵⁸ Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σσ. 86-88.

⁵⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 90.

⁶⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 95.

⁶¹ Βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Ν-Ω*, επιμ. Richard Janko, Mark W. Edwards & Nicholas Richardson, επιμ. ελλ. έκδ. Αντώνης Ρεγκάκος, μτφρ. Ρένα Χαμέτη, Μαρία Καίσαρ & Μαρία Νούσια, τ. Β', Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018, σ. 36. Για την αστραπή του Δία, βλ. ενδεικτικά, André Bonnard, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Από την Ιλιάδα στον Παρθενώνα*, μτφρ. Δημήτρης Θοιβιδόπουλος, Αθήνα: Θεμέλιο, 1991 [Ιστορική Βιβλιοθήκη], σ. 47.

⁶² Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σσ. 101-104.

⁶³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 109-110.

⁶⁴ Βλ. αντιστοίχως για το κείμενο, Όμηρος, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Ν-Ω*, ό.π., σσ. 12, 13. Πολύ ενδιαφέρον είναι ο σχολιασμός των στ. 200-207· βλ. στο ίδιο, σσ. 224-225, όπου και σύγκριση μεταξύ Ομήρου, Ησίοδου και ορφισμού.

⁶⁵ Βλ. Ησίοδος, *Θεογονία*, ό.π., σσ. 58-59 (όπου ο Ωκεανός και οι Τηθύς βρίσκονται στα πρώτα στάδια της δημιουργίας. Για τα *Έργα και Ημέραι*, βλ. Ησίοδος, *Θεογονία. Έργα και Ημέραι. Ασπίς Ηρακλέους*, ό.π., σ. 150: «[...] ιερὸν ῥόον Ὀκεανοῖο». Για τον Ωκεανό ως κοσμογονική δύναμη, ανακαλώντας τον Όμηρο και τον Ησίοδο, βλ. I. N. Περυσινάκης, «Δομικές αναλογίες και απηχήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις *Ωδές* του Κάλβου: Για μια ποιητική των *Ωδών*», ό.π., σσ. 40-42. Ο Δάλλας τον συνδέει και με τους ορφικούς· βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σσ. 165-166. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη της Σκοπετέα, κατά την οποία μέσω της απήχησης του ομηρικού ρόλου του Ωκεανού ως γεννήτορα των θεών και των ποταμών, δίνεται η δυνατότητα ποιητικής πραγμάτωσης μιας ιστορικής γένεσης στην εν λόγω ωδή· βλ. Σοφία Σκοπετέα, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, ό.π., σσ. 63-64.

⁶⁶ Βλ. και υποσ. 9, 15, 118. Για τον ιστορικό και ποιητικό χώρο και χρόνο, καθώς και για τις οραματικές εικόνες του, οι οποίες από τα αντικείμενα καταλήγουν στον στοχασμό, βλ. αντιστοίχως, Γιάννης Δάλλας, *Η ποιητική του Ανδρέα Κάλβου. Η πνευματική συγκρότηση και η τεχνική των Ωδών*, Αθήνα: Συνέχεια, 1994, σσ. 65-134 και 135-210, όπου επίσης μελετάται η αντίθεση μεταξύ φωτός και σκότους, η οποία εξετάζεται κατωτέρω. Για την παραστατικότητα του Κάλβου που δίνει ενίοτε την εντύπωση ότι βρίσκεται στο πεδίο της μάχης και ελεύθερα μεταφέρεται από τόπο σε τόπο, όπως οι λαϊκοί τραγουδιστές συνόδευαν τους πολεμιστές, βλ. Mario Vittiti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 191-192. Για την πινδαρική φαντασία και το όραμα της αρμονίας, βλ. John H. Finley, *Pindar and Aeschylus*, ό.π., σσ. 77-106. Για τη συμβατική αναφορά στην παρουσία του ίδιου του Πινδαρου στους εορτασμούς της νίκης, βλ. William H. Race, *Πινδαρός. Ο ποιητής και το έργο του*, μτφρ. Μαρία Τσάτσου, πρόλ.-επιμ. Ανδρέας Μαρκιαντωνάτος, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2006 [Πάνθεον Αρχαίων Ελλήνων Κλασικών, αρ. 6], σσ. 68-70.

ιδανικών και την υλοποίηση του οραματισμού του, ενώ το σκοτάδι την αδικία και τον θάνατο. Έτσι, ο ποιητής καθίσταται αγγελιαφόρος του αισιόδοξου μηνύματος επικράτησης της τάξης και της δικαιοσύνης.⁶⁷ Αυτή η απεικόνιση της δικαιοσύνης μέσα από το φως και τον Ήλιο, ανάγεται στους προσωκρατικούς Ηράκλειτο⁶⁸ και Παρμενίδη,⁶⁹ ενώ ήδη στα ομηρικά έπη πολύ συχνά η θεϊκή επιφάνεια συνοδεύεται από έντονο φως, το οποίο υποδηλώνει θεϊκή εύνοια (ενδεικτικά: *Ιλιάδα*, Σ 203-221).⁷⁰ Μάλιστα, στον Όμηρο οι ήρωες επικαλούνται τον παντεπόπτη Ήλιο ως μάρτυρα στους όρκους τους.⁷¹ Ευρύτερα, στην αρχαιότητα το φως και η φωτιά είναι αθάνατα στοιχεία και διακρίνονται από μια ανώτερη πνευματική διάσταση,⁷² η οποία επιβιώνει σε πολλά νεώτερα έργα, όπως επεσήμανε ο Gaston Bachelard στην *Ψυχανάλυση της φωτιάς*, κάνοντας λόγο για το σύνδρομο του Εμπεδοκλή.⁷³ Το αθάνατο, θείο και δίκαιο φως, λοιπόν, διαφωτίζει την καλβική ποίηση, ενώ η Νύχτα αποκτά μια ζοφερή διάσταση, αλλά και κοσμογονική, παραπέμποντας στον Όμηρο (*Ιλιάδα*, Ξ 258-261),⁷⁴ στον Ησίοδο (*Θεογονία*, 213, 726-727)⁷⁵ και στον ορφισμό, κατά τον Γιάννη Δάλλα.⁷⁶ Στο ποίημα «Εις Αγαρηνούς» ο Ήλιος κυβερνά δίκαια τους ουρανοί (στ. 21-25),⁷⁷ στην ωδή «Εις Ελευθερίαν» «Μία δύναμις ουράνιος» (στ. 41)⁷⁸ εγείρει τους ενάρετους θνητούς «πέρα την νύχτα» (στ. 45),⁷⁹ στον «Ωκεανό»⁸⁰ η «νύχτα

⁶⁷ Για την ταύτιση μεταξύ ήλιου, φύσης και δικαίου θεού στον Κάλβο, βλ. Νάσος Βαγενάς, «Η παραμόρφωση του Κάλβου» [στο: Νάσου Βαγενά (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2004 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σ. 302.

⁶⁸ Βλ. Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, ό.π., σσ. 358-359· πρόκειται για το ακόλουθο χωρίο, που παραδίδεται από τον Πλούταρχο, (*Περί φυγής* 11, σ. 604A): «Ήλιος γάρ ουχ υπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν.»

⁶⁹ Βλ. Karl R. Popper, *Ο κόσμος του Παρμενίδη. Δοκίμια για τον Προσωκρατικό Διαφωτισμό*, μτφρ. Κωνσταντίνος Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 2002, σσ. 90-92, 149-150.

⁷⁰ Βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Ν-Ω*, ό.π., σ. 40· για σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σσ. 541 (σχόλιο σε στ. 203-231), 541-542 (σχόλιο σε στ. 205-206). Για τις θεϊκές επιφάνειες στις ιλιαδικές μάχες, βλ. Margo Kitts, *Sanctified violence in homeric society. Oath-making rituals and narratives in the Iliad*, ό.π., σσ. 188-215.

⁷¹ Βλ. Margo Kitts, *Sanctified violence in homeric society. Oath-making rituals and narratives in the Iliad*, ό.π., σσ. 96-97.

⁷² Για τον συμβολισμό του ήλιου ως πνεύματος στους μύθους του Ικάρου και του Φαέθοντα, βλ. Paul Diel, *Ο συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία*, πρόδλ. Gaston Bachelard, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη & Καίτη Χατζηδημού, Αθήνα: Χατζηνικολή, 2007, σσ. 44-57, 72-77.

⁷³ Βλ. Gaston Bachelard, *La psychanalyse du feu*, Paris: Gallimard, 1992 [Folio/Essais], σσ. 23-30. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://gastonbachelard.org/wp-content/uploads/2015/07/psychanalyse_du_feu.pdf (προσπελάστηκε: 10/3/2023).

⁷⁴ Βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Ν-Ω*, ό.π., σ. 13· για έναν σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σσ. 233-234 (σχόλιο σε στ. 256-261). Στο εν λόγω χωρίο, ο Ύπνος αφηγείται στην Ήρα το περιστατικό κατά το οποίο διέφυγε της τιμωρίας του Δία χάρη στη Νύχτα, η οποία τον προστατεύει: «[...] και κέ μ' αἰθέρος ἔμβαλε πόντω, / εἰ μὴ Νύξ δμῆτιρα θεῶν ἐσάωσε καὶ ἀνδρῶν· / τὴν ἰκόμην φεύγων, ὃ δ' ἐπαύσατο χωδόμενος περ· / ἄζετο γὰρ μὴ Νυκτὶ θοῆ ἀποθύμια ἔρδοι. /» Δική μας μετάφραση του χωρίου: «και θα με έριχνε από τον ουρανό στο πέλαγος (κάνοντάς με) άφαντο, / εάν δεν με έσωζε η Νύχτα, δαμάστρια θεών και ανθρώπων· / της προσέπεσα ικέτης, καθώς προσπαθούσα να ξεφύγω, ενώ εκείνος σταμάτησε, αν και ήταν βέβαια οργισμένος. / Διότι φοβόταν, μήπως εξοργίσει τη γρήγορη Νύχτα. /»

⁷⁵ Βλ. Ησίοδος, *Θεογονία*, ό.π., σσ. 62-63, 90-91. Παραθέτω τους στ. 726-727, όπου ο ποιητής αναφέρεται στο σκοτάδι του Άδη: «[...] άμφι δέ μιν νύξ / τριστοιχει κέχυται περι δειρήν· [...]». Μετάφραση δική μας: «νύχτα τον έχει περιτοίχισει τριπλά στον λαιμό».

⁷⁶ Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σσ. 167-169. Για τη σχέση της Νύχτας με το δίκαιο, βλ. στο ίδιο, σ. 169.

⁷⁷ Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σ. 96. Για την ταύτιση μεταξύ ήλιου και θεού σε αυτό το ποίημα, ως προερχόμενη από δυτικές αντιλήψεις, βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σσ. 200-201.

⁷⁸ Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σ. 103.

⁷⁹ Στο ίδιο. Για όλη την εικόνα, βλ. στ. 41-45.

⁸⁰ Η Σκοπετέα υποστηρίζει, ερμηνεύοντας τον «Ωκεανό» εν σχέσει προς τον *Ύμνο εις την ελευθερίαν*, ότι η επανάσταση αποτέλεσε, τόσο στον Κάλβο, όσο και στον Σολωμό, σαφή ένδειξη της επικράτησης της θεάς Δίκης, πριν από την οποία κυριαρχούσε το σκότος ή το χάος· βλ. Σοφία Σκοπετέα, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, ό.π., σσ. 64-65, 67 (κυρίως). Για μια πλήρη ανάλυση της ωδής που αναδεικνύει το ζήτημα

δουλείας» (στ. 4),⁸¹ την οποία αντίκριζε η Εικάτη (στ. 81-85),⁸² παραμερίζεται από τον Ήλιο που ανατέλλει (στ. 26-40),⁸³ στα «Ηφαιστεια» ο ποιητής αναρωτιέται για ποιον λόγο ανέτειλε ο Ήλιος για να δει το ανόσιο έργο (στ. 41-45),⁸⁴ στο ποίημα «Εις την Νίκη» οι άδικοι χάνονται πέφτοντας στον Άδη, όπως

[...] από τὸν ἥλιον,
ὡσάν πυρὸς σταλάγματα,
πέφτουσιν εἰς τὴν θάλασσαν
τῶν αἰώνων, καὶ χάνονται
διὰ πάντα ἢ ὥραι.⁸⁵

Η τελευταία αυτή εικόνα, που ανακαλεί τις ομηρικές παρομοιώσεις κατά τον Γιάννη Δάλλα,⁸⁶ είναι αξιοσημείωτη, διότι μέσα από την αναφορά στον ήλιο και την ατέρμονη πορεία του χρόνου δηλώνεται η οριστική τιμωρία της αδικίας. Επιπροσθέτως, στην ωδή «Εις τον προδότη» η νύχτα διαρκώς κατατρέχει τον προδότη (στ. 11-12, 26-35).⁸⁷ Αξιομνημόνευτη είναι, επίσης, η ωδή *Ελπίς πατρίδος* (1819),⁸⁸ όπου η ακτίνα ελπίδας αποτελεί το σπουδαιότερο αγαθό για τον ποιητή, χωρίς το οποίο η ζωή του δεν θα είχε νόημα (στ. 13-14, 33-35).⁸⁹ Επομένως, ο Ήλιος και το φως του ταυτίζονται με την απονομή δικαιοσύνης και την τιμωρία της αδικίας στην αρχαιότητα, αντίληψη η οποία φαίνεται να επιβιώνει στις καλβινικές ωδές.

4. Η σημασία της Αρετής

Όσον αφορά τον εγκωμιασμό της Αρετής, ο Κάλβος δεν λησμονεί να σημειώσει τις δυσκολίες που θα συναντήσει όποιος επιθυμεί να την κατακτήσει. Στην ωδή «Εις δόξαν» ο ποιητής αναδεικνύει τη σημασία των ένδοξων πράξεων, γράφοντας για τη Δόξα (στ. 6-19):

Δίδει αὐτὴ τὰ πτερὰ·
καὶ εἰς τὸν τραχύν, τὸν δύσκολον
τῆς Ἀρετῆς τὸν δρόμον
τοῦ ἀνθρώπου τὰ γόνατα
ἰδοῦ πετάουν.⁹⁰

φωτός και δικαιοσύνης, βλ. στο ίδιο, σσ. 63-92. Σε αυτές τις σελίδες, επίσης, διατείνεται ότι η πινδαρική γλώσσα, στην οποία η αναφορική λειτουργία της γλώσσας δεν είναι τόσο αυτονόητη, διατρέχει την ωδή, ενώ εντοπίζονται και άλλες πινδαρικές και ομηρικές επιρροές· βλ. στο ίδιο, σσ. 63, 65-67, 71-72, 76-77, 79 (εδώ προβάλλεται η θείκη διάσταση της Ελευθερίας απηχώντας τον Πίνδαρο, Πυθ. 1, 118), 80, 84, 90. Για τη σύνδεση φωτός και δικαιοσύνης στη «Βρετανική Μούσα», βλ. στο ίδιο, σσ. 95-117.

⁸¹ Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σ. 105.

⁸² Βλ. στο ίδιο, σ. 109.

⁸³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 106-107.

⁸⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 135.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 172 (στ. 56-60). Για την επισήμανση της στροφής και τον σχολιασμό της, βλ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Κάλβος, ποιητής της ιδέας» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Αυριών»*, ό.π., σσ. 28-29.

⁸⁶ Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σσ. 87-102, ενώ για τους συγκεκριμένους στίχους, βλ. σσ. 97-99.

⁸⁷ Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σσ. 175, 176.

⁸⁸ Η εν λόγω ωδή, αφιερωμένη στον κόμητα Guilford επ' αφορμή της είδησης διορισμού του ως πρότανη της Ιονίου Ακαδημίας που επρόκειτο να ιδρυθεί, εκδόθηκε αυτοτελώς στο τέλος του Νοεμβρίου του 1819 στο Λονδίνο, σε ένα φυλλάδιο με δώδεκα σελίδες· βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, «Εισαγωγή» [στο:] Ανδρέα Κάλβου, *Έργα. Ποιητικά. Μέρος πρώτο: Δημοσιευμένα. Le Danaïdi - Ελπίς πατρίδος, Η Λύρα. Ωδαί - Η Λύρα. Νέαι ωδαί*, ό.π., σσ. 210-211.

⁸⁹ Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Έργα. Ποιητικά. Μέρος πρώτο: Δημοσιευμένα. Le Danaïdi - Ελπίς πατρίδος, Η Λύρα. Ωδαί - Η Λύρα. Νέαι ωδαί*, ό.π., σσ. 225, 226.

⁹⁰ Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σ. 56.

Επιπλέον, στην τελευταία στροφή της ωδής «Εις θάνατον» σαν αετός επιβαίνει (στ. 171-175) «τα κρημνά της αρετής» (στ. 174),⁹¹ εικόνα που επανέρχεται στην ωδή «Εις Πάργαν», όπου σαν αετός πετά πάνω από τις αδιείδες (στ. 12-25).⁹² Οι καλβικοί στίχοι ανακαλούν την Αρετή του Σιμωνίδη, η οποία κατοικεί σε απότομους βράχους (απόσπ. 579 Campbell),⁹³ αλλά και τον Πίνδαρο (Ολυμπ. 5, στ. 1: «ὕψηλᾶν ἀρετᾶν [...]»· Ισθ. 2, στ. 33-34· Ισθ. 5, στ. 44-45: «[...] τετείχισται δὲ πάλαι / πύργος ὑψηλαῖς ἀρεταῖς ἀναβαίνειν/»· Νεμ. 1, στ. 34: «ἐν κορυφαῖς ἀρετᾶν μεγάλαις [...]»),⁹⁴ και τον αρχαίο μύθο περί της εκλογής εκ μέρους του Ηρακλή του δύσκολου δρόμου της αρετής (Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* 2.1.21-29).⁹⁵ Το νόημα που απορρέει τελικά είναι πως οι δυσκολίες πρέπει να υπερβληθούν, προκειμένου το άτομο να ακολουθήσει τον θεάρεστο δρόμο της αρετής. Στην ωδή «Εις τον Ιερών Λόχον» είναι έντονη η προτροπή του Κάλβου προς τους υπόλοιπους ανθρώπους να μιμηθούν τις ενάρετες πράξεις των ηρώων (στ. 68-70),⁹⁶ όπως και στο ποίημα «Ο βωμός της πατρίδος». ⁹⁷ Όσοι μάλιστα πιουν από το ποτάμι της Αρετής στην ωδή «Εις Ελευθερίαν» αποκτούν τη θεία χάρη και εύνοια (στ. 26-45).⁹⁸

Ειτός από την επισήμανση των δυσκολιών που εντοπίζονται στον δρόμο της Αρετής, ο ποιητής σπεύδει να σημειώσει ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να επιλέξει τον τρόπο ζωής του. Στην ωδή «Εις Πάργαν» το αγλαότερο όλων είναι ο φιλελεύθερος νους που αντιστέκεται στην υποδούλωση (στ. 26-30),⁹⁹ ενώ στο ποίημα «Εις τον Ιερών Λόχον» σημειώνεται (στ. 39-40):

τὴν ἐκλογὴν ἐλεύθερον
δίδει τὸ θεῖον.¹⁰⁰

Στα *Λυρικά*, στο ποίημα «Εις Ψαρά», επικρίνεται ο ανέφελος τρόπος ζωής, όπου το άτομο ενδιαφέρεται μόνο για τη διασκέδαση και προκρίνεται η ενάρετη οδός (στ. 1-60).¹⁰¹ Στο ίδιο

⁹¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 71. Ο Περυσινάκης επισημαίνει την απήχηση της «Νέκυιας» του Ομήρου στην εν λόγω ωδή, καθώς και το γεγονός ότι στο τέλος της ο Κάλβος αποκατά την ικανότητα να αποκαλύπτει την αλήθεια, όπως ο Ησίοδος· βλ. Ι. Ν. Περυσινάκης, «Δομικές αναλογίες και απηχήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις Ωδές του Κάλβου: Για μια ποιητική των Ωδών», ό.π., σσ. 37-38.

⁹² Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σσ. 90-91. Ο αετός αποτελούσε την εποχή του Κάλβου ένα σύνθετο φιλελεύθερο και επαναστατικό σύμβολο, το οποίο ήδη στον Πίνδαρο συμβόλιζε την ποιητική μεγαλοφυΐα· βλ. Αθηνά Γεωργαντά, *Τα θαυμάσια νερά. Ανδρέας Κάλβος. Ο ρομαντισμός, ο βυρωνισμός και ο κόσμος των καρμπονάρων*, ό.π., σσ. 383-387. Για τις ωδές «Εις δόξαν» και «Εις θάνατον», βλ. στο ίδιο, σ. 387.

⁹³ Βλ. David A. Campbell (ed.-trans.), *Greek lyric. Stesichorus, Ibycus, Simonides, and others*, ό.π., σσ. 462-463. Το ποίημα είναι το εξής: «ἐστί τις λόγος / τὰν Ἀρετᾶν ναίειν δυσσαμβάτοισ' ἐπὶ πέτραις, / † νῦν δὲ μιν θοαν † χῶρον ἀγνὸν ἀμφέπειν· / οὐδὲ πάντων βλεφάροισι θνατῶν / ἔσοπτος, ᾧ μὴ δακέθυμος ἰδρῶς / ἔνδοθεν μόλη, / ἴκη τ' ἔς ἄκρον ἀνδρείας. /» Δική μας μετάφραση: «λέγεται / ότι η Αρετή κατοικεί σε δύσβατα βράχια, / ότι χῶρος αγνός την περιβάλλει· δεν είναι ορατή σε όλα τα μάτια των θνητῶν, / σε όποιον ο πικρός για την καρδιά ιδρώτας / δεν προέλθει από μέσα του, / και δεν έχει φτάσει στο αποκορύφωμα της ανδρείας.»

⁹⁴ Βλ. αντιστοίχως, Pindarus, *Pars I. Epinikia*, eds. Bruno Snell & Herwig Maehler, Αθήνα: Παπαδήμας, 1989, σσ. 18, 168-169, 177, 124. Τους Ισθμιόνικους 2 και 5, το ποίημα του Σιμωνίδη και τους στ. 289-292 των *Ἔργων και Ημερῶν*, σε σύγκριση προς τη δεύτερη στροφή της ωδής «Εις δόξαν», η οποία παρατίθεται εδώ, αναφέρει ο Γ. Δάλλας για την Αρετή του Πινδάρου· βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σσ. 160-161. Για τον συσχετισμό του ποιήματος του Σιμωνίδη με την τελευταία στροφή του ποιήματος «Εις θάνατον», βλ. Βαγγέλης Τσέκος, *Ο κλασικισμός του Κάλβου και η συμβολή του στην έκφραση του επαναστατικού φιλελευθερισμού*, ό.π., σσ. 19-21. Επίσης, έχει επισημανθεί η ομοιότητα της καλβικής αντίληψης περί της δύσκολης αρετής με τον Πίνδαρο, στον Ολυμπιονικο 6· βλ. Σοφία Σιοπετέα, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, ό.π., σ. 79.

⁹⁵ Για το κείμενο και τη μετάφρασή του, βλ. Ανωνύμως, «Ξενοφών. *Απομνημονεύματα*», https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=373 (προσπελάστηκε: 20/5/2023).

⁹⁶ Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σ. 75.

⁹⁷ Όλη η ωδή είναι έντονα προτροπική, βλ. στο ίδιο, σσ. 179-181.

⁹⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 102-103.

⁹⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 91.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 74.

¹⁰¹ Βλ. στο ίδιο, σσ. 126-129.

ποίημα,¹⁰² αμφισβητείται έντονα η άποψη πως η ζωή, είτε ελεύθερη είτε υπόδουλη, έχει τη μεγαλύτερη αξία, άποψη που απηχεί την ομηρική «Νέκυια», όπου ο Αχιλλέας δήλωσε πως η θέαση του ήλιου είναι το υπέρτατο αγαθό, κι έτσι θα προτιμούσε να είναι δούλος του φτωχότερου αφέντη παρά άρχοντας στον σκοτεινό Άδη (λ 489-491, 498).¹⁰³ Αντιθέτως, ο Κάλβος προτρέπει σε όλες τις ωδές του τη μίμηση ενδόξων πράξεων.¹⁰⁴ Στην ωδή «Εις θάνατον» το φάσμα της μητέρας του επισημαίνει (στ. 91-93):

*Μία και μόνη εἶναι
ἡ ὁδός, καὶ εἰς τὸν τάφον
φέρνει· [...]*¹⁰⁵

Στην ωδή «Εις Ελευθερίαν» ο ποιητής αναρωτιέται μήπως η μετά θάνατον ζωή είναι γλυκύτερη (στ. 11-15).¹⁰⁶ Ακριβώς επειδή κοινή είναι η μοίρα όλων των θνητών και η λύπη με τη χαρά εναλλάσσονται ακατάπαυστα στην ανθρώπινη ζωή, όπως έδειξε ο Σωκράτης στον *Φαίδωνα* (60b)¹⁰⁷ αλλά και ο Αχιλλέας στην *Ιλιάδα* κατά τη συνάντησή του με τον Πρίαμο (Ω 522-533),¹⁰⁸ έχει σημασία ο τρόπος ζωής, ακόμη κι αν η διάρκειά της είναι

¹⁰² Σε όλο το ποίημα αναδεικνύεται αυτή η σκέψη· βλ. στο ίδιο, σσ. 126-132.

¹⁰³ Βλ. Όμηρος, *Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Ραψωδίες ι-π*, σσ. 47. Για έναν ενδιαφέροντα σχολιασμό και μια σύγκριση με τον ιλιαδικό Αχιλλέα, βλ. στο ίδιο, σσ. 273-274 (σχόλιο σε στ. 488-503). Για τη σύγκριση αυτή, βλ. επίσης, Ι. Θ. Κακριδής, *Από τον κόσμο των αρχαίων. Ομηρικά θέματα*, τ. Α', Αθήνα: Τύποις Γ. Σ. Χρήστου & Υιός, 1954, σσ. 93-94.

¹⁰⁴ Ο Mario Vitti ανέδειξε την κοινωνική διάσταση της καλβικής αρετής, η οποία προσεγγίζει το κοινωνικό συμβόλαιο· βλ. Mario Vitti, *Orientamento della Grecia nel suo Risorgimento letterario*, Roma: Il Presente, 1954, σ. 73. Για την επίμηση που έτρεφε ο Κάλβος για τον Rousseau, όπως φαίνεται σε επιστολή του προς τον Foscolo, βλ. Νίκος Α. Βέης, *Κάλβου έργα και ημέρα εν Ελβετία*, ό.π., σ. 7. Για τα επαναστασιακά ιδανικά που διαπνέουν το έργο του, όπως η ελευθερία, βλ. στο ίδιο, σσ. 63-83, όπου σημειώνεται ο μετωρισμός του ποιητή μεταξύ της επανάστασης και του υψιλού. Για τη σχέση του με το επαναστατικό έντυπο *Ape italiana a Londra*, βλ. Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες. Η Ape italiana a Londra, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, ό.π. Για την εξύμνηση της ελληνικής ελευθερίας και το όραμα αναβίωσης της αρχαίας δόξας, χωρίς δουλική μίμηση νεοκλασικών ή ρομαντικών τάσεων της εποχής, ούτε των αρχαίων προτύπων, βλ. Δημήτρης Κόρσος, «Ο υμνωδός της ελληνικής ελευθερίας» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, ό.π., σσ. 51-54. Για την έντονη παρουσία του διονυσιακού στοιχείου στον Κάλβο, ενώ στον Σολωμό του απολλώνιου, βλ. Όλγα Βότση, «Κάλβος - Σολωμός» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, ό.π., σσ. 46-50. Το ζήτημα της κυριαρχίας έντονων συναισθημάτων, της αρετής, καθώς και του οράματος της πτήσης στον Κάλβο είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και προβάλλει, κατά την αποτίμηση της γράφουσας, ως ρομαντικής, όχι μόνο νεοκλασικιστικής, υψής. Για τη συνύπαρξη διονυσιακού και απολλώνιου στοιχείου στον Κάλβο, βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σσ. 169-171. Για τη σχέση των Μουσών με τον Απόλλωνα, τον Ορφέα και τον Διόνυσο στην ωδή «Εις Μούσας», βλ. Ι. Ν. Περούσιανης, «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», ό.π., σσ. 19-26. Ο Αθανασόπουλος έδειξε ότι το συναίσθημα απασχολεί στο πλαίσιο του νεοκλασικισμού και του ρομαντισμού, με τη διαφορά ότι στον ρομαντισμό ο ποιητής αφήνεται να κυριευθεί από το συναίσθημα· στην περίπτωση του Κάλβου, η έκφραση ποιιλλεται και ειφράζονται συναίσθηματα, βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Κάλβος - Σολωμός - Παλαμάς*, ό.π., σσ. 111-127. Για τα ιδανικά του Κάλβου, την αρετή, την ελευθερία και την εξύμνηση της επανάστασης, βλ. Τ. Κ. Παπατσώνης, *Εθνεγερσία. Σολωμός, Κάλβος. Ομιλία εκφωνηθείσα την 24^η Μαρτίου 1970 κατά την πανηγυρικήν συνεδρίαν της Ακαδημίας Αθηνών*, ό.π., σσ. 16-23. Για την αλληλεξάρτηση μεταξύ ηθικής, δικαιοσύνης και ελευθερίας, βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Επτανησιακά. Μελετήματα για την επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005)*, ό.π., σσ. 43-44. Για την ταύτιση ελευθερίας και αρετής, βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός, *Επτανησιακή σχολή*, ό.π., σ. 38.

¹⁰⁵ Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σ. 67.

¹⁰⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 101.

¹⁰⁷ Βλ. Πλάτων, *Φαίδων*, εισ.-μτφρ.-ερμ. Ιωάννης Πετράκης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2014, σ. 68.

¹⁰⁸ Βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Ν-Ω*, ό.π., σ. 76. Για σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σ. 871 (σχόλιο σε στ. 518-551). Παραθέτω τους στίχους 527-533: «δοιοί γάρ τε πίθοι κατακαίεται έν Διδός οὔδει / δῶρων οἶα δίδωσι κακῶν, ἔτερος δέ έάων· / ᾧ μέν κ' άμμίξας δώη Ζεύς τερπικέραυνος, / ἄλλοτε μέν τε κακῶ ὃ κε κύραται, ἄλλοτε δ' έσθλῶ· / ᾧ δέ κε τῶν λυγρῶν δώη, λωβητῶν ἔθηκε, / καί έ κακή βούβρωστις έπί χθόνα διαν έλαύνει, / φοιτᾷ δ' οὔτε θεοῖσι τετιμένος οὔτε βροτοῖσιν. /» Μετάφραση δική μας: «γιατί δύο πιθάκια βρίσκονται στο παλάτι (δάπεδο) του Δία, / το ένα δίνει συμφορές, ενώ το άλλο αγαθά· / σε όποιον ο Δίας

σύντομη.¹⁰⁹ Την απόλυτη ευδαιμονία οι άνθρωποι δεν μπορούν ποτέ να την κατακτήσουν, αλλά μπορούν να προσποριστούν λίγη από τη θεϊκή αίγλη της αθανασίας, επιλέγοντας μια ζωή διαπνεόμενη και υποκινούμενη από ορισμένα σταθερά και αμετάβλητα ιδανικά.¹¹⁰ Με αντίστοιχο τρόπο, ο Πίνδαρος ύμνησε την αρετή, την επιλογή δηλαδή του ατόμου να αφιερωθεί στην ευδωση ενός υψηλού σκοπού, απορρίπτοντας την ανέφελη ζωή, αρετή η οποία μπορεί να του χαρίσει λίγη από τη θεϊκή αίγλη, μεγαλυνόμενη από το τραγούδι του ποιητή.¹¹¹ Σε αντίθεση με τον Μίμνερμο, ο οποίος ανακαλώντας το ομηρικό «οἴη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν» (Ζ 146· «ὅπως ακριβῶς η γενιά των φύλλων, τέτοια και των ανθρώπων»),¹¹² έκανε λόγο για το εφήμερο της νεότητας και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η απόλαυση της ζωής αξίζει περισσότερο,¹¹³ ο Πίνδαρος, μαζί και ο Κάλβος, επαίνεσαν την ανθρώπινη προσπάθεια για την ευδωση ενός ανώτερου σκοπού. Βέβαια, όπως έχει μέχρι στιγμής διαφανεί, ο απώτερος στόχος, τόσο του Πινδάρου, όσο και του Κάλβου, είναι η απόλαυση της ζωής, αλλά ύστερα από μόχθο για την αποκατάσταση της τάξης και την κατάρτηση της αρετής.

Η σημασία της ελεύθερης βούλησης και της ανθρώπινης επιλογής αναδεικνύεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο στην έβδομη ωδή των *Λυρικών*, «Το Φάσμα». Εδώ ο ποιητής οραματίζεται πως βρίσκεται στο απόλυτο σκοτάδι, όπου διακρίνει μια μικρή φλόγα η οποία μεγαλώνει σταδιακά, ώσπου φανερώνεται ένα πύρινο πέλαγος με νεκρούς (στ. 1-50).¹¹⁴ Όπως γίνεται στη συνέχεια αντιληπτό, πρόκειται για το όραμα των συνεπειών σε περίπτωση που επικρατήσει η Διχόνοια (στ. 71-85).¹¹⁵ Η μεταφυσική αυτή εμπειρία ανακαλεί την ομηρική «Νέκυια», μια δηλαδή διαφορετική κατάβαση στον Άδη, όπου με άλλον τρόπο αυτή τη φορά ο ποιητής μαθαίνει τα μελλούμενα.¹¹⁶ Η έμφαση αυτή που δίδεται στις καταστροφικές επιπτώσεις της Διχόνοιας ανακαλεί τη σολωνική ελεγεία 4 (West), όπου ο ποιητής αναδεικνύει τη σημασία της σύμπτωσης και της πολιτισμένης επίλυσης των διαφορών μέσα σε μια κοινωνία.¹¹⁷ Η ανθρώπινη ευθύνη για την ενδεχόμενη επικράτηση της Διχόνοιας, εφόσον το θείο κείται ευνοϊκά απέναντι στους δικαίους, αποτελεί ένα σημαντικό σημείο σύγκλισης μεταξύ των δύο ποιημάτων.

προσφέρει ανάμεικτα (από τα πιθάρια), άλλοτε συνανά τη συμφορά, άλλοτε την ευτυχία· / σε όποιον τυχόν όμως δώσει μόνο στενοχώριες, τον καθιστά ατιμασμένο, / και φριχτή δυστυχία στη θεία γη τον βρίσκει, / ενώ περιπλανιέται χωρίς να τιμάται ούτε από θεούς ούτε από ανθρώπους. /»

¹⁰⁹ Για την αντίληψη αυτή στην αρχαιότητα, βλ. I. N. Περουσιάνης, *Αρχαϊκή λυρική ποίηση* [...], ό.π., σσ. 696-697.

¹¹⁰ Βλ. ενότητα 2 της παρούσας εργασίας.

¹¹¹ Για τη σημασία της αρετής στον Πίνδαρο, βλ. Νικόλαος Ανδρ. Κολέζας, *Πινδαρικές έρευνες. Οι νικητές των αθλητικών αγώνων και τα αριστοκρατικά ιδεώδη της εποχής των*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σαριπόλειο Ίδρυμα, 2007 [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αρ. 100], σσ. 96-106. Για περισσότερα στοιχεία και σχετική βιβλιογραφία, βλ. ενότητα 2 της παρούσας εργασίας.

¹¹² Μετάφραση δική μας. Για το ομηρικό χωρίο, βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Α-Μ*, ό.π., σ. 37· για σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σ. 469 (σχόλιο σε στ. 144-151), όπου και αναφορά στον Μίμνερμο.

¹¹³ Για το ποίημα του Μίμνερμου (2W), την ερμηνεία του και τη σύγκριση με τον Όμηρο, βλ. ενδεικτικά, Mark Griffith, «Man and the leaves: A study of Mimnermos fr. 2», *California Studies in Classical Antiquity*, vol. 8, [Berkeley], 1975, σσ. 73-88. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/25010683> (προσπελάστηκε: 10/4/2023). Βλ. επίσης, I. N. Καζάκης, *Λυρική ποίηση. Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μουσική παιδεία*, ό.π., σσ. 66-67· I. N. Περουσιάνης, *Αρχαϊκή λυρική ποίηση* [...], ό.π., σσ. 229-238.

¹¹⁴ Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σσ. 163-165.

¹¹⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 166-167. Για την έννοια της Διχόνοιας στον Κάλβο, βλ. Τ. Κ. Παπατσώνης, *Εθνεγερσία. Σολωμός, Κάλβος. Ομιλία εκφωνηθείσα την 24^η Μαρτίου 1970 κατά την πανηγυρικήν συνεδρίαση της Ακαδημίας Αθηνών*, ό.π., σ. 23, όπου γίνεται σύγκριση με τον Σολωμό, όσον αφορά τα Ψαρά, που απασχόλησαν αμφοτέρους τους ποιητές, και σχολιάζεται η στρόφη 'ιε' (στ. 71-75· βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, ό.π., σ. 166) με τα φτερά της Διχόνοιας από το «Φάσμα». Για την πολιτική τυραννία, αλλά και κοινωνική-ηθική, βλ. αντιστοίχως, Κ. Γ. Κασίνης, *Η των προσφών λέξεων εφάρμοσις εις τα πράγματα. Η ρητορική των ωδών του Κάλβου. Συμβολή*, ό.π., σσ. 127-134 και 135-141, όπου γίνεται λόγος για τη Διχόνοια ως κοινωνική-ηθική απειλή.

¹¹⁶ Βλ. Όμηρος, *Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Ραψωδίες ι-π*, ό.π., σσ. 34-50· για σχολιασμό, βλ. στο ίδιο, σσ. 229-288.

¹¹⁷ Βλ. υποσ. 55.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εισήγηση, αξίζει να επισημανθούν ορισμένα βασικά συμπεράσματα. Ο Κάλβος, αντλώντας από την αρχαιότητα, επιχείρησε να αποτυπώσει στις ωδές του την πίστη σε υπερκόσμιες δυνάμεις, τις Μούσες, την Αρετή και την Ελευθερία, οι οποίες καθοδηγούν τον κόσμο και αποκαθιστούν τη δικαιοσύνη, αλλά καθοδηγούν και τη σκέψη του ποιητή, ο οποίος επιθυμεί να μεταφέρει το αισιόδοξο μήνυμά του για την Ελλάδα. Η επίκληση στις Μούσες, η αθάνατη ποίηση που εγγίζει τον θεϊκό κόσμο και χαρίζει την αθανασία σε ενάρετες πράξεις, ο ρόλος, επίσης, της Αρετής και της Ελευθερίας για την απονομή δικαιοσύνης και η ταύτισή τους με το φως, οι δυσκολίες του ενάρετου δρόμου αλλά και η υπεροχή του και οι λόγοι για τους οποίους το άτομο πρέπει ελεύθερα να τον επιλέξει, συνιστούν τα βασικά σημεία της ποιητικής ιδεολογίας του Κάλβου, που καθορίζουν την ανάπτυξη των ωδών του και τον ποιητικό κόσμο του. Ο ποιητής, μέσα σε ένα αβέβαιο ιστορικό σκηνικό, θέλησε να επικαλεστεί τις αρχαίες θεότητες, προστάτιδες της δικαιοσύνης και εν γένει του πολιτισμού, προκειμένου να προσδώσει μια επιστημότητα στον λόγο του, δεδομένου ότι το υψηλό¹¹⁸ αποτελούσε την εποχή εκείνη μια πολύ σημαντική έννοια, με ιδιαίτερη απήχηση στην Ευρώπη. Η ποιητική καταφυγή στις εν λόγω αρχαιοελληνικές θεότητες αποτελούσε, ειδικά για τον Κάλβο, την προσφορότερη λύση, ώστε να αναδείξει τα ιδανικά που επιθυμούσε με έναν τρόπο αισιόδοξο και νομοτελειακό, αλλά και τη συνέχεια του ελληνικού έθνους, με την ελπίδα αναβίωσης της δόξας των κλασικών χρόνων. Αντλώντας υλικό από διάφορα αρχαιοελληνικά κείμενα, κατάφερε με τον δικό του τρόπο να εξυμνήσει την αρετή και να δημιουργήσει την ελπιδοφόρα εικόνα ανατολής ενός νέου αρμονικού¹¹⁹ κόσμου, ίσως στο πρότυπο του ησιόδειου χρυσού γένους

¹¹⁸ Περί υψηλού, βλ. Αγγέλα Γιώτη, *Εκδοχές του υψηλού στην νεοελληνική ποίηση. Το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου και η πρόκλησή του από τους ποιητές*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 2009, σσ. 63-83 (κυρίως), όπου αναδεικνύεται η σχέση του καλβικού υψηλού με τον Λογγίνο, τον Πίνδαρο, τον ρομαντισμό του Young και άλλων. Βλ. επίσης, Αγγέλα Γιώτη, *Ο Κάλβος στα ίχνη του «Λογγίνου»*. Ένας άνθρωπος των γραμμάτων στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, ό.π. Για το καλβικό υψηλό σε σχέση με τον Πίνδαρο, βλ. Βαγγελής Τσέκος, *Ο κλασικισμός του Κάλβου και η συμβολή του στην έκφραση του επαναστατικού φιλελευθερισμού*, ό.π., σσ. 22-27, όπου αναφορά στις υψηλές εικόνες τους, όπως και στην προμετωπίδα της *Αύρας*, η οποία προέρχεται από τον πρώτο Πυθιόνικο. Για τις φιλοσοφικές καταβολές του υψηλού στον Κάλβο, βλ. στο ίδιο, σσ. 72-83, όπου σημειώνεται η άποψη του Κάλβου, όπως αυτή εκφράστηκε στα μαθήματα φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία, ότι δηλαδή το υψηλό βρίσκεται στα αντικείμενα και όχι στον νου του ατόμου, προσεγγίζοντας την άποψη του Σκώτου φιλοσόφου Thomas Reid, σε αντίθεση προς καντιανές θέσεις στην *Κριτική της κριτικής δύναμης*, παρότι το «common sense» του Reid, η προϋπόθεση για τον εντοπισμό του υψηλού, απηχεί καντιανές θεωρίες του προαναφερθέντος έργου. Για το καλβικό υψηλό σε σχέση με το φυσικολικό, βλ. στο ίδιο, σσ. 92-99. Για τις παραδόσεις των μαθημάτων φιλοσοφίας του Κάλβου στην Ιόνιο Ακαδημία, βλ. Παναγής Δ. Αλπιδράνης, *Ανδρέα Κάλβου μαθήματα φιλοσοφίας. Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία. Κέρκυρα 1840-41*, επιμ. Λίνος Γ. Μπενάκης, προλεγ. Ευάγγελος Α. Μουτσόπουλος, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερευνής της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2002. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κάλβος στο μάθημα λζ' αναφέρεται στα ομηρικά έπη, ως παράδειγμα υψηλού, γεγονός που σημειώνεται εδώ και προς επίρρωση του ενδιαφέροντός του για την αρχαιότητα· βλ. στο ίδιο, σ. 155. Ευρύτερα, για την Ιόνιο Ακαδημία, βλ. G. P. Henderson, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, μτφρ. Πάνος Καραγιώργος, Αθήνα: Φιλύρα, 2018 [Μελέτες-Δοκίμια]. Για το οντογενετικό ύψος στον Κάλβο και την αρχετυπική μορφοποίηση των όντων, βλ. Κώστας Π. Μιχαηλίδης, «Το ύψος της οντογενετικής ποίησης του Ανδρέα Κάλβου» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Αυριών»*, ό.π., σσ. 86-90. Για το υψηλό μέτρο του, βλ. Κωστής Παλαμάς, *Ανδρέας Κάλβος (1792-1869)*, ό.π., σσ. 18-22.

¹¹⁹ Για την αρμονία, βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, ό.π., σ. 164. Για την αρμονία σε επίπεδο μετρικής, βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, *Πολύτροπος αρμονία. Μετρική και ποιητική του Κάλβου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων, 1995 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας]. Στις σσ. 58-92 μελετώνται οι ομοιότητες του καλβικού μέτρου με την ιταλική βάρβαρη ποίηση του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, ενώ κύρια πρότυπα του Κάλβου θεωρούνται ο Giuseppe Parini, ο Bartolomeo Sestini, ο Giovanni Fantoni και παράλληλα αξιοποιεί τον ιταλικό κανόνα της ισοσυλλαβίας (οξύτονοι, παροξύτονοι και προπαροξύτονοι στίχοι είναι μετρικά ισοδύναμοι· εν προκειμένω, ο τόνος μπορεί να βρίσκεται στην έκτη συλλαβή και οι μία ή δύο συλλαβές που ακολουθούν να είναι αδιάφορες μετρικά), χωρίς ωστόσο το δικό του μέτρο ταυτίζεται απόλυτα με κάποιο ιταλικό. Για την ομοιότητα του

(στ. 109-126)¹²⁰ και της εμπεδόμενης φιλότητος.¹²¹ Το διαχρονικό μήνυμα του Κάλβου εναντίον του σκότους καλεί πάντοτε σε περισυλλογή σχετικά με τα ηθικά ερείσματα και την ουσία του κόσμου μας.

μέτρου του με τα αρχαία μέτρα, βλ. Σοφία Σιοπετέα, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, ό.π., σσ. 35-59, όπου κύρια πρότυπα του θεωρούνται η Σαπφώ, ο Πίνδαρος, ο Αισχύλος και ο Όμηρος (βλ. σ. 51), ενώ επίσης κρίνεται η καθοριστική συμβολή του μέτρου στη νοηματοδότηση του καλβικού λόγου, με τις λέξεις να αποκτούν τον ρόλο απεικόνισης των πραγμάτων. Για τη νεοκλασικιστική και ρομαντική ιδιότυπη μετρική και γλώσσα του, βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Σκέψεις για τη μετρική του Κάλβου» [στο:] Νάσου Βαγενά (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, ό.π., σσ. 219-226.

¹²⁰ Βλ. Ησίοδος, *Θεογονία. Έργα και Ημέραι. Ασπίς Ηρακλέους*, ό.π., σσ. 96-99. Για τα ησιόδεια γένη, βλ. Χρήστος Κ. Τσαγγάλης, «Ποίηση και ποιητική στη Θεογονία και στα Έργα και Ημέρες» [στο:] Νίκου Π. Μπεζαντάκου & Χρήστου Κ. Τσαγγάλη (επιμ.), *Μουσάων αρχόμεθα. Ο Ησίοδος και η αρχαϊκή επιική ποίηση*, ό.π., σσ. 193-209. Για την απήχηση των πέντε γενών στην ωδή «Εις τον ιερόν Λόχον», βλ. Ι. Ν. Περυσινάκης, «Δομικές αναλογίες και απηχήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις Ωδές του Κάλβου: Για μια ποιητική των Ωδών», ό.π., σ. 39.

¹²¹ Για τον συσχετισμό του Εμπεδοκλή με την ωδή «Εις Μούσας», βλ. Ι. Ν. Περυσινάκης, «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», ό.π., σσ. 15-18. Περί της θεωρίας της φιλότητος του Εμπεδοκλή, βλ. Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, ό.π., σσ. 556-558, 560, 563-564, 571, 618-621, 623, 636-638, 649-650 (κυρίως). Επίσης, βλ. Erwin Rohde, *Ψυχή. Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες*, μτφρ. Κατερίνα Παυλογεωργάτου, τ. Β', Αθήνα: Ιάμβλιχος, 2004 [Ελλάδα], σσ. 99-100· Daniel W. Graham, «Εμπεδοκλής και Αναξαγόρας: η απάντηση στον Παρμενίδη» [στο:] Anthony A. Long (επιμ.), *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Συναγωγή συστατικών μελετημάτων. Με 1 χάρτη*, μτφρ. Θεοδόσης Νικολαΐδης & Τάσος Τυφλόπουλος, Αθήνα: Παπαδήμας, 2007, σσ. 246-249.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Κάλβος Ανδρέας, *Ωδαί*, εποπ. Απόστολος Σαχίνης, επιμ. Στέφανος Διαλησιμάς, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1988 [Νεοελληνική Βιβλιοθήκη].
- _____, *Έργα. Ποιητικά. Μέρος πρώτο: Δημοσιευμένα. Le Danaïdi - Ελπίς πατρίδος, Η Λύρα. Ωδαί - Η Λύρα. Νέαι ωδαί*, επιμ.-σχ. Luigi Trenti & Ευριπίδης Γαργαντούδης, τ. Α', Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2016 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 16].
- _____, *Έργα. Πεζά κείμενα*, επιστ. επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, εισ. μελέτες Παναγής Αλιπράντης κ.ά., τ. Β', Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2018 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 20].

Βοηθήματα

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

- Αθανασόπουλος Βαγγέλης, «Οι αναγωγικές ιδιότητες της ποίησης του Ανδρέα Κάλβου» [στο:] Κωνσταντίνος Τσάτσος κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, Αθήνα: Ευθύνη 1986 [Τετράδια Ευθύνης, αρ. 24], σσ. 109-114.
- _____, *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19ου και 20ού αιώνα. Κάλβος - Σολωμός - Παλαμάς*, τ. Α', Αθήνα: Καστανιώτης, ⁹1995.
- Αλιπράντης Παναγής Δ., *Ανδρέα Κάλβου μαθήματα φιλοσοφίας. Πανεπιστημιακές παραδόσεις στην Ιόνιο Ακαδημία. Κέρκυρα 1840-41*, επιμ. Λίνος Γ. Μπενάκης, προλεγ. Ευάγγελος Α. Μουτσόπουλος, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2002.
- Αωνούμω, «Ξενοφών. Απομνημονεύματα», https://www.greek-language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?m=1&t=373 (προσπελάστηκε: 20/5/2023).
- Αρβανιτάκης Δημήτρης Δ., *Στον δρόμο για τις πατρίδες. Η Ape italiana a Londra, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, πρόλ. Mario Vitti, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2010 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Ιστορία, αρ. 7].
- Βαγενάς Νάσος, «Η παραμόρφωση του Κάλβου» [στο:] Νάσου Βαγενά (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²2004 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 293-302.
- Βέης Νίκος Α., *Κάλβου έργα και ημέραι εν Ελβετία*, Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1958 [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 23, αρ. 2].
- Βέικος Θεόφιλος, *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική διάνοηση*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1969.
- _____, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: Ελληνικό Ίδρυμα Εξυπηρέτησεως Πανεπιστημίων, 1972.
- Βελουδής Γιώργος, «Πρόσληψη και επίδραση», *Σύγκριση / Comparaison*, τ. 1, 1 Απριλίου 1989, σσ. 25-28. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://journals.epublishing.ekt.gr/index.php/sygkrisi/article/view/2790/2549> (προσπελάστηκε: 5/5/2023).
- Vitti Mario, *Ο Κάλβος και η εποχή του*, Αθήνα: Στιγμή, 1995.
- _____, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσεύς, ³2008.
- Βογιατζάκη Εύη, *Τα αισθητικά ρεύματα στην ευρωπαϊκή και τη νεοελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Από τον νεοκλασικισμό έως και τον μοντερνισμό*, Αθήνα: Gutenberg, 2016.
- Βότση Όλγα, «Κάλβος - Σολωμός» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, Αθήνα: Ευθύνη, 1986 [Τετράδια Ευθύνης, αρ. 24], σσ. 46-50.

Θεϊκή έμπνευση σε ένα αισιόδοξο ποιητικό ταξίδι: Ο Ανδρέας Κάλβος και η αρχαιότητα

- Γαργαντούδης Ευριπίδης, *Πολύτροπος αρμονία. Μετρική και ποιητική του Κάλβου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων, 1995 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας].
- _____, «Εισαγωγή» [στο:] Ανδρέα Κάλβου, *Έργα. Ποιητικά. Μέρος πρώτο: Δημοσιευμένα. Le Danaïdi - Ελπίς πατρίδος, Η Λύρα. Ωδαί - Η Λύρα. Νέαι ωδαί*, επιμ.-σχ. Luigi Trenti & Ευριπίδης Γαργαντούδης, τ. Α', Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2016 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 16], σσ. 209-220.
- Γεωργαντά Αθηνά, *Τα θαυμάσια νερά. Ανδρέας Κάλβος. Ο ρομαντισμός, ο βυρωνισμός και ο κόσμος των καρμπονάρων*, Αθήνα: Ερμής, 2011.
- Γιώτη Αγγέλα, *Εκδοχές του υψηλού στην νεοελληνική ποίηση. Το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου και η πρόσληψή του από τους ποιητές*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 2009.
- _____, *Ο Κάλβος στα ίχνη του «Λογγίνου». Ένας άνθρωπος των γραμμάτων στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Αντίποδες, 2019.
- Γιυκόπουλος Φοίβος, «Ιταλική λογοτεχνία» [στο:] Αλέξανδρου Αργυρίου (επιμ.), *Εκπαιδευτική εγκυκλοπαίδεια. Παγκόσμια λογοτεχνία*, τ. 28, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1999, σσ. 223-237.
- Δάλλας Γιάννης, *Η ποιητική του Ανδρέα Κάλβου. Η πνευματική συγκρότηση και η τεχνική των Ωδών*, Αθήνα: Συνέχεια, 1994.
- _____, *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, Αθήνα: Σοκόλης, 1999.
- Δημαράς Κ. Θ., «Εισαγωγή» [στο:] Ανδρέα Κάλβου, *Ωδαί*, επιμ. Filippo Maria Pontani, Αθήνα: Ίακρος, 1970, σσ. 7-16.
- Διαλησμάς Στέφανος, «Η αρχαιογνωσία του Κάλβου και η Ελληνική Ανθολογία», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 28, 1979-1985, σσ. 503-522. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirishil/article/view/1199/1372> (προσπελάστηκε: 5/5/2023).
- Ζώρας Γεώργιος Θ., «Η αισιοδοξία εις τον Κάλβον», *Ελληνική Δημιουργία*, έτ. δ', τ. 8, τχ. 87, 15 Σεπτεμβρίου 1951, σσ. 409-416.
- _____, *Επτανησιακά μελετήματα. Εισαγωγή εις την Επτανησιακήν σχολήν. Οι εκπρόσωποι της Επτανησιακής σχολής, Επτανησίων δοκίμια περί γλώσσης*, τ. Α', Αθήνα: Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1960.
- Ησίοδος, *Θεογονία*, κείμε.-εισ.-μτφρ. Σταύρος & Άγγελος Βλάχος, Αθήνα: Παπαδήμας, 2000.
- _____, *Θεογονία. Έργα και Ημέραι. Ασπίς Ηρακλέους*, εισ.-μτφρ.-σχ. Σταύρος Γκιργκένης, πρόλ. Δανιήλ Ιακώβ, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2001.
- Καζάκης Ι. Ν., *Λυρική ποίηση. Ο αρχαϊκός λυρισμός ως μουσική παιδεία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2000 [Ακαδημαϊκά Αναγνώσματα. Κλασική Φιλολογία, αρ. 2].
- Κακριδής Ι. Θ., *Από τον κόσμο των αρχαίων. Ομηρικά θέματα*, τ. Α', Αθήνα: Τύποις Γ. Σ. Χρήστου & Υιός, 1954.
- Καραντζή Χρυσούλα, *Η αξιοποίηση της γλωσσικής πολυτυπίας στη δημιουργία του ύφους. Το παράδειγμα του Ανδρέα Κάλβου*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2000.
- Κασίνης Κ. Γ., *Η των προσφρών λέξεων εφάρμοσις εις τα πράγματα. Η ρητορική των ωδών του Κάλβου. Συμβολή*, Αθήνα: Χατζηγιαννολή, 1998.
- Κολέζας Νικόλαος Ανδρ., *Πινδαρικές έρευνες. Οι νικητές των αθλητικών αγώνων και τα αριστοκρατικά ιδεώδη της εποχής των*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σαριπόλειο Ίδρυμα, 2007 [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αρ. 100].
- Κόρσος Δημήτρης, «Ο υμνωδός της ελληνικής ελευθερίας» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, Αθήνα: Ευθύνη, 1986 [Τετράδια Ευθύνης, αρ. 24], σσ. 51-54.
- Κουρμούλης Γεώργιος Ι., *Η γλώσσα του Κάλβου*, Αθήνα 1947.

- Κριαράς Εμμανουήλ, *Φιλολογικά μελετήματα. 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Φιλιππότης, 1979 [Κριτική - Μελετήματα, αρ. 1].
- Μαλεβίτσας Χρήστος, «Ο κόσμος του Ανδρέα Κάλβου» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, Αθήνα: Ευθύνη, 1986 [Τετράδια Ευθύνης, αρ. 24], σσ. 55-71.
- Μανωλοπούλου Άννα-Ελένη, *Ο Βαγκυλίδης και οι κύκλιοι χοροί: Μελέτη και ερμηνευτική προσέγγιση των διθυράμβων του ποιητή*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2019. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5168> (προσπελάστηκε: 20/4/2023).
- Μαστροδημήτρης Π. Δ., *Επτανησιακά. Μελετήματα για την επτανησιακή λογοτεχνία και κριτική (1960-2005)*, Αθήνα: Πορεία, 2006.
- Μιχαηλίδης Κώστας Π., «Το ύφος της οντογενετικής ποίησης του Ανδρέα Κάλβου» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, Αθήνα: Ευθύνη, 1986 [Τετράδια Ευθύνης, αρ. 24], σσ. 86-90.
- Μουλλάς Παναγιώτης, «Σκέψεις για τη μετρική του Κάλβου» [στο:] Νάσου Βαγενά (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²2004 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 219-226.
- Παγκράτης Περικλής, Δημήτρης Κονιδάρης & Γεώργιος Ανδρειωμένος, «Επτανησιακή λογοτεχνία» [στο:] Θεόδωρου Γ. Παππά (επιμ.), *Εγχειρίδιο ιστορίας Ιονίων νήσων*, Κέρκυρα: Περιφέρεια Ιονίων Νήσων. Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Ιονίων Νήσων & Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2019, σσ. 385-425.
- Παλαμάς Κωστής, *Ανδρέας Κάλβος (1792-1869)*, Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», 1969.
- Παπατσώνης Τ. Κ., *Εθνεγερσία. Σολωμός, Κάλβος. Ομιλία εκφωνηθείσα την 24^η Μαρτίου 1970 κατά την πανηγυρικήν συνεδριάν της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα: Ίκαρος, 1970.
- Πασχάλης Μιχαήλ, *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο. Ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιταλία και η αρχαιότητα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²2016 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας].
- Πατριαρχέας Παναγιώτης Ν., *Η κατηγορική προστακτική της εργασίας κατά τον Ησίοδο και η αποκορύφωσις αυτής κατά τον Πλάτωνα. Θεμελίωσις και ολοκλήρωσις του ανθρωπισμού*, Αθήνα: Τυπογραφείον Παν. Αθ. Κλεισιούνη, ²1969.
- Περυσινάκης Ι. Ν., «Η ωδή *Εις Μούσας* του Α. Κάλβου. Πηγές και επιδράσεις», *Δωδώνη. Φιλολογία. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 14, Ιωάννινα, 1985, σσ. 9-37. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/26420> (προσπελάστηκε: 5/5/2023).
- _____, «Δομικές αναλογίες και απηχήσεις από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία στις Ωδές του Κάλβου: Για μια ποιητική των Ωδών», *Δωδώνη. Φιλολογία. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 24, Ιωάννινα, 1995, σσ. 25-45. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/26477> (προσπελάστηκε: 5/5/2023).
- _____, *Αρχαϊκή λυρική ποίηση [...]*, Αθήνα: Παπαδήμας, ³2017.
- Πλάτων, *Φαίδων*, εισ.-μτφρ.-ερμ. Ιωάννης Πετράκης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», ²2014.
- Πυλαρινός Θεοδόσης, *Επτανησιακή σχολή*, Αθήνα: Σαββάλας, 2003 [Στα Σταυροδρόμια του Νεοελληνικού Λόγου].
- Ράγκος Σπυρίδων Ι., «Ησίοδος και φιλοσοφία: Η μυθοποιητική καταγωγή της *Αλήθειας του λόγου* στην αρχαϊκή Ελλάδα» [στο:] Νίκου Π. Μπεζαντάκου & Χρήστου Κ. Τσαγγάλη (επιμ.), *Μουσάων αρχώμεθα. Ο Ησίοδος και η αρχαϊκή επική ποίηση*, πρόλ. Glenn W. Most, Αθήνα: Πατάκης, ⁴2016 [Αναγνώσεις του Αρχαίου Κόσμου], σσ. 395-540.

- Σιοπετέα Σοφία, *Πέντε μαθήματα για τον Ανδρέα Κάλβο*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1985.
- Στεργιόπουλος Κώστας, *Περιδιαβάζοντας. Από τον Κάλβο στον Παπατσώνη*, τ. Α', Αθήνα: Κέδρος, ³2003.
- Τζιόβας Δημήτρης, «Νεοκλασικές απηχήσεις και μετωνυμική δομή στις ωδές του Κάλβου», *Μετά την αισθητική*, Αθήνα: Γνώση, 1987, σσ. 151-188. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.potheg.gr/ProjectDetails.aspx?lan=1&id=178> (προσπελάστηκε: 20/5/2023).
- Τρουπάνης Κ. Α., *Τα ομηρικά έπη*, μτφρ. Έλλη Παππά, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975.
- Τσαγγάλης Χρήστος Κ., «Ποίηση και ποιητική στην Θεογονία και στα Έργα και Ημέρα» [στο:] Νίκου Π. Μπεζαντάκου & Χρήστου Κ. Τσαγγάλη (επιμ.), *Μουσάων αρχόμεθα. Ο Ησίοδος και η αρχαϊκή επική ποίηση*, πρόλ. Glenn W. Most, Αθήνα: Πατάκης, ⁴2016 [Αναγνώσεις του Αρχαίου Κόσμου], σσ. 139-255.
- Τσάτσος Κωνσταντίνος, «Κάλβος, ποιητής της ιδέας» [στο:] Κωνσταντίνου Τσάτσου κ.ά., *Αέναον σήμα του Ανδρέου Κάλβου. Στα 160 χρόνια των «Λυρικών»*, Αθήνα: Ευθύνη, 1986 [Τετράδια Ευθύνης, αρ. 24], σσ. 9-45.
- Τσέκος Βαγγέλης, *Ο κλασικισμός του Κάλβου και η συμβολή του στην έκφραση του επαναστατικού φιλελευθερισμού*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2007. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/6918/1/%CE%9C.%20%CE%95.%20%CE%A4%CE%A3%CE%95%CE%9A%CE%9F%CE%A3%20%CE%92%CE%91%CE%93%CE%93%CE%95%CE%9B%CE%97%CE%A3.pdf> (προσπελάστηκε: 5/5/2023).
- Τωμαδάκης Νικόλαος Β., «Ο Κάλβος και οι αρχαίοι», *Απανθίσματα. Γραμματολογικά και βιογραφικά της νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Μελέται και άρθρα*, Αθήνα: Γ. Φέξης, 1962, σσ. 163-171.
- _____, *Νεοελληνικά δοκίμια και μελέται. Βιλλαρός - Σολωμός - Κάλβος - Μαβίλης - Βαλαωρίτης - Παλαμάς - Ελληνική Νομαρχία - Γλωσσικά και άλλα*, τ. Γ', Αθήνα: Τυπογραφείον Εμμ. Παπαδάκη, 1992 [Διατριβαί και Μελετήματα, αρ. 24].

Β') Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Almeida Joseph A., *Justice as an aspect of the polis idea in Solon's political poems. A reading of the fragments in light of the researches of new classical archaeology*, Leiden-Boston: Brill, 2003 [Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Supplementum, no. 243].
- Andriomenos George, *The reception of Kalvos by modern Greek criticism (1818-1889). Published on the occasion of the bi-centenary of Andreas Kalvos' birth (1792-1992)*, Athens: Periplous, 1992.
- Αωνόνωως, «Esperimento di Traduzione dell'Iliade (Experiment in Translation of the Iliad)», <https://www.internetculturale.it/directorries/ViaggiNeITesto/foscolo/eng/b28.html> (προσπελάστηκε: 30/5/23).
- Bachelard Gaston, *La psychanalyse du feu*, Paris: Gallimard, 1992 [Folio/Essais]. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://gastonbachelard.org/wp-content/uploads/2015/07/psychanalyse_du_feu.pdf (προσπελάστηκε: 10/3/2023).
- Boeke Hanna, *The value of victory in Pindar's odes. Gnomai, cosmology and the role of the poet*, Leiden-Boston: Brill, 2007 [Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Monographs on Greek and Roman Language and Literature, vol. 285].
- Bonnard André, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Από την Ιλιάδα στον Παρθενώνα*, μτφρ. Δημήτρης Θουβιδόπουλος, Αθήνα: Θεμέλιο, ⁴1991 [Ιστορική Βιβλιοθήκη].
- Bundy Elroy L., *Studia Pindarica*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1986 [California Library Reprint Series].

- Burnett Anne Pippin, *Pindar's songs for young athletes of Aigina*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2005.
- Campbell David A. (ed.-trans.), *Greek lyric. Stesichorus, Ibycus, Simonides, and others*, vol. III, Cambridge-Massachusetts & London: Harvard University Press, 1991 [Loeb Classical Library, no. 476].
- Carne Ross D. C., *Λυρική ποίηση. Πίνδαρος*, μτφρ. I. N. & Αλέξανδρος Καζάκης, τ. Β', Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2002.
- de Romilly Jacqueline, *Αρχαία ελληνική γραμματολογία*, μτφρ. Θεώνη Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1988.
- Diel Paul, *Ο συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία*, πρόλ. Gaston Bachelard, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη & Καίτη Χατζηδημού, Αθήνα: Χατζηνικολή, 2007.
- Diels Hermann & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, μτφρ. Βασίλης Α. Κύρκος & Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης, τ. Α', Αθήνα: Παπαδήμας, 2007.
- Finley John H., *Pindar and Aeschylus*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1955 [Martin Classical Lectures, vol. XIV].
- Ford Andrew, *The origins of criticism. Literary culture and poetic theory in classical Greece*, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2002.
- _____, *Homer. The poetry of the past*, Ithaca: Cornell University Press, 2019.
Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://muse.jhu.edu/pub/255/oa_monograph/chapter/2414003 (προσπελάστηκε: 20/4/2023).
- Graham Daniel W., «Εμπεδοκλής και Αναξαγόρας: η απάντηση στον Παρμενίδη» [στο:] Anthony A. Long (επιμ.), *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Συναγωγή συστατικών μελετημάτων. Με 1 χάρτη*, μτφρ. Θεοδόσης Νικολαΐδης & Τάσος Τυφλόπουλος, Αθήνα: Παπαδήμας, 2007, σσ. 244-265.
- Griffin Jasper, *Ομήρου Οδύσσεια*, μτφρ. Μάνος Σκούρας, επιμ. μτφρ.-φιολ. επιμ.-παράρτ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 2010.
- Griffith Mark, «Man and the leaves: A study of Mimnermos fr. 2», *California Studies in Classical Antiquity*, vol. 8, [Berkeley], 1975, σσ. 73-88. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.jstor.org/stable/25010683> (προσπελάστηκε: 10/4/2023).
- Henderson G. P., *Η Ιόνιος Ακαδημία*, μτφρ. Πάνος Καραγιώργος, Αθήνα: Φιλύρα, 2018 [Μελέτες-Δοκίμια].
- Όμηρος, *Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Ραψωδίες ι-π*, επιμ. Alfred Heubeck & Arie Hoekstra, μτφρ. Ρένα Χαμέτη, επιμ. Αντώνης Ρεγκάκος, τ. Β', Αθήνα: Παπαδήμας, 2009.
- _____, *Οδύσσεια. Κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα. Ραψωδίες α-θ*, επιμ. Stephanie West, Alfred Heubeck & John Bryan Hainsworth, μτφρ. Μαρία Κάισαρ, επιμ. ελλ. έκδ. Αντώνης Ρεγκάκος, τ. Α', Αθήνα: Παπαδήμας, 2015.
- _____, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Α-Μ*, επιμ. G. S. Kirk & Bryan Hainsworth, επιμ. ελλ. έκδ. Αντώνης Ρεγκάκος, μτφρ. Ηλίας Τσιριγκάκης, Φιλίω Φιλίππου & Μαρία Κάισαρ, τ. Α', Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018.
- _____, *Ιλιάδα. Ραψωδίες Ν-Ω*, επιμ. Richard Janko, Mark W. Edwards & Nicholas Richardson, επιμ. ελλ. έκδ. Αντώνης Ρεγκάκος, μτφρ. Ρένα Χαμέτη, Μαρία Κάισαρ & Μαρία Νούσια, τ. Β', Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018.
- Hornblower Simon, *Thucydides and Pindar. Historical narrative and the world of epinikian poetry*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2004.
- Kitts Margo, *Sanctified violence in homeric society. Oath-making rituals and narratives in the Iliad*, New York: Cambridge University Press, 2005.
- Kullmann Wolfgang, «The concept of man in the *Odyssey*» [στο:] Μάχης Παϊζη-Αποστολοπούλου (επιμ.), *Σπονδές στον Όμηρο. Από τα πρακτικά του σ' Συνεδρίου για την*

- Οδύσσεια (2-5 Σεπτεμβρίου 1990). Μνήμη Ι. Θ. Κακριδή, Ιθάκη: Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, 1993, σσ. 117-139.
- Lefkowitz Mary R., *First-person fictions. Pindar's poetic 'I'*, Oxford: Clarendon Press & Oxford University Press, 1991.
- _____, *Θνητοί και αθάνατοι. Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων και ο ρόλος τους στη ζωή των ανθρώπων*, μτφρ. Αλεξάνδρα Μελίστα, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005 [Εμείς και οι Αρχαίοι].
- Lesky Albin, «Divine and human causation in homeric epic» [in:] Douglas L. Cairns (ed.), *Oxford readings in Homer's Iliad*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2001, σσ. 170-202.
- Montanari Franco, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ.*, μτφρ. Σπύρος Κουτράκης κ.ά., επιμ. Δανήλ Ιακώβ & Αντώνης Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010.
- Morgan Kathryn A., *Pindar & the construction of Syracusan monarchy in the fifth century B.C.*, Oxford & New York: Oxford University Press, 2015 [Greeks Overseas].
- Murray Penelope, «Poetic inspiration in early Greece» [in:] Andrew Laird (ed.), *Ancient literary criticism*, New York: Oxford University Press, 2006 [Oxford Readings in Classical Studies], σσ. 37-61.
- Nagy Gregory, *Pindar's Homer. The lyric possession of an epic past*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press, 1994.
- _____, «Αρχαϊκές ελληνικές αντιλήψεις για τους ποιητές και την ποίηση» [στο:] George A. Kennedy (επιμ.), *Ιστορία της θεωρίας της λογοτεχνίας. Αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κριτική*, μτφρ. Φιλίω Φιλίππου, θεώρ. μτφρ. Αντώνης Ρεγκάκος, τ. 1, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2008, σσ. 23-121.
- Newman John Kevin & Frances Stickney, *Pindar's art, its tradition and aims*, Hildesheim, München & Zürich: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1984.
- Pindarus, *Pars I. Epinikia*, eds. Bruno Snell & Herwig Maehler, Αθήνα: Παπαδήμας, 1989.
- Popper Karl R., *Ο κόσμος του Παρμενίδη. Δοκίμια για τον Προσωκρατικό Διαφωτισμό*, μτφρ. Κωνσταντίνος Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 2002.
- Race William H., *Πίνδαρος. Ο ποιητής και το έργο του*, μτφρ. Μαρία Τσάτσου, πρόλ.-επιμ. Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2006 [Πάνθεον Αρχαίων Ελλήνων Κλασικών, αρ. 6].
- Rohde Erwin, *Ψυχή. Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες*, μτφρ. Κατερίνα Παυλογεωργάτου, τ. Β', Αθήνα: Ιάμβλιχος, 2004 [Ελλάδα].
- Schadewaldt Wolfgang, *Der Aufbau des pindarischen Epinikion*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966.
- Sigelman Asya C., *Pindar's poetics of immortality*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Taplin Oliver, «The shield of Achilles within the *Iliad*» [in:] Ian McAuslan & Peter Walcot (eds.), *Homer*, intr. R. B. Rutherford, Oxford & New York: Oxford University Press, 1998 [Greece & Rome Studies], σσ. 96-115.
- Taylor A. E., *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφρ. Ιορδάνης Αρζόγλου, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2014.
- Trenti Luigi, «Εισαγωγή» [στο:] Ανδρέα Κάλβου, *Έργα. Ποιητικά. Μέρος πρώτο: Δημοσιευμένα. Le Danaïdi - Ελπίς πατρίδος, Η Λύρα. Ωδαί - Η Λύρα. Νέαι ωδαί*, επιμ.-σχ. Luigi Trenti & Ευριπίδης Γαργαντούδης, μτφρ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, τ. Α', Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2016 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 16], σσ. 19-84.
- _____, «Εισαγωγικό κείμενο στα αποσπάσματα του Ύμνου στις Χάριτες», [στο:] Ανδρέα Κάλβου, *Έργα. Πεζά κείμενα*, επιστ. επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, εισ. μελέτες Παναγής Αλιπράντης κ.ά., μτφρ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, τ. Β', Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2018 [Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη. Νεοελληνική Φιλολογία, αρ. 20], σσ. 79-96.

- Vitti Mario, *Orientamento della Grecia nel suo Risorgimento letterario*, Roma: Il Presente, 1954.
- Vossler Karl, *Italienische Litteraturgeschichte*, Leipzig: G. J. Göschen, 1900 [Sammlung Göschen, no. 125].
- Weil Simon, *Η Ιλιάδα ή το ποίημα της δύναμης*, μτφρ.-εισ. Μαρία Φέλκερ-Καμαρινέα, πρόλ. Μελισσάνθη, Αθήνα: Βιβλιοφιλία, 1984.

Ανεξερεύνητες πτυχές της πνευματικής διαδρομής και συνεισφοράς του ποιητή Οδυσσέα Ελύτη

Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να παρουσιαστούν πληροφορίες για τη ζωή του νομπελίστα ποιητή Οδυσσέα Ελύτη, που αφορούν κατά κύριο λόγο τα παιδικά και νεανικά του χρόνια. Τα κάτωθι αποτελούν μέρος μιας έρευνας που έγινε στο πλαίσιο του προπτυχιακού κύκλου σπουδών της γράφουσας· πιο συγκεκριμένα, στις γραμμές που ακολουθούν, ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στα πρώτα ψευδώνυμα που επέλεξε ο Οδυσσέας Αλεπουδέλης, κατά τη συνεργασία του με το περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*.

1. Παιδικά χρόνια (1911-1917)

Το 1898 ο Παναγιώτης Αλεπουδέλης και η γυναίκα του Μαρία Βρανά αποκτούν την πρώτη τους κόρη Μυρσίνη, και θα ακολουθήσει η γέννηση άλλων πέντε παιδιών. Έτσι, το 1900 γεννήθηκε ο Θεόδωρος, το 1903 ο Βύρων, το 1905 ο Κωνσταντίνος, το 1909 ο Ευάγγελος, και δύο χρόνια αργότερα, στις 2 Νοεμβρίου του 1911, έμελλε να έρθει στον κόσμο και να δει για πρώτη φορά το φως του ήλιου, ο Οδυσσέας, ο μικρότερος γιός της οικογένειας. Η γέννησή του έγινε στην κατοικία της συνοικίας Εφτά Μπαλτάδες (γωνία οδών Αριάδνης και Πασιφάης), στο Ηράκλειο Κρήτης, όπου η οικογένεια παρέμεινε έως το 1914.

Το 1914, τα εργοστάσια του Αλεπουδέλη θα μεταφερθούν στον Πειραιά, κάτι που συνεπαγόταν και την αναπόφευκτη μετακίνηση της οικογένειας στην Αθήνα, και πιο συγκεκριμένα στην οδό Σόλωνος 98Α.¹ Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, η οικογένεια θα παραθερίσει στην Κρήτη και στη Μυτιλήνη, ενώ την επόμενη (1915), ο Ελευθέριος Βενιζέλος, φίλος της οικογένειας Αλεπουδέλη, μετά την παραιτήσή του, θα βρεθεί στη Μυτιλήνη, όπου και θα φιλοξενηθεί στο κτήμα της οικογένειας, από τις 25 Απριλίου έως τις 26 Μαΐου.

Ο μικρός Οδυσσέας έχει ήδη μεγαλώσει και εγγράφεται στο δημοτικό σχολείο, κατά το έτος 1917. Ακόμη και η επιλογή του σχολείου δεν ήταν τυχαία! Έτσι, φοίτησε επί εφτά χρόνια στο ιδιωτικό σχολείο Δ. Ν. Μακρή (οδός Ιπποκράτους), με σημαντικούς δασκάλους και παιδαγωγούς, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνονταν ο Ι. Θ. Κακρυδής και ο Γιάννης Αποστολάκης.

Εισείνη την εποχή στο σπίτι, μαζί με την οικογένεια, ζει η Γερμανίδα γκουβερνάντα Anna Keller.² Επίσης, όπως γράφει στα *Ανοιχτά Χαρτιά*, πέρα από την Άννα, μαζί τους έμενε και μία Κρητικιά μαγειρίσσα, η οποία είχε κεντρίσει το ενδιαφέρον του, με τα «ζόρια» και τα ακατανόητα λόγια της. Από τη συνοπτική περιγραφή που δίνει, εύκολα γίνεται εμφανές ότι τα ζόρια που προκαλούσαν τον θαυμασμό του δεν ήταν τίποτε άλλο από τις γνωστές τελετουργίες ξεματιάσματος και προστασίας, όπως λόγω χάρη οι σταγόνες ελαιολάδου στο νερό και ο αγιασμός με κλωναράκια βασιλικού.³

¹ Βλ. Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης - Βιβλιογραφία 1935-1971*. Συνεργασία: Αγγελικής Γαβαθά, Αθήνα: Ίκαρος, 1997, σ. 139.

² Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος, 2009, σ. 214.

³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 26-27.

2. Παιδικά χρόνια (1918-1925)

Ο Οδυσσέας συνεχίζει τη φοίτησή του στο δημοτικό και τα καλοκαίρια των ετών 1920-1922, παραθερίζει με την οικογένειά του στις Σπέτσες.⁴

Γενικά, από την περίοδο της φοίτησής του στο δημοτικό, φαίνεται να είχε μια ροπή προς τα γράμματα, αλλά όπως ο ίδιος γράφει δεν τον συγκινούσε καθόλου η ποίηση, πράγμα που επαναλαμβάνει αρκετές φορές. Μάλιστα, τονίζει πως στα χρόνια του δημοτικού είχε μια ξεχωριστή επαφή με τα βιβλία των «μεγάλων», όπως τα χαρακτηρίζει, και, εν αντιθέσει με τον αδερφό του Ευάγγελο, προτιμούσε να αγοράζει βιβλία και περιοδικά με το χαρτζιλίκι του, αντί μπάλες και ζαχαρωτά. Έτσι, είχε την ευκαιρία να διαβάσει από πολύ μικρός τα χρονικά της χώρας του, και να περιηγηθεί σε πολλά μέρη, με απώτερο στόχο προφανώς να μάθει και να ανακαλύψει τη γενέτειρά του, αλλά όχι να συγκινηθεί, κάτι που συνέβη –αναπόφευκτα– πολύ αργότερα.⁵

Ένας ακόμη χρόνος κάνει τον κύκλο του και τώρα το ημερολόγιο γράφει 1924. Και αυτό το καλοκαίρι θα βρεθούν στην οικία Καρακαλλά, στις Σπέτσες, λίγο πριν από την εγγραφή του μικρού Οδυσσέα στο Γ' Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών (γωνία Λυκαβηττού και Σόλωνος),⁶ ενώ παράλληλα ο νεαρός Οδυσσέας θα εγγραφεί στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*, με το ψευδώνυμο: *Τετραπέρατος*.

2.1. Ο Ελύτης στη *Διάπλασι των Παίδων*, το 1924

Σάββατο 19 Ιουλίου 1924 ήταν η ημερομηνία που εγκρίθηκε το ψευδώνυμο *Τετραπέρατος*, στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*, σε κάποιο αγόρι, που δεν έβαλε τα αρχικά του στην παρένθεση, όπως συνηθιζόταν, αλλά μόνο ένα λατινικό ερωτηματικό, με τη μορφή: *Τετραπέρατος*, α. (?), όπου το α δήλωνε το φύλλο του.⁷

Ακριβώς στο επόμενο τεύχος, υπάρχει και η πρώτη Μ. Α. (Μικρή Αγγελία), με την υπογραφή *Τετραπέρατος*, ενώ στο ίδιο φύλλο, ο υπεύθυνος της αλληλογραφίας απαντά σε κάποια επιστολή του ότι, αφενός μεν, του ενεκρίθη το ψευδώνυμό του, αφετέρου δε, πως τον δέχεται μετά χαράς. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι στην πρώτη Μ. Α. ο *Τετραπέρατος* προκηρύσσει διαγωνισμό Μ. Μ. (Μικρών Μυστικών), με δύο βραβεία –τα οποία δεν προσδιορίζει τί ακριβώς θα είναι–, δίνοντας τη διεύθυνση «Θεόδωρον Αλεπουδέλην, Σπέτσας».⁸ Και φυσικά σε αυτό το σημείο αρχίζουν οι προβληματισμοί, εάν το ψευδώνυμο αυτό είναι του Οδυσσέα ή του αδερφού, του Θεοδώρου, ο οποίος τότε ήταν 24 ετών. Παρ' όλ' αυτά, συλλέγοντας και συγκρίνοντας τις πληροφορίες, από τη δραστηριότητα του *Τετραπέρατου* στη *Διάπλασι*, είναι σίγουρο πως το ψευδώνυμο ανήκε στον Ελύτη, καθώς στα τεύχη που ακολουθούν, η διεύθυνση που δίνει πια είναι: «Σόλωνος 98-Α, Αθήνας, Οδυσσέας Αλεπουδέλης».⁹ Άρα, κατά την εγγραφή του, ευρισκόμενος στις Σπέτσες, προτίμησε να βάλει τα στοιχεία του μεγαλύτερου αδερφού του, ίσως λόγω μη εξοικείωσης ακόμη με τη διαδικασία.

Με το συγκεκριμένο ψευδώνυμο θα σημειώσει μια δραστηριότητα στη στήλη των Μ. Α., έως και τις 17 Ιανουαρίου 1925. Γενικά, ο *Τετραπέρατος* δεν έστειλε κανένα κείμενο για τη Σ.Σ.Σ. (Σελίδα Συνεργασίας Συνδρομητών), στην οποία συνήθιζαν οι ψευδωνυμούχοι να στέλνουν κείμενα ή ποιήματά τους, ώστε να εγκριθούν και να δημοσιευθούν στα επόμενα τεύχη. Επίσης, δεν δημοσίευσε κάποια «Πνευματική Άσκηση», αν ληφθεί υπόψη ότι υπήρχε και αυτή η συνήθεια, σύμφωνα με την οποία οι συνδρομητές επινοούσαν ασκήσεις, όπως

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 252.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 19, 26-27, 252, 332.

⁶ Βλ. Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης - Βιβλιογραφία 1936-1971*, ό.π., σ. 139.

⁷ Βλ. *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, τχ. 34, 19 Ιουλίου 1924, σ. 271.

⁸ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, τχ. 35, 26 Ιουλίου 1924, σσ. 279-280.

⁹ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 31, τχ. 41, 06 Σεπτεμβρίου 1924, σ. 328.

σταυρόλεξα και γρίφους, απευθυνόμενες προς τα υπόλοιπα μέλη. Με άλλα λόγια, η δραστηριότητά του περιορίστηκε μόνο στις Μ. Α.

Σημαντικό θα ήταν επίσης να τονιστεί ότι την 1^η Νοεμβρίου 1924, ξεκίνησε ένας έρανος από το περιοδικό, για την ανέγερση ενός μνημείου με την προτομή του ποιητή Πολέμη. Κάθε εβδομάδα, σε ξεχωριστό πίνακα, σημειώνονταν τα χρήματα που δίνονταν, δηλώνοντας είτε το ψευδώνυμο των παιδιών, είτε το πατρικό τους επίθετο. Έως και τη συγκέντρωση του επιθυμητού ποσού, δεν υπήρξε καμιά δωρεά, ούτε από την οικογένεια Αλεπουδέλη, ούτε από το ψευδώνυμο *Τετραπέρατος*.

Από τις Μ. Α. που δημοσιεύθηκαν σε αυτό το διάστημα, προκύπτουν αρκετές πληροφορίες για τον δεκατριάχρονο τότε Οδυσσέα. Αξιοσημείωτο ήταν το ενδιαφέρον και το πάθος του να διαβάσει νέα κείμενα, όπως αυτό προκύπτει από τις απαντήσεις που έστειλε στη *Διάπλασι*, οι οποίες δημοσιεύονταν στη στήλη: «*Η Διάπλασι ασπάζεται*» (πχ. «*Τετραπέρατον* έστειλα· η “*Γυφτοπούλα*” είναι στους τόμους 19 και 20 της Α' Περιόδου»).¹⁰

Τη χρονιά αυτή, ο Οδυσσέας αλληλεπιδρούσε με διάφορους συνδρομητές της *Διαπλάσεως*, των οποίων δυστυχώς δεν αποκαλύφθηκαν τα ονόματά τους σε επόμενα τεύχη, και το μόνο που γνωρίζουμε για αυτούς είναι τα ψευδώνυμά τους, με εξαίρεση τον *Ιππότη του Μεσσαίωτος*. Επίσης, συμμετείχε σε διαγωνισμούς άγραφων καρτών, όπως της *Πασχαλιάς*, της *Ζακελίνας*¹¹ και του Χαριλάου Νικολόπουλου.

Συνολικά, έως τις 17 Ιανουαρίου 1925, το ψευδώνυμο *Τετραπέρατος* θα εμφανιστεί δεκαεννέα φορές είτε στις Μ. Α., είτε στην αλληλογραφία της *Διαπλάσεως*. Ανάμεσα σε αυτές, αξίζει να τονιστεί ότι ο Οδυσσέας μιλούσε με τον *Ιππότη του Μεσσαίωτος*, ο οποίος του είχε ευχηθεί μέσω των Μ. Α. χρόνια πολλά, στις 25 Οκτωβρίου 1924,¹² και λίγα τεύχη παρακάτω τον βράβευσε, για τη συμμετοχή του σε διαγωνισμό άγραφων καρτών, που είχε προκηρύξει,¹³ με βραβεία: α') έναν τόμο της Β' Περιόδου της *Διαπλάσεως*, β') μυθιστόρημα του Ιουλίου Βερν και γ') Νικ-Κάρτερ.¹⁴ Σύμφωνα με τη διεύθυνση που είχε δηλώσει προκηρύσσοντας τον διαγωνισμό του, το πραγματικό του όνομα ήταν Ανδρέας Μανωλίδης και έμενε στην Αθήνα, προδίδοντας με τον τρόπο αυτό την ταυτότητά του.¹⁵

Η τελευταία Μ. Α. που σφραγίζει το ψευδώνυμο *Τετραπέρατος* είναι μεγάλης σημασίας, όπως θα γίνει εμφανές παρακάτω. Την περίοδο αυτή, τα παιδιά συνήθιζαν να οργανώνουν συλλόγους, των οποίων οι σκοποί ήταν διάφοροι, όπως να αποκαλύπτουν ψευδώνυμα των «εχθρών» τους και διοργανώνουν διαγωνισμούς. Στις 17 Ιανουαρίου 1925, κάνει την εμφάνισή του ο σύλλογος «*Κεραυνός*», με υπεύθυνο ξεσπαθώματος τον *Τετραπέρατο*.¹⁶ Ωστόσο, αν και μόλις είχε διοριστεί υπεύθυνος ξεσπαθώματος, αυτή είναι η τελευταία εμφάνισή του, και οι λόγοι θα αιτιολογηθούν με όσα ακολούθησαν το 1925.

2.2. Ο Ελύτης στη *Διάπλασι των Παιδών*, το 1925

Μία εβδομάδα μετά την εμφάνιση του συλλόγου «*Κεραυνός*», εγκρίνεται το ψευδώνυμο *Ερμής*, με τη μορφή: *Ερμής*, α(;;;) και στο ίδιο τεύχος της 24^{ης} Ιανουαρίου 1925, δημοσιεύονται οι Μ. Α.: «*Ο Ερμής έρχεται*» και «*Αλ! Μόλις αφιχθείς στο σαλονάκι της Διαπλάσεως χαιρετά Διαπλάσoπούλα και Διαπλάσοπούλες – Ο Ερμής*».¹⁷

Το ακριβώς επόμενο Σάββατο, ο *Ερμής* δημοσιεύει μια Μ. Α., στην οποία, κάνοντας ένα λογοπαίγνιο, προσβάλλει τον αντίπαλο σύλλογο «*Τιτάν*», με την εξής φράση:

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 237.

¹¹ Βλ. *Η Διάπλασι των Παιδών*, τ. 31, τχ. 33, 12 Ιουλίου 1924, σ. 264 & *Η Διάπλασι των Παιδών*, τ. 31, τχ. 51, 15 Νοεμβρίου 1924, σ. 408.

¹² Βλ. *Η Διάπλασι των Παιδών*, τ. 31, τχ. 48, 25 Οκτωβρίου 1924, σ. 384.

¹³ Βλ. *Η Διάπλασι των Παιδών*, τ. 32, τχ. 1, 6 Δεκεμβρίου 1925, σ. 8.

¹⁴ Βλ. *Η Διάπλασι των Παιδών*, τ. 31, τχ. 36, 2 Αυγούστου 1924, σ. 288.

¹⁵ Βλ. *Η Διάπλασι των Παιδών*, τ. 31, τχ. 32, 5 Ιουλίου 1924, σ. 256.

¹⁶ Βλ. *Η Διάπλασι των Παιδών*, τ. 32, τχ. 7, 17 Ιανουαρίου 1925, σ. 56.

¹⁷ *Η Διάπλασι των Παιδών*, τ. 32, τχ. 8, 24 Ιανουαρίου 1925, σσ. 63-64.

«Κύριε Τι(πο)τάν, αφού είσαι Τίποτε, τί μας κάνεις τάχα το σπουδαίο;; Φιλικώτατα – Ερμής».¹⁸

Ο *Ερμής* δεν ήταν άλλος από τον μικρό Αλεπουδέλη, κάτι που αιτιολογεί την αλλαγή του πρώην ψευδώνυμου του (*Τετραπέρατος*), καθώς από την στιγμή που ήταν μέλος ενός συλλόγου, έπρεπε να διασφαλιστεί η ανωνυμία αυτού και των υπόλοιπων μελών. Έτσι, αφού τίποτε πια δεν πρόδιδε την ταυτότητά του, στην ανακοίνωση του «Κεραυνού» για τα νέα μέλη της αρχαιρεσίας του, ο *Ερμής* θα οριστεί υπεύθυνος των διαγωνισμών.¹⁹

Συνολικά, το εν λόγω ψευδώνυμο θα εμφανιστεί στα τεύχη της *Διαπλάσεως* τριάντα φορές, με μια ακόμη πιο ένθερμη δραστηριότητα, εν συγκρίσει με αυτή του *Τετραπέρατου*.

Ως υπεύθυνος των διαγωνισμών στον σύλλογο «Κεραυνός», θα προκηρύξει συνολικά τρεις διαγωνισμούς με ακριβά δώρα για την εποχή και έναν ακόμη ανεξάρτητο του συλλόγου. Επρόκειτο για διαγωνισμούς σκίτσων, με βραβεία: 1) φωτογραφική μηχανή, 2) τόμο *Διαπλάσεως* 1915 και 3) *Σάνσελορ* – Ιουλιού Βερν,²⁰ καρτών με τοποθεσίες, με βραβεία: 1) Φουτ-μπολ, 2) *Άθλοι Βίκτωρος Ουγγώ και Βιβλίον 10 δραχμών*,²¹ άγραφων καρτών (με έξι αδιευκρίνιστα βραβεία)²² και, τέλος, έναν ανεξάρτητο από τον σύλλογο στον οποίο ανήκε, με πέντε αδιευκρίνιστα βραβεία και θέμα άγραφες, κωμικές κάρτες.²³

Αναφορικά με τον σύλλογο «Κεραυνός», φαίνεται πως επρόκειτο για ομάδα μικρών ηλικιακά παιδιών, τα οποία ανταγωνίζονταν, κυρίως, τον σύλλογο «Τιτάν». Η ηλικία μάλιστα των Κεραυνιτών, ήταν η αφορμή για χλευασμό και το αδύναμο πολλές φορές σημείο τους. Άλλωστε, ο *Ερμής* για παράδειγμα, ήταν μόλις 14 ετών! Ωστόσο, δεν έλειπαν οι ανταγωνισμοί, οι διαμάχες και οι προκλήσεις, όπως: «Τρεις Σωματοφύλακες, Αήττητε, σας θεωρώ ανάξιους να με ανακαλύψετε... Ερμής»,²⁴ και οι αντίστοιχες απαντήσεις: «Μικρόκοσμε, στοιχηματίζεις ένα εικοσιπενταράκι; Ερμή, Κεραυνέ, με μπεμπέδες δεν πιανόμαστε. Ο Ανιχνευτών: Αρτανιάν – Τρεις Σωματοφύλακες».²⁵ Παράλληλα, λίγα φύλλα παρακάτω ο νεαρός Οδυσσέας γράφει: «Τρεις Σωματοφύλακες Αρτανιάν, δεν πιάνεστε, με μπεμπέδες;; Μα... ούτε και εγώ – Φιλικώτατα: Ερμής».²⁶

2.2.1. Παιδικοί έρωτες

Εξαιρετικά ενδιαφέρον για την τρυφερή του ηλικία, είναι το παιχνίδι με το *Νιόβγαλο Τριαντάφυλλο* που ζετυλιγεται στα φύλλα της *Διαπλάσεως*. Δυστυχώς, το ψευδώνυμο δεν αποκαλύφθηκε ποτέ στα επόμενα φύλλα και έτσι δεν μπορεί να εξακριβωθεί η ταυτότητά της. Η έγκρισή του έγινε με τη μορφή *Νιόβγαλο Τριαντάφυλλο, κ (;)*²⁷ όπου η χρήση του ερωτηματικού, όπως και στην περίπτωση του Οδυσσέα, δεν επιτρέπει την επιβεβαίωση, για το εάν πίσω από αυτό κρυβόταν η Βέτα Γεωργιάδου, καθώς αρκετά τεύχη μετά, το ψευδώνυμο θα εγκριθεί σε ένα αγόρι, με μια ιδιαίτερη αποκάλυψη.²⁸ Όσο το ψευδώνυμο ανήκε στο αγόρι, ο σύλλογος των «Παλιότσων», στην προσπάθειά του να αποκαλύψει περισσότερα παιδιά, θα αποδώσει το *Νιόβγαλο Τριαντάφυλλο* στη Βέτα Γεωργιάδου – κάτι που μάλλον δεν ίσχυε από τη στιγμή που ο ψευδωνυμούχος δεν ήταν πλέον κορίτσι· ενδεχομένως, Βέτα να ονομαζόταν η προηγούμενη κάτοχός του.

¹⁸ Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 10, 7 Φεβρουαρίου 1925, σ. 80.

¹⁹ Βλ. Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 11, 14 Φεβρουαρίου 1925, σ. 88.

²⁰ Βλ. Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 14, 7 Μαρτίου 1925, σ. 112.

²¹ Βλ. Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 21, 25 Απριλίου 1925, σ. 168.

²² Βλ. Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 32, 11 Ιουλίου 1925, σ. 256.

²³ Βλ. Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 15, 14 Μαρτίου 1925, σ. 120.

²⁴ Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 12, 21 Φεβρουαρίου 1925, σ. 96.

²⁵ Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 18, 4 Απριλίου 1925, σ. 144.

²⁶ Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 21, 25 Απριλίου 1925, σ. 168.

²⁷ Βλ. Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 10, 7 Φεβρουαρίου 1925, σ. 79.

²⁸ Βλ. Η *Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 23, 9 Μαΐου 1925, σ. 183.

Έναν μήνα μετά την έγκριση του ψευδώνυμου *Νιόβγαλο Τριαντάφυλλο*, στις 7 Μαρτίου, δημοσιεύεται η Μ. Α.: «Καλώς τον κ. Ερμή μας πρόσεχε όμως μην πατήσης στ' αυγά και μουτζουρωθείς, τρώγοντας και μία χυλόπητα – Νιόβγαλο Τριαντάφυλλο».²⁹

Ο δεκατετράχρονος τότε Οδυσσέας φαίνεται πώς ήταν ετοιμόλογος, αλλά όχι και τόσο προσεκτικός με αποτέλεσμα, αντί να απαντήσει στο *Νιόβγαλο Τριαντάφυλλο*, να απευθύνεται στο *Μαραμένο Τριαντάφυλλο*, γράφοντας την εξής Μ.Α.: «Μαραμένο Τριαντάφυλλο... παρτόν!... εκεί που δε σε σπέρνουνε να μη φυτρώνεις... Δ/σις διαγωνισμού μου αλλάσει: Αριστείδη Μεταξάν, Πινδάρου 12 Αθήνας – Ερμής».³⁰ Με αφορμή την απάντηση του *Ερμή*, έρχονται οι *Μήλβιλ* και *Φάυστα* να δημοσιεύσουν τη Μ. Α.: «*Νιόβγαλο Τριαντάφυλλο*, καλή χώνεψη στη χυλόπητα – *Μήλβιλ*, *Φάυστα*»,³¹ οι οποίες, βάσει της δραστηριότητάς τους στο περιοδικό, ήταν φίλες του Οδυσσέα, κάτι που δικαιολογεί την υπεράσπισή του· επιπλέον το *Νιόβγαλο Τριαντάφυλλο* είχε επιχειρήσει να αποκαλύψει την ταυτότητά τους, χωρίς επιτυχία.³²

2.2.2. Η ήττα του συλλόγου «Κεραυνός» και των μελών του

19 Σεπτεμβρίου 1924, ήταν η πρώτη εμφάνιση του Οδυσσέα στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*, με το ψευδώνυμο *Τετραπέρατος*. 19 Σεπτεμβρίου 1925, ήταν και η μοιραία ανακάλυψη του ψευδώνυμου του, *Ερμής*, από τον αντίπαλο σύλλογο «Ανεμοστρόβιλος» και ανιχνευτή κάποιον με το ψευδώνυμο *Κεραυνός*, κάνοντας ακόμα πιο ειρωνική την ανακάλυψη. Η Μ. Α., που έφερε στο φως το πατρικό του όνομα, είχε ως εξής:

Σύλλογος Ανεμοστρόβιλος

Ανεμοστροβιλίσματα: Νιρβάνα = Παπαδάκη, Ερμής = Αλεπουδέλης, Ελληνόπουλο = Παπαδάκη, Βεατρίκη = Μαθρουδή, Διάνα = Μυρογιάννη, Νύμφη του Έβρου = Βάου, Ταυγέτη = Θωμάκου – Των Ανιχνευτών <Κεραυνός>.³³

Μετά τη δημοσίευση της Μ. Α. από τον σύλλογο «Ανεμοστρόβιλο», ο σύλλογος «Κεραυνός», θα δημοσιεύσει:

Σύλλογος «Κεραυνός»

– Ανεμοστρόβιλε, πόθεν εξάγεις ότι χάριν αποφυγής στοιχήματος διελύθημεν; ; ; Αναμένετε επιστολήν μας. Ο σύλλογος «Κεραυνός» διατηρεί τα αυτά ψευδώνυμα τιμής ένεκεν και ανδρείας. Οι Κεραυνίται.³⁴

Με την ανακάλυψη του ψευδώνυμου *Ερμής*, ο μικρός Αλεπουδέλης δεν θα ξαναεμφανιστεί στο περιοδικό με κάποιο νέο ψευδώνυμο, κλείνοντας έτσι η πορεία του στη *Διάπλασι*.

3. Εφηβικά χρόνια (1926-1929)

Ήδη από τα χρόνια του Γυμνασίου, ο μικρός Οδυσσέας ένιωθε ότι «ήταν γεννημένος άνθρωπος των γραμμάτων», αλλά παράλληλα δεν μπορούσε να το παραδεχθεί και να το καταλάβει, ίσως και λόγω του μικρού της ηλικίας του. Τα χρόνια αυτά άρχισε να διακρίνεται σε αγώνες ταχύτητας και να είναι ένα από τα φανατικά μέλη της πεζοπορικής ομάδας, που κάθε Κυριακή σιαρφάλωναν στις κορυφές της Πεντέλης και του Υμηττού, ενώ παράλληλα ξεκίνησε να προπονείται τακτικά στο γήπεδο του «Εθνικού».

²⁹ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 14, 7 Μαρτίου 1925, σ. 112.

³⁰ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 16, 21 Μαρτίου 1925, σ. 128.

³¹ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 17, 28 Μαρτίου 1925, σ. 136.

³² Βλ. *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 14, 7 Μαρτίου 1925, σ. 112.

³³ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 42, 19 Σεπτεμβρίου 1925, σ. 336.

³⁴ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τ. 32, τχ. 48, 31 Οκτωβρίου 1925, σ. 384.

Κατά βάθος, η ενασχόληση με τον αθλητισμό και τους αγώνες ταχύτητας, φαίνεται πως δεν τον κάλυπτε και δεν τον έκανε να νιώθει θαυμασμό ή ευχαρίστηση. Παρ' όλ' αυτά, ξεκίνησε να διαβάζει Καμπούρογλου, Πασαγιάννη, Γρανίτσα, και αγόρασε έναν τρίτομο Οδηγό της Ελλάδος του Ελευθερουδάκη, ώστε και τα αναγνώσματά του, να ήταν σχετικά με τις τότε του ασχολίες και δραστηριότητες.³⁵

Το καλοκαίρι του 1926 η οικογένεια Αλεπουδέλη θα παραθερίσει στην Τήνο, στη Μύκονο και στη Σαντορίνη,³⁶ ενώ, με την άφιξη του 1927, ο Οδυσσέας θα έρθει αντιμέτωπος με προβλήματα υγείας, που θα αλλάξουν παντελώς τη ζωή και τις συνήθειες του, μέχρι τότε.

Το έτος 1927, θα έλεγε κανείς ότι ενασχολώνεται με την πασίγνωστη ρήση: «Κάθε εμπόδιο για καλό». Η υπερκόπωση της εφηβείας, η αδενοπάθεια και ο αναπόφευκτος πυρετός, ήρθαν απρόσμενα στη ζωή του μικρού αθλητή και τον έριξαν στο κρεβάτι από τη μια στιγμή στην άλλη. Έτσι, οι εξετάσεις του σχολείου και οι προπονήσεις μπόρσαν σε δεύτερη μοίρα, κάτι που, όπως και ο ίδιος παραδέχεται, δεν ήταν και τόσο κακό, τελικά. Κατά τη διάρκεια της ανάρρωσής του, όπως γράφει περιπαικτικά, καταβρόχθιζε μαζί με το φρέσκο βούτυρο και τα μπιφτέκια, βιβλία και περιοδικά όπως: *Νέα Εστία*, *Ηλύσια Πνοή*, *Λόγος*, *Πρωτοπορία*, *Ελληνικά Γράμματα*, *Φιλότεχνος*, *Αλεξανδρινή Τέχνη*. Και όλα τον συγκινούσαν, εκτός από την ποίηση!

Μέχρι που ήρθε η στιγμή και διάβασε Καβάφη. Ήταν η περίοδος της ζωής του, που ένιωθε ότι τα 9/10 των ποιημάτων, ήταν μίζερα και τους έλειπε η υπερηφάνεια. Κατά βάθος, αν και η ποίηση του Καβάφη κατόρθωσε να ξυπνήσει κάτι μέσα του, στην πραγματικότητα ούτε αυτή τον γοήτευσε όπως περίμενε. Και ευρισκόμενος μόλις στα δεκαέξι του έτη, συνειδητοποίησε πως ο ίδιος δεν ήθελε να γράφει για τη μίζερα και τα προβλήματα σε τόνους απελπισίας, όπως έκαναν οι ποιητές που διάβαζε, αλλά να εκφράσει όσα ήδη είχε νιώσει, όταν περπατούσε ξυπόλητος στις παραλίες ενός νησιού, το αίσθημα του σκιρτήματος που ένιωθε ως νέος, το θάμβος του γυμνού σώματος! Μπροστά σε όλες αυτές τις σκέψεις απορεί και ο ίδιος ο ποιητής μετέπειτα, πώς μπόρεσε η ποίηση του Καβάφη να του ξυπνήσει αυτά τα συναισθήματα και αυτές τις εικόνες. Προτίμησε να μην επιχειρήσει ποτέ να δώσει εξηγήσεις και να τα αφήσει όλα, στον βωμό των μυστηρίων της ζωής.

Και ενώ μέσα του πίστευε πως η ποίηση μπορούσε να αποκτήσει έναν καινούργιο, μοναδικό και διαφορετικό χαρακτήρα, εν συγκρίσει με αυτόν που είχε ως τότε διαμορφώσει, ήρθε το απολυτήριο του Γυμνασίου (1928) και, σε συνδυασμό με τις εξετάσεις, απώθησε κάθε ενδιαφέρον και πάθος που είχε μέσα του για τα φιλολογικά ζητήματα.

Ωστόσο, η θέρμη και η αγάπη που τον κατέκλυζαν, δεν άργησαν να ξυπνήσουν μέσα του και πάλι, λίγους μήνες αργότερα, και συγκεκριμένα το 1929. Επρόκειτο για ένα έτος ξεκινώντας μεταξύ του σχολείου και του πανεπιστημίου. Με το τσιγάρο στα χείλη και την τσέπη γεμάτη χρήματα, ξεκίνησε να επισκέπτεται βιβλιοπωλεία, πέφτοντας συμπτωματικά σε ένα βιβλίο του Eluard, που, κατά τη γνώμη του, μόνο τυχαίο δεν ήταν αυτό το βιβλίο. Ξεκίνησε να διαβάζει Eluard με πάθος και κάθε μέρα γεμάτος ανυπομονησία και αγωνία, περίμενε να φύγουν όλοι από το σπίτι, ώστε να απαγγέλει τα ποιήματα δυνατά, να χρωματίζει τη φωνή του διαφορετικά και να απολαμβάνει τους στίχους και την κάθε λέξη. Ήταν ήδη με το ένα πόδι στον Υπερρεαλισμό και έτσι, πήρε την απόφαση να γράψει στον εκδότη José Corti, ρωτώντας τον κάθε λεπτομέρεια για το συγκεκριμένο κίνημα. «Ο Eluard θεωρούνταν υπερρεαλιστής, οι υπερρεαλιστές τί πίστευαν, σε τί διέφεραν με τους άλλους ποιητές, και υπήρχαν πολλοί υποστηρικτές αυτού του κύκλου»; Τέτοιας φύσεως ήταν τα ερωτήματα που έθεσε στην επιστολή του, αλλά η απάντηση που έλαβε δεν ήταν καθόλου ικανοποιητική. Ο José Corti αρκέστηκε στην αποστολή ενός διαφημιστικού τεύχους, με φωτογραφίες ποιητών και τίτλους βιβλίων, χωρίς να υπάρχει κάποια ουσιαστική απάντηση στα ερωτήματα του νεαρού Οδυσσέα.

³⁵ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, ό.π., σσ. 333-334.

³⁶ Βλ. Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης - Βιβλιογραφία 1935-1971*, ό.π., σ. 140.

Την ίδια εποχή, ο Μεντζέλος και ο René Crevel νοσηλεύονται στο νοσοκομείο της Λωζάννης από φυματίωση. Πριν πεθάνουν, ο πρώτος από την αρρώστια και ο δεύτερος αυτοκτονώντας, ο Γάλλος πρωτεργάτης του Υπερρεαλισμού μεταλαμπάδευσε τόσες πληροφορίες και γνώσεις στον Μεντζέλο, ο οποίος, βάσει αυτών, έγραψε μια μελέτη και την δημοσίευσε στο περιοδικό *Λόγος*. Η ικανοποίηση του δεκαοχτάχρονου τότε Οδυσσέα, ήταν τόσο μεγάλη, καθώς για πρώτη φορά έπεφτε στα χέρια του και διάβαζε κάποια μελέτη γύρω από τον Υπερρεαλισμό, τίμια και περιληπτική, με ουσιαστικό περιεχόμενο, κάτι που δεν είχε συναντήσει μέχρι εκείνη τη χρονιά στις αναζητήσεις του.

Το έτος 1929, λήγει με ένα αίσθημα βάρους και αδιεξόδου. Ο Οδυσσέας δεν ήξερε τί ήθελε να ακολουθήσει. Τα πένθη που είχαν πλήξει την οικογένειά του ήταν πολλά και ο ίδιος συνειδητοποιούσε μέρα με τη μέρα πόσο έντονα τον ενδιέφερε ο κόσμος των βιβλίων και των γραμμάτων. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή που δίνει, πως κάθε φορά που αντιλαμβάνόταν την ύπαρξη κάποιου διαφορετικού και ξεχωριστού κειμένου από τα άλλα, έκανε τα πάντα για να το προμηθευτεί και να το απολαύσει. Κατά συνέπεια, δεν άργησε να διαβάσει με ευχαρίστηση και ηδονή *Τον Παράφωνο Αυλό* του Καίσαρος Εμμανουήλ, *Στου γλυτωμού το χάζι* του Θεόδωρου Ντόρου, *Τα ποιήματα* του Νικήτα Ράντου, τη *Στροφή* του Σεφέρη, κτλ.³⁷ Ακόμη, στα αναγνώσματά του εξέχουσα θέση κατείχε και ο Παπατζώνης, καθώς περίμενε αγωνιωδώς, πότε θα κυκλοφορούσε το επόμενο τεύχος της *Πρωτοπορίας*, ώστε να διαβάσει έστω και ένα ποίημά του, συνήθεια που ξεκίνησε το 1928, έως το 1931.³⁸

Παράλληλα, φαίνεται πως ένιωθε πίεση από το οικογενειακό του περιβάλλον σχετικά με τις σπουδές του, καθώς και ο θείος του Στρατής (αδερφός της μητέρας του), αλλά και ο αδερφός του Ευάγγελος, τον κατέριναν για τις επιλογές του και τον ωθούσαν στην επιλογή μιας εργασίας με επαγγελματικές προοπτικές στο μέλλον.³⁹

Θα ακολουθήσουν πολλές ανατροπές στη ζωή του, διαμορφώνοντας, σταδιακά, την προσωπικότητα «Ελύτη», όπως είναι γνωστή σήμερα. Ωστόσο, υπάρχουν ακόμα πολλά ανοιχτά πεδία για τον συγκεκριμένο ποιητή, όπως τα ποιήματα του Τρότσι που μετέφραζε σε μια αρχαιομαρξιστική εφημερίδα όσο ήταν φοιτητής, η συμβολή του ως τεχνοκριτικού και η μελέτη κειμένων του, που δεν έχουν παρουσιαστεί ακόμη.

³⁷ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, ό.π., σσ. 335-341.

³⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 372.

³⁹ Βλ. στο ίδιο, σ. 324.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Ελύτης Οδυσσέας, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος, 2009.

1924

- Η Διάπλασις των Παιδων*, τ. 31, τχ. 34, 19 Ιουλίου 1924, σ. 271.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 35, 26 Ιουλίου 1924, σσ. 279-80.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 36, 2 Αυγούστου 1924, σ. 288.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 41, 6 Σεπτεμβρίου 1924, σσ. 327-8.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 42, 13 Σεπτεμβρίου 1924, σ. 336.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 44, 27 Σεπτεμβρίου 1924, σ. 352.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 45, 4 Οκτωβρίου 1924, σ. 360.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 47, 11 Οκτωβρίου 1924, σ. 368.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 48, 25 Οκτωβρίου 1924, σ. 383.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 49, 1 Νοεμβρίου 1924, σ. 392.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 51, 15 Νοεμβρίου 1924, σ. 408.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 1, 6 Δεκεμβρίου 1924, σ. 8.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 2, 13 Δεκεμβρίου 1924, σ. 16.

1925

- Η Διάπλασις των Παιδων*, τ. 32, τχ. 7, 17 Ιανουαρίου 1925, σ. 56.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 8, 24 Ιανουαρίου 1925, σ. 63.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 10, 7 Φεβρουαρίου 1925, σ. 80.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 11, 14 Φεβρουαρίου 1925, σσ. 86-7.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 12, 21 Φεβρουαρίου 1925, σ. 96.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 14, 7 Μαρτίου 1925, σ. 112.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 15, 14 Μαρτίου 1925, σ. 120.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 16, 21 Μαρτίου 1925, σ. 128.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 17, 28 Μαρτίου 1925, σ. 136.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 18, 4 Απριλίου 1925, σ. 144.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 19, 11 Απριλίου 1925, σ. 152.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 20, 18 Απριλίου 1925, σ. 160.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 21, 25 Απριλίου 1925, σ. 168.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 22, 2 Μαΐου 1925, σσ. 175-6.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 23, 9 Μαΐου 1925, σ. 184.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 25, 23 Μαΐου, 1925, σ. 200.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 26, 30 Μαΐου 1925, σ. 208.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 29, 20 Ιουνίου 1925, σ. 232.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 30, 27 Ιουνίου 1925, σ. 240.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 31, 4 Ιουλίου 1925, σ. 248.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 32, 11 Ιουλίου 1925, σ. 256.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 31, τχ. 33, 18 Ιουλίου 1925, σ. 264.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 35, 1 Αυγούστου 1925, σ. 280.
Η Διάπλασις των Παιδων, τ. 32, τχ. 42, 19 Σεπτεμβρίου 1924, σ. 33.

[Τα πιο πάνω τεύχη, όπως και όλη η *Διάπλασις* είναι πλέον ψηφιοποιημένα από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων: <https://library.parliament.gr/Portals/6/pdf/digitalmicrofilms.pdf>]

Βοηθήματα

Vitti Mario, *Οδυσσέας Ελύτης - Βιβλιογραφία 1935-1971*, Συνεργασία: Αγγελικής Γαβάθα, Αθήνα: Ίκαρος, 1997.

Όψεις του θανάτου μέσα από τη λειτουργία του ονείρου στο πεζογραφικό έργο του Αλέξανδρου Ίσαρη

Πρόλογος

Η παρούσα σύντομη ανακοίνωση αποτελεί αποτέλεσμα μιας πολύ περιορισμένης μελέτης που έγινε στη διάρκεια συγγραφής της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου, η οποία έχει ως θέμα τη διακαλλιτεχνική προσέγγιση ανάμεσα στο ποιητικό (λιγότερο στο πεζογραφικό) έργο του Αλέξανδρου Ίσαρη με τη ζωγραφική του. Αφορμή στάθηκε η διαπίστωση και ταυτόχρονα ο καταγεγραμμένος περιορισμός στην προαναφερόμενη εργασία ότι μεγάλο μέρος του λογοτεχνικού έργου του Ίσαρη, που μεταγγίζεται και στη ζωγραφική του, εδράζεται στη λειτουργία του ονείρου. Η ενότητα Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση στο πλαίσιο του μαθήματος της Συγκριτικής Γραμματολογίας, την οποία δίδαξε η επόπτρια της διπλωματικής εργασίας μου καθηγήτριά μου κα Ελένα Κουτριάνου, συνέβαλε στην ιδέα να παρουσιάσω αδρομερώς το θέμα του ονείρου μόνο στην πεζογραφία του Αλέξανδρου Ίσαρη, και μάλιστα μόνο σε σχέση με τον θάνατο. Με ενθάρρυνε γι' αυτό και την ευχαριστώ.

Επέλεξα τον συγκεκριμένο συσχετισμό, διότι η μεταφυσική του θανάτου αποτελεί δεσπόζουσα στο συνολικό λογοτεχνικό (ποιητικό και πεζογραφικό) έργο του Αλέξανδρου Ίσαρη. Αποτυπώνει συχνά την προσωπική αίσθησή του γι' αυτήν, και μπορούμε να την ανιχνεύσουμε στον επίλογο του ποιήματός του «Θα επιστρέψω φωτεινός» από την ομώνυμη συλλογή.

*Μά είμαι σίγουρος πώς κάποτε
Μέσα από τοῦ χωραφιοῦ τήν πρωινή δροσιά
Μέσα από τή λίμνη τήν άκύμαντη θά βγῶ
Καί θά ἐπιστρέψω φωτεινός.*

Επίσης στην έναρξη της ακμής και κατά την ακμή του ζωγραφικού έργου του, ο Ίσαρης αποτύπωσε τον συμφυρμό ονείρου και θανάτου στους πίνακες «Όνειρο ή Ενύπνιον», «Αποκαθήςωση ή Μορφέας», «Ύπνος Ι», «Ενδυμίων», για να αναφέρω ελάχιστους μόνο εμφανώς σχετιζόμενους με το θέμα αυτό. Κατά την προσέγγιση του θέματος θα φανεί με ποιους τρόπους η λειτουργία του ονείρου στον Ίσαρη αποκαλύπτει όψεις του θανάτου με κλειδιά κυρίως από τη φροϊδική ερμηνεία του, ενώ θα καταγραφεί η «συνομιλία», την οποία μέσω του ονείρου μπορεί να έχει η λογοτεχνία με την ψυχολογία και ειδικά με την ψυχανάλυση.

1. Όνειρο, Λογοτεχνία και Ψυχανάλυση

Ως αφητηρία για την ενασχόλησή μου με το όνειρο στην παρούσα εργασία, παραθέτω αρχικά σκέψεις του Αλ. Ίσαρη σχετικά με αυτό.

Τά όνειρά μου έχουν έπηρεάσει σέ μεγάλο βαθμό τόν τρόπο πού βλέπω τόν κόσμο καί τήν πραγματικότητα πού μέ περιβάλλει. Έχω ζωγραφίσει πολλά άπ' αυτά, ένῶ βρίσκονται διάσπαρτα στά γραφτά μου. Έχουν γραφτεῖ πολλά βιβλία γιά τά όνειρα καί έχουν δημοσιευτεῖ θεωρίες πού προσπαθοῦν νά τά ερμηνεύσουν. Έγώ πιστεύω

πώς δέν είμαστε σέ θέση νά μιλήσουμε μέ άπόλυτη βεβαιότητα γιά τήν προέλευση, τήν ποιότητα καί τούς συμβολισμούς τους.¹

Παραιάμπτοντας τους προβληματισμούς για το όνειρο κατά την Αρχαιότητα, επίσης τη λαϊκή γνώμη που ήθελε τα όνειρα να προμηνύουν το μέλλον, φτάνουμε στην έναρξη του 20^{ου} αι. και στον πατέρα της Ψυχανάλυσης Sigmund Freud. Ο Freud, εργαζόμενος μεθοδικά πάνω σε αυτά, τα συνέδεσε με όσα δεν είναι δυνατόν να εκφραστούν από τον άνθρωπο στη διάρκεια της ημέρας με στόχο την κατανόηση ψυχοπαθολογικών καταστάσεων (νεύρωση) αλλά και του ανθρώπινου ασυνείδητου γενικότερα.

Επανερχόμενη στα θέματα ερμηνείας του ονείρου στην ελληνική Αρχαιότητα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ένα κοινό σημείο του Πλάτωνα με τον Freud, αφού ο Πλάτων αναφέρει ότι «υπάρχει στο εσωτερικό του καθενός μας ένα τρομερό και άγριο και παράνομο είδος επιθυμιών, το οποίο δείχνεται καθαρά μέσα στον ύπνο».² Ο Αριστοτέλης από την άλλη πλευρά χαρακτηρίζει τα ερεθίσματα του ύπνου ως σημάδια προειδοποίησης μιας μόλις αναδυόμενης σωματικής μεταβολής.³ Σχετικά με την πίστη του Αρτεμίδωρου στα *Ονειροκριτικά* του (2^{ος} αι. μ.Χ.) για την προφητική φύση των ονείρων, ο Freud δεν απορρίπτει τη σχέση τους με το μέλλον, με κριτήριο ότι ο χρόνος που αναγκαστικά παρεμβάλλεται μεταξύ της επιθυμίας και της εκπλήρωσής της καταργείται. Όχι μόνο η επιθυμία αλλά και η εκπλήρωσή της ανήκει στο περιεχόμενο του ονείρου.⁴

Η θεωρία της εκπληρωμένης επιθυμίας στην ονειρική εικόνα είναι για τον Freud ένα καθολικό χαρακτηριστικό. Η διαμόρφωση των ονείρων των ενηλίκων στηρίζεται στη λογοκρισία τους και εκφράζει παραμόρφωση της επιθυμίας δημιουργώντας έτσι δύο ονειρικά επίπεδα, το φανερό και το λανθάνον. Η παραμόρφωση επιτυγχάνεται μέσω των μηχανισμών συμπύκνωσης, μετάθεσης και παράστασης της επιθυμίας με σύμβολα, αλλά και με τη δευτερογενή επεξεργασία κατά την αφύπνιση του ονειρευόμενου, ο οποίος επεμβαίνει με κατάλληλες προσθήκες ή αφαιρέσεις.⁵

Ο Lacan, μετά τον Freud, μιλάει για την ασυνείδητη επιθυμία (unconscious desire) που προσπαθεί να βρει φωνή μέσα από τα όνειρα, όταν οι άμυνες του συνειδητού κατά τον ύπνο είναι περιορισμένες. Επειδή δε αυτό που τα όνειρα έχουν να πουν απέχει από την εικόνα που έχει σχηματίσει ο καθένας για τον εαυτό του, χρησιμοποιούν σύμβολα, με τα οποία παράγεται ένα φανερό και ένα λανθάνον περιεχόμενο. Ο Lacan ακολουθεί τον Freud στην ερμηνεία του, επηρεασμένος όμως από τον δομισμό του Jacobson διατυπώνει την άποψη ότι «το ασυνείδητο δομείται ως γλώσσα». Αντικαθιστά τη συμπύκνωση με τη μεταφορά και τη μετάθεση με τη μετωνυμία, χρησιμοποιεί δηλαδή αντίστοιχα τον συνταγματικό και τον παραδειγματικό άξονα της δομικής γλωσσολογίας και στοχεύει με τον συγκεκριμένο τρόπο στην κατανόηση των βαθύτερων επιθυμιών και φαντασιώσεων του ατόμου.⁶

Η ανάγκη για αφήγηση του ονείρου αλλά και η αδιευκρίνιστη φύση του εξήψε το ενδιαφέρον των λογοτεχνών, οι οποίοι για να ποικίλουν δομικά και λειτουργικά τα κείμενά τους το ενέταξαν σ' αυτά. Από την άλλη πλευρά ο Freud, για τη θεμελίωση της ψυχαναλυτικής θεωρίας του, αναζήτησε στήριξη από τη λογοτεχνία. Έτσι διαμορφώθηκε ένα ρεύμα με στόχο την αναζήτηση της σχέσης του λογοτεχνικού κειμένου με την ψυχολογία του δημιουργού και μετά του αναγνώστη του. Μάλιστα ο πατέρας της Ψυχανάλυσης αναγνώρισε την ικανότητα των συγγραφέων να εμβαθύνουν στην ψυχολογία του ανθρώπου

¹ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, Αθήνα: Στερέωμα, 2018, σ. 12.

² Πλάτων, *Πολιτεία*, βιβλίο ένατο, 572b – Εισαγωγή, ερμηνεία και σημειώσεις Κ. Δ. Γεωργούλη, Αθήνα: Σιδέρης, 1963, σ. 276.

³ Βλ. Sigmund Freud, *Η ερμηνεία των ονείρων*, Αθήνα: Πλέθρον, 2018, σ. 22.

⁴ Βλ. Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Αρτεμίδωρος και Φρόντ – Ερμηνευτικές θεωρίες και λογοτεχνικά όνειρα*. Αθήνα: Εξάντας, 2005, σσ. 100-101.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 95-97.

⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 118.

και πίστευε ότι, μέσα από το «Εγώ» τους, οι συγγραφείς εμπνέονται τους φανταστικούς ήρωες των μυθιστορημάτων τους. Εξάλλου ο ίδιος μελέτησε πολλά λογοτεχνικά έργα για να αντλήσει στοιχεία ώστε να αποκτήσει μια μικρή ιδέα για τη φύση της συγγραφικής παραγωγής.⁷ Τις θέσεις του τις βρίσκουμε στο έργο του *Το παραλήρημα και τα όνειρα στην Γκραντίβα του Γένσεν*, την οποία ο ίδιος αποκαλεί φανταστικό έργο στην Πομπηία.⁸

Στην προσπάθεια να κατανοηθεί το πώς οδηγείται κάποιος στη λογοτεχνική δημιουργία, καταλήγουμε ότι λαμβάνεται υπόψη η φαντασίωση και η φαντασία, προπλάσματα για το υλικό των νυχτερινών ονείρων. Το όνειρο, και μέσω αυτού το λογοτεχνικό κείμενο, έχουν στόχο την έκφραση καταπιεσμένων επιθυμιών. Συμπερασματικά, συγγραφείς και ψυχαναλυτής δουλεύουν με το ασυνείδητο. Ο πρώτος βγάζει από μέσα του απόκρυφες επιθυμίες, ενώ ο ψυχαναλυτής τις ανιχνεύει από το όνειρο και ασχολείται με τις μη κανονικές συμπεριφορές του ατόμου που απορρέουν από αυτές. Επιπλέον η επαναδιήγηση των ονείρων ενέπνευσε τους μελετητές και έδωσε ευκαιρία στους λογοτέχνες να εντάσσουν τα όνειρα στο έργο τους, με αποτέλεσμα η λογοτεχνία να συμβάλει εν καιρώ στην ψυχαναλυτική θεραπεία.

Κατά τον Freud, η ερμηνεία των ονείρων μπορεί να επιτευχθεί με τη μέθοδο του ελεύθερου συνειρμού, δηλαδή να μεταφράσει ο καθένας το όνειρο με δική του έμπνευση. Ακολουθεί ο συμβολισμός, γιατί τα σύμβολα βοηθούν στην ερμηνεία του ονείρου, αφού έχουν σε μεγάλο βαθμό αποκρυπτογραφηθεί από τις μελέτες του ίδιου και έχουν σχέση με τον χαρακτήρα, την προσωπικότητα, το περιβάλλον, τα ενδιαφέροντα και τις εμπειρίες του ονειρευομένου. Η μέθοδος των συμβόλων συμπληρώνει εκείνη του ελεύθερου συνειρμού αλλά λειτουργεί αποτελεσματικά μόνο σε συνδυασμό με αυτή.⁹

2. Η θέση του Ίσαρη για τον θάνατο και για τα όνειρα με τη μουσική ανάμεσά τους

Πριν προχωρήσουμε στην έρευνα της σχέσης του ονείρου με όψεις του θανάτου, παραθέτουμε στοιχεία για την πολύπλευρη προσωπικότητα του Αλέξανδρου Ίσαρη, ο οποίος με τη διαρκή παρουσία του σε πολλούς τομείς της πνευματικής δημιουργίας θυμίζει τους καλλιτέχνες της Αναγέννησης και αποτελούσε ξεχωριστή περίπτωση στην πολιτιστική πραγματικότητα της Ελλάδας. Ως αρχιτέκτων, πολεοδόμος, ζωγράφος, ποιητής, πεζογράφος, μεταφραστής, φωτογράφος και γραφίστας έχει αφήσει την καλλιτεχνική του σφραγίδα σε πάμπολλα έργα. Υπήρξε η Τέχνη με διάφορα εκφραστικά μέσα, κυρίως όμως διά των χρωμάτων και των λέξεων.¹⁰

Γεννημένος στις Σέρρες το 1941 (κατά κόσμο Γιάννης Δημητριάδης) εμφανίστηκε επίσημα στα ελληνικά γράμματα το 1976 και ανήκει βιολογικά, πολιτιστικά και γραμματολογικά στη λεγόμενη γενιά του '70. Το 2013 κυκλοφόρησε η συγκεντρωτική συλλογή των ποιημάτων του *Εγώ ένας ξένος. Ποιήματα 1967-2011*. Έχουν κυκλοφορήσει ακόμη τέσσερα βιβλία του με διηγήματα: *Ανάμεσά τους η μουσική* (1991 και 1998), *Βίνκελμαν ή το Περωμένο* (2010 και 2011), *Ονειρολόγο* (2018), *Έξι περίπατοι – Προσέφαλο με φύλλα λεμονιάς* (2020). Έχει μεταφράσει βιβλία Γερμανών συγγραφέων και κείμενα μουσικών έργων των μεγαλύτερων κλασικών συνθετών –ενδεικτικά των: Γιόχαν Σεμπάστιαν Μπαχ, Βόλφγκανγκ Αμαντέους Μότσαρτ, Λούντβιχ φον Μπετόβεν– και έχει λάβει βραβεία μετάφρασης. Πέθανε στην Αθήνα στις 24-02-2022.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι ο Ίσαρης διαφοροποιείται σε σχέση με άλλους λογοτέχνες που συμπεριέλαβαν τη λειτουργία του ονείρου στο έργο τους ως προς τα εξής: Δεν κατασιευάζει τα όνειρα των ηρώων στο έργο του, όπως οι άλλοι λογοτέχνες, με

⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 134.

⁸ Βλ. Sigmund Freud, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Αθήνα: Επίκουρος, 1994, σ. 31.

⁹ Βλ. Sigmund Freud, *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφρ. Π. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος, 2016, σ. 175.

¹⁰ Βλ. Στάθης Κουτσούνης, *Αλέξανδρος Ίσαρης – Η γενιά του '70*, Αθήνα: Γκοβόστης, 2021, σ. 58.

σκοπό να δείξει τον ψυχισμό τους.¹¹ Ο Ίσαρης καταγράφει με λογοτεχνικό τρόπο τα δικά του όνειρα. Αναμένεται επομένως να φανούν ακόμη καλύτερα στοιχεία που καταγράφονται κρυπτικά στην ποίησή του σε σχέση με το ερευνώμενο θέμα ή και να αποκρυπτογραφηθούν πλευρές της προσωπικότητας και των ενδιαφερόντων του με έμμεσο τρόπο. Εν προκειμένω, από το βιβλίο *Βίνκελμαν ή το Πεπρωμένο*, πιο άμεσα από το *Ανάμεσα τους η μουσική* και αναλυτικότερα από το *Ονειρολόγιο*.

Λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό θεωρητικό υπόστρωμα και τον διαχωρισμό ανάμεσα στη φαντασίωση και το όνειρο που προηγήθηκαν, και ξεκινώντας αντίστροφα χρονικά, θα αναφερθώ στο τελευταίο πεζογραφικό έργο του Ίσαρη που εκδόθηκε από την Κίχλη το 2020 με τίτλο *Έξι περίπατοι – Προσέφαλο με φύλλα λεμονιάς* και θα σταθώ στο ομότιτλο αφήγημα, στο οποίο υπάρχει η παρακάτω φαντασίωση:

Έκείνη τή στιγμή κάτι άστραψε στό μυαλό μου· μιά σκέψη, πού σέ λίγο μετατράπηκε σέ σφοδρή έπιθυμία. Ήθελα νά μέ θάψουν σ' εκείνο τό σημείο, στό ωραιότερο νεκροταφείο των Κυκλάδων, δίπλα στά περήφανα κυπαρίσσια, τυλιγμένο σέ άνθη λεμονιάς, μέσα σ' ένα πάλλευκο σεντόνι. Είδα τήν ψυχή μου νά φτερουγίζει πάνω από τή γή τής Τήνου, νά έκτινάσσεται ως τή θάλασσα καί νά κάθετα μεταμορφωμένη σέ γλάρο στό φάρο του Πλανήτη· νά άναβοσβήνει πεταρίζοντας κι ύστερα νά διαχέεται πάνω από τά φαλακρά βουνά.¹²

Το απόσπασμα είναι ενδεικτικό της αντίληψης του Ίσαρη για τον θάνατο, όσον αφορά τουλάχιστον τον ίδιο, και ταυτίζεται σχεδόν απόλυτα με το απόσπασμα του ποιήματος «Θα επιστρέψω φωτεινός» που ήδη παρατέθηκε. Για τον Ίσαρη λοιπόν ο θάνατος είναι μια φωτεινή επιστροφή, ένας τόπος ανακούφισης, καθώς σε άλλο σημείο του ίδιου βιβλίου και στο αφήγημα «Σέρρες» δηλώνει:

Φοβόμουν τήν άπώλεια, τήν άπώλεια άγαπημένων προσώπων, φοβόμουν τούς άσυνείδητους έκδότες, τίς πολύξερές διορθώτριες, τούς φαντασμένους γκαλερίστες, τίς άρρώστιες, τή μοναξιά, τήν προδοσία, τήν κακία τών στερημένων, τίς συκοφαντίες. Αυτό πού δέν μέ φόβισε ποτέ ήταν ό θάνατος.¹³

Σε καμιά περίπτωση το προηγούμεν απόσπασμα δεν θα μας οδηγήσει στην ενόρμηση του θανάτου υπό την έννοια που μας είναι γνωστή στη φροϊδική θεωρία, και μάλιστα υπό την έννοια της αυτοκαταστροφής. Κάνουμε τον διαχωρισμό, γιατί οι σεξουαλικές ενορμήσεις, και κυρίως οι ενορμήσεις της ζωής, είναι καταφανείς στο έργο του Ίσαρη, ενώ ενδεικτικά φαίνεται αυτό και στον επίλογο του συγκεκριμένου βιβλίου.

Παίρνοντας τό δρόμο τής έπιστροφής, σκέφτομαι διαρκώς πώς όλα αυτά τά θαυμαστά, τά πολύχρωμα καί μυρωδάτα, θά έξακολουθοϋν νά ύπάρχουν καί μετά από μένα. Τό κελάηδισμα του σπίνου, οι πρώτες όμιλίες τό πρωί, τό μουρμουρητό τής λεύκας κοντά στό παράθυρο. «Τί ύπέροχο αίνιγμα πού είναι ή ζωή!» άναλογίζομαι.¹⁴

Συνεχίζοντας, θα ήταν σκόπιμο επίσης να επισημανθεί ότι ο ενήλικας ντρέπεται για τις φαντασιώσεις του και τις κρύβει με επιμέλεια.¹⁵ Ο Ίσαρης κλείνει τα μάτια, ονειροπολεί αλλά και φανερώνει στα γραπτά του τις ονειροπολήσεις - φαντασιώσεις του, και συχνά

¹¹ Βλ. Sigmund Freud, «Η φαντασίωση και τα όνειρα στην “Gradiva” του Βίλχελμ Γένσεν» [στο:] *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, ό.π., σ. 29.

¹² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Έξι περίπατοι – Προσέφαλο με φύλλα λεμονιάς*, Αθήνα: Κίχλη, 2020, σ. 69.

¹³ Στο ίδιο, σσ. 22, 23.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 72.

¹⁵ Βλ. Sigmund Freud, *Ο ποιητής και η φαντασίωση*, Αθήνα: Πλέθρον, 2011, σ. 15.

αφήνεται να ομολογήσει ποια επιθυμία του θέλει να εκπληρώσει. Σύμφωνα δε με τον Freud, η λειτουργία των φαντασιώσεων / ονειροπολήσεων σχηματίζει και τον πυρήνα των νυκτερινών ονείρων. Άρα τα όνειρα του Ίσαρη πιθανόν έχουν να κάνουν με επιθυμίες που ομολογεί απευθείας στους αναγνώστες του, γι' αυτό ο ίδιος ως βασικός πρωταγωνιστής των ονείρων του είναι ταυτόχρονα και ήρωας του λογοτεχνικού κειμένου που παράγει, δίνοντας έτσι το υλικό για την ερμηνεία της σκέψης και του έργου του.

Στην περίπτωση αυτή, και προκειμένου να αποκωδικοποιηθούν τα μηνύματα που στέλνει ως συγγραφέας - πρωταγωνιστής ο Ίσαρης, πέρα από τα τυπικά βιογραφικά του στοιχεία, είναι βοηθητικό να αναφερθούν ορισμένα ακόμη διαφωτιστικά στοιχεία. Αυτά είναι τα σχετικά ανέφελα παιδικά του χρόνια, η τρυφερή σχέση με τη μητέρα του, η ιδιοσυγκρασιακή διαφορά και οι αντιθέσεις με τον πατέρα του αναφορικά κυρίως με την επαγγελματική αποκατάστασή του, η μεγάλη αγάπη του για τη μουσική, την οποία του εμφύσησε στην παιδική του ηλικία η μητέρα του και καλλιέργησε διά βίου ο ίδιος, οι σπουδές στην Αυστρία, η άριστη γνώση της γερμανικής γλώσσας, η συνολική ευρεία, ευρωπαϊκού χαρακτήρα παιδεία του, η ανεμελιά των νεανικών του χρόνων στη Θεσσαλονίκη, η μοναξιά αλλά και η μεγάλη παραγωγή έργου στην Αθήνα. Επιπλέον, η διαπίστωση μιας εσωστρεφούς ιδιαιτερότητας που τον έκανε «ξένο» προς τους πολλούς, ο βασικός άξονας των διασταυρούμενων διπόλων του διπλού έργου του: σώμα - ζωή και χρόνος - θάνατος. Ακόμη το φιλάσθενο της κράσης του και η απέχθεια προς την αρρώστια, και τέλος η εξοικείωσή του με την ιδέα του θανάτου ως απολύτως φυσικού γεγονότος, αλλά και η κατάφαση στη ζωή ως αίνιγμα, το μυστικό της λύσης του οποίου διευθύνει «το βλέμμα ενός Άλλου».

Η πρώτη δοκιμή του Ίσαρη στον χώρο της πεζογραφίας είναι το βιβλίο *Ανάμεσα τους η μουσική* (1991, 1998), με τέσσερα σύντομα αφηγήματα, αφιερωμένα στον Αντρέι Ταρκόφσκι. Το διήγημα «Στο βάθος του καθρέφτη» είναι το πρώτο, όπου ο αφηγητής πλαγιάζει βαριά άρρωστος σε νοσοκομείο και υφίσταται πέντε κατά σειράν ονειροφαντασίες, καθώς πέφτει διαδοχικά σε λήθαργο μετά από σύντομα διαλείμματα εγρήγορσης. Τα όνειρα είναι αλληλένδετα. Το ερέθισμα του ονείρου είναι η αρρώστια. Στο πρώτο κυριαρχεί ένα φανταστικό τοπίο των Πυρηναίων, με ένα πανύψηλο κίτριο, στην ταράτσα του οποίου είναι ξαπλωμένος ο πεθαμένος παππούς του αφηγητή Ίσαρη. Η επιθυμία συνάντησής του με την παιδική του ηλικία εξακτινώνεται και σε άλλα αγαπημένα, όμως νεκρά πρόσωπα, ενώ η λαχτάρα για επανάκαμψη στο ήρεμο εκείνο παρελθόν εντείνεται με τον σκύλο της θείας, την ανθισμένη γαζία και τα τραγούδια των αγαπημένων του συγγενών.

Κατ' οικονομίαν δεν στέκομαι σε όλα τα σύμβολα του ονείρου, τα οποία σημαίνουν μια δύσβατη κυρίως σεξουαλική ζωή. Στέκομαι στον ψηλό βράχο και στο από ψηλά ορατό κενό, στοιχεία πιθανόν ταυτισμένα με δυσκολίες που τρομάζουν και ο ίδιος ο αφηγητής απεύχεται. Το «σπυρί» της τέχνης, που το βλέπει και το αισθάνεται, θα τις αμβλύνει. Η ευδαιμονία με τους νεκρούς συνεχίζεται: πάντα ο πεθαμένος πατέρας, που εν ζωή μπαίνει ανάμεσα στον αφηγητή και τη μητέρα του, ενάντιος στις επιλογές του. Από την ευδαιμονία της ταράτσας ο αφηγητής βλέπει επίσης τη Μονεμβασιά, τόπο που έχει σημαδέψει τη νεότητά του. Μια ονειροφαντασία στην οποία τα Ηλύσια Πεδία των νεκρών και η Μονεμβασιά εκπληρώνουν την επιθυμία της συνάντησης και της αναβίωσης της παιδικής και της ερωτικής ευτυχίας αντίστοιχα.

Το τρίτο αφήγημα ονείρου με πλούσιο υλικό προς ερμηνεία και θέμα τις υπό διάφορες γωνίες θεωρήσεις του βράχου της Μονεμβασιάς ταυτισμένης σε μια στιγμή και με το τέρμα της ζωής του αφηγητή, τον οδηγεί στην εξοικείωσή του με τον θάνατο ως συνέχεια της ευδαιμονικής ποικιλίας που του πρόσφερε εν ζωή ο τόπος αυτός.

Για το επόμενο κείμενο - όνειρο «Ο φόβος», στο οποίο διατυπώνεται το ερώτημα αν μπορεί να ζήσει κανείς τη ζωή εκείνη που του απομένει κάπως διαφορετικά, η απάντηση του Ίσαρη είναι:

Θά ύποφέρουμε καρτερικά τίς δοκιμασίες πού θά μᾶς στείλει ἡ μοίρα, καί θά πεθάνουμε ἀγόγγυστα... Θ' ἀναπαυτοῦμε... Θ' ἀναπαυτοῦμε! [...] Δέν γνωρίσαμε στή ζωή μας χαρές, ὅμως περίμενε... Θ' ἀναπαυτοῦμε [...] Θ' ἀναπαυτοῦμε...¹⁶

Στο απόσπασμα αυτό επομένως ο θάνατος ισοδυναμεί με ανάπαυση. Στο τελευταίο ονειροκείμενο «Το καΐκι» παραβλέπουμε τα ενδιάμεσα σύμβολα και προβάλλουμε την αναχώρηση από τη Μονεμβασιά για τα Κύθηρα ως αναχώρηση για την άλλη ζωή, αλλά από το συγκεκριμένο μέρος. Σημειώνουμε όμως και τον επίλογο του ίδιου του Ίσαρη για την αίσθηση ειρήνης της αναχώρησης:

Καί ἐνῶ ἔφευγα, εἶχα τήν ἐντύπωση πῶς ἐπέστρεφα. Κι ἐπειδή ἔνωθα ἀνίκανος νά ἐξηγήσω αὐτή τήν ἀναχώρηση - ἐπιστροφή, ἄνοιξα τά μάτια μου γεμάτος ἀπορίες καί ἐρωτηματικά.¹⁷

Το επόμενο κείμενο, «Η άποψη του Ντελφτ», γεμάτο διακειμενικές εικόνες από τη ζωή και την τέχνη, προβάλλει την αγαπημένη θεία του γράφοντος νεκρή. Έτσι έρχονται στην επιφάνεια απωθημένες νεανικές σεξουαλικές επιθυμίες του. Στο διήγημα «Οι Μοιραίοι του Βερολίνου», κείμενο γραμμένο με το στίλ του μαγικού ρεαλισμού, η σύγχρονη ηρωίδα, η αυτοκτόνος Ίνγκε, τραγικό θύμα μιας εκδοχής ψευδικού τριγώνου, παραλληλίζεται με τη ρομαντική μοίρα δύο άλλων αυτοκτόνων: του θεατρικού συγγραφέα Χάινριχ φον Κλάιστ και της φίλης του Χενριέτε Φόγκελ στα 1811. Το κείμενο τελειώνει με μια φαντασίωση του Ίσαρη με κυρίαρχη την πολύτιμη κι αγαπημένη φίλη του Ίνγκε, για την οποία δεν μιλά σχεδόν ποτέ, παρά μόνο τη φαντάζεται ή την ονειρεύεται όταν δημιουργηθεί η κατάλληλη ψυχική δίοδος. Ευδαιμονία από τη «συνάντηση» με την αγαπημένη νεκρή, κατά τον Ίσαρη θύμα των επιλογών του Άλλου που βλέπει από ψηλά, και «τό σαγόνι κυριεύεται από μιά μικρή, άνεπαίσθητη, μά πολύ όδυνηρή δόνηση», ένα είδος θαυμασμού στην ηρωική αυτόχειρα.

Μαζί και με το τελευταίο κείμενο «Πολύ δύσκολο», το οποίο δεν εμπίπτει στο εξεταζόμενο θέμα, το βιβλίο συνοψίζει το νόημά του στην προμετωπίδα του, με το παρακάτω απόσπασμα ποιήματος του Κ. Π. Καβάφη «Κι ἐγώ θαρρῶ ὅτι ἡ πλέον ἐκλεκτή / εἶν' ἡ ζωή πού δέν δύναται νά ζήση».¹⁸ Υπονοείται η άφοβη προσμονή ή και πραγμάτωση του θανάτου, ὅπως ἤδη τα ὄνειρα του αφηγητή την παρουσίασαν.

Όσα προηγουμένως αναφέρθηκαν δικαιώνουν τη ρήση του Γιέσεν στην *Ψυχολογία* του (σ. 530), που κυκλοφόρησε το 1855:

Το περιεχόμενο των ονείρων καθορίζεται από την ατομική προσωπικότητα του ονειρευόμενου, από την ηλικία, από το φύλο, από την κοινωνική θέση, από το μορφωτικό επίπεδο, από τον συνήθη τρόπο ζωής, καθώς και από τα γεγονότα και τις εμπειρίες τής μέχρι το όνειρο ζωής του.¹⁹

Επίσης αυτό μπορεί να περιέχει αναμνήσεις, οι οποίες στο εν εγρηγόρσει άτομο φαίνονται απροσπέλαστες, ενώ πηγή από την οποία αντλεί υλικό, το οποίο ο εν εγρηγόρσει δεν θυμάται και δεν χρησιμοποιεί, είναι η παιδική ζωή. Ωστόσο ούτε τα ενδιαφέροντα της εν εγρηγόρσει ζωής, μαζί με τα εξωτερικά ή εσωτερικά ερεθίσματα στον ύπνο, επαριούν για να εξαντληθεί η αιτιολογία του ονείρου. Εμφαντικά, και μετά από όσα παρατέθηκαν, μένουμε στον Freud που επιγραμματικά καταλήγει ότι το όνειρο μπορεί να αναγνωριστεί ως εκπλήρωση μιας επιθυμίας.²⁰ Μάλιστα, όταν υπάρχει η παραμόρφωσή του ως πράξη

¹⁶ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ανάμεσά τους η μουσική*, Αθήνα: Νεφέλη, 1998, σ. 22.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 26.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 9.

¹⁹ Sigmund Freud, *Η ερμηνεία των ονείρων*, Αθήνα: Πλέθρον, 2011, 2018, σ. 26.

²⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 29, 31, 51, 119.

λογοκρισίας, η επιθυμία είναι μεταμφιεσμένη μέσω της συμπύκνωσης και της μετάθεσης που βοηθούν στην παραμόρφωση του ονείρου και στη λογοκρισία. Έτσι με βάση τα προαναφερθέντα θεωρητικά στοιχεία για το όνειρο και τη γνώση περισσότερων λεπτομερειών μέσω αυτών για τον Ίσαρη, συνεχίζουμε τη διερεύνηση της λειτουργίας του ονείρου στα υπόλοιπα πεζά έργα του.

3. Η «συνομιλία» του ονείρου με το πεπρωμένο και το ασυνείδητο

Στο βιβλίο *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο* προτάσσεται το ομώνυμο εκτενέστατο διήγημα που έχει ως βασικό θέμα την τραγική μοίρα (δολοφονία) που επεφύλαξε η Ιστορία στον παράξενο, αινιγματικό και διανοούμενο Γερμανό αρχαιολόγο και ομοφυλόφιλο Γιόχαν Γιοακίμ Βίνκελμαν. Στο πρώτο τρίτο της αφήγησης, ο Ίσαρης, με το προσωπείο ενός σκηνοθέτη, βλέπει ένα φοβερό όνειρο, το περιεχόμενο του οποίου μπορούμε μόνο να εικάσουμε. Θα μπορούσε να είναι σχετικό με τον προηγηθέντα αιφνίδιο θάνατο από ανεύρυσμα της Ιταλίδας φίλης του Φραντζέσκας. Εκείνος ο θάνατος τον φέρνει στα ίχνη του συγερού εγκλήματος στην Τεργέστη τον 18^ο αι. Πιθανός ο φόβος του Ίσαρη για τον τρόπο του θανάτου του, όχι τόσο λόγω της Φραντζέσκας, που την φαντασιώνεται όμορφη νεκρή στη χώρα του απείρου, όσο λόγω του Βίνκελμαν. Μέσω της υπόθεσης της δολοφονίας του Γερμανού αρχαιολόγου, ο Ίσαρης μάλλον υποδεικνύει δικές του μυστικές συγγένειες κρυπτοομοφυλοφιλικού προσανατολισμού ή απωθημένα σεξουαλικά ένστικτα. Ο τρόμος του ονείρου μεταφράζεται ίσως και σε σωτηρία του από ένα μελλοντικό τραγικό δυστύχημα· μια σωτηρία συνδεδεμένη με το πεπρωμένο που καθορίζεται από εκείνον τον «Άλλον».

Στο επόμενο κείμενο, το «Bar Venus», ο μεσήλικας κολυμβητής στη Βουλιαγμένη με το όνομα Άγγελος και με αναφορές στην ομοφυλοφιλία του Μικελάντζελο Μπουοναρότι, αναφέρεται σε συνεχείς φαντασιώσεις του σχετικές με την ασχήμια των γηρατειών, που είναι προθάλαμος του θανάτου. Ακολουθεί και πάλι ένα φοβερό σύνθετο όνειρο με ξεκαθάρα σεξουαλικά σύμβολα και κατάληξη επώδυνη για την περιοχή των γεννητικών οργάνων. Γι' αυτό το όνειρο ο αφηγητής δίνει την ερμηνεία ότι δεν είχε κάνει έρωτα για έξι ολόκληρους μήνες.²¹ Το επεισόδιο της αιμορραγίας κρύβει, μεταξύ άλλων σημειομένων, πιθανόν και τον ενδόμυχο φόβο για έναν βίαιο θάνατο και συνδέεται και πάλι με τους φόβους του Ίσαρη όχι για τον θάνατο ως κατάσταση αλλά για τον τρόπο του θανάτου του.

Στο κείμενο «Η σβούρα» λανθάνει η αναζήτηση ευθυνών από τη μητέρα –πεθαμένη πια– για το μεγάλωμα του αφηγητή-λογοτέχνη. Δύο από τα όνειρα του αφηγητή απεικονίζουν ακραίες εντάσεις με τη μητέρα του. Σε ένα άλλο καταγράφονται οι καιριές σωτήριες επεμβάσεις της σε δυσκολίες. Η σχέση δείχνει αμφίθυμη, ωστόσο η φαντασίωση μιας σκηνης από το παρελθόν, την οποία πυροδοτεί η παιδική του σβούρα, φανερώνει την αμοιβαία και αθεράπευτη μεταξύ τους αγάπη. Η έλλειψη βεβαίως της μάνας γίνεται επώδυνη μετά τον θάνατό της και η αίσθηση για την έναρξη αυτής της ολικής απώλειας, η ώρα δηλαδή του θανάτου της, ταυτίζεται με το άκουσμα δραματικών στίχων από τον Οιδίποδα στην Επίδαυρο. Ένα θρόισμα αέρα και μια σκιά στα μάτια του Ίσαρη παραπέμπουν στο πέταγμα της ψυχής της αγαπημένης μητέρας. Ήταν μια τηλεπαθητική αίσθηση εκείνης της σηματοδιακής απώλειας, μια αίσθηση φαντασίωσης που μαλάκωσε την απουσία του Ίσαρη από το πλευρό της μητέρας του στις τελευταίες στιγμές της.

Οι άδικες, ανυπόστατες και συμπλεγματικές επιθέσεις κάποιου από ένα σινάφι καλλιτεχνών σε βάρος της Μαρίας Κάλλας οδηγούν τον αναγνώστη στο όνειρο του Ίσαρη, στο οποίο η πεθαμένη Μαρία κρύβει τις πληγές στα πόδια της κάτω από το ωραίο, μακρύ φουστάνι της. Ο αφηγητής - ζωγράφος ταυτίζεται με την Κάλλας, καθώς και ο ίδιος σωματοποιεί τα άγχη του γνωρίζοντας καλά τη μοναξιά και την αγωνία του καλλιτέχνη. Ένα χτύπημα του Εγκέλαδου, σαν κίνημα της Θείας Πρόνοιας, «ξεκαθαρίζει» τη συντροφιά των

²¹ Βλ. Αλέξανδρος Ίσαρης, *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*, Αθήνα: Κίχλη, 2011.

σνομπ καλλιτεχνών επιφυλάσσοντας στον πιο νάρκισσο απ' όλους την τιμωρία της ασχήμιας του προσώπου του στην άλλη ζωή, τιμωρία πιο σκληρή και από τον ίδιο τον θάνατο.

Προσεγγίσαμε τέσσερα από τα διηγήματα του βιβλίου, με γνώμονα το πεπρωμένο του τίτλου αλλά κυρίως το ασυνείδητο, την πιο βαθιά πτυχή του εαυτού μας. Αισθήματα, ιδέες, παρορμήσεις, φαντασιώσεις, που βρίσκονται κρυμμένες σε αθέατα ψυχικά βάθη, αναδύονται στο συνειδητό. Γιατί η λογοκρισία τού «Εγώ» χαλαρώνει την ώρα του ονείρου, μιας βασιλικής οδού προς το ασυνείδητο, που δίνει τη δυνατότητα στον ονειρευόμενο Ίσαρη, και στον καθένα, να πάψει να το αγνοεί και πιθανόν να μπορέσει να το αποκωδικοποιήσει.

4. Λογοτεχνικός φροϊδισμός και υπερρεαλιστική γραφή

Στο βιβλίο *Ονειρολόγιο* (2020), ο δημιουργός Αλέξανδρος Ίσαρης μας παρουσιάζει σαράντα επτά από τα ογδόντα πέντε όνειρα που σε διάστημα τριάντα έξι ετών έχει καταγράψει στο ημερολόγιό του. Ο τίτλος δόθηκε κατά το *Μαρτυρολόγιο* που έγραψε ο αγαπημένος του Ταρκόφσκι. Η ανάγνωση του προλόγου κατατοπίζει τον αναγνώστη κυρίως για το ποια είναι η δεξιαμενή, δηλαδή το υλικό αυτών των ονείρων. Στο τέλος του προλόγου ο ίδιος ο Ίσαρης αναρωτιέται τι είναι τα όνειρα, πώς εκδηλώνονται και τι σημαίνουν. Παρά την προφανή γνώση του για τη συνάντηση της λογοτεχνίας με την Ψυχανάλυση, λέει χαρακτηριστικά: «Έρχονται από ένα κόσμο που δεν γνωρίζουμε; Είναι γεννήματα του υποσυνείδητου; Και τέλος, γιατί εμφανίζονται συχνά με τόση σφοδρότητα την ώρα που εμείς είμαστε βυθισμένοι στον ύπνο;»²²

Τα προαναφερόμενα ερωτηματικά-του φανερώνουν ότι μάλλον δεν έχει πειστεί ικανοποιητικά από τις ερμηνείες του ονείρου, που έχει δώσει η φροϊδική προσέγγιση. Από την πλευρά μας παρατηρούμε ότι, τόσο κυρίως στα όνειρα που παρουσιάστηκαν, όσο και σε αυτά του *Ονειρολογίου*, υφίστανται σύμβολα, τα οποία μπορεί να αποκριπτογραφήσει η φροϊδική ερμηνεία. Περισσότερο όμως θα βοηθούσε η ίδια η ζωή, τα ενδιαφέροντα και τα ταλέντα του δημιουργού τους. Γραμμένα σε μικρή φόρμα είναι υποδείγματα λογοτεχνικού φροϊδισμού και υπερρεαλιστικής γραφής. Βεβαίως και τα όνειρα αυτά θα τα χαρακτηρίζαμε όνειρα με όψεις θανάτου, όπως αυτό με την αυτοκτονία του Καρυωτάκη, με τον βασιανισμό του Κάφκα από τα Ες-Ες, τη μαγική υπερρεαλιστική αλλά και σωτήρια κατά περίπτωση παρέμβαση.

Πρωταγωνιστές οι νεκροί, αλλά και αξέχαστοι, λόγω της συμβολής τους στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του πεζογράφου. Έρχονται καθ' ύπνον και τον καταδυναστεύουν, ή τον χαροποιούν, τον ελευθερώνουν ή τον δεσμεύουν. Γονείς, θείοι, η αδελφή, αγαπημένοι καλλιτέχνες και συγγραφείς, που μετέφρασε, τού δίνουν την εκπλήρωση της επιθυμίας για μια συνάντηση μαζί τους, σύμφωνα με τον Freud. Αν και η συνάντηση κρατά δευτερόλεπτα, ανακινεί ωστόσο θέματα που δεν λύθηκαν όταν ο χρόνος της ζωής το επέτρεπε. Τα όνειρα στο βιβλίο *Ονειρολόγιο*, μολονότι μοιάζουν στη θεματική με όσα προαναφέραμε –τα σύμβολα πού και πού όμως διαφοροποιούνται– έχουν καμβά την αγάπη του Ίσαρη για τη μουσική και τις τέχνες γενικότερα, και το απωθημένο του να γίνει σκηνοθέτης. Οι αγαπημένοι συγγενείς, οι «φίλοι», όπως ο Κ. Π. Καβάφης, ο Κώστας Καρυωτάκης, ο Αντρέι Ταρκόφσκι, ο Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, οι μεγάλοι αυτόχειρες της λογοτεχνίας, οι Τριστάνοι της ποίησής του, η βία του πολέμου, ο φόβος για τις άγνωστες εκπλήξεις της ζωής, το σωματοποιημένο άγχος των καλλιτεχνών είναι όψεις του θανάτου ή βήματα προς αυτόν, τα οποία ήδη παρουσιάσαμε. Γι' αυτό και ο Ίσαρης υιοθετεί τη ρήση της Μαργιερίτ Γιουρσενάρ: «Ας προσπαθήσουμε, αν μπορούμε, να περάσουμε στον θάνατο με τα μάτια ανοιχτά».²³

²² Αλέξανδρος Ίσαρης, *Ονειρολόγιο*, ό.π., σ. 15.

²³ Αλέξανδρος Ίσαρης, *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς*, ό.π., σ. 65.

Συμπεράσματα

Με αφορμή την παρούσα μικρή μελέτη της σχέσης ονείρου - θανάτου αλλά και το διακαλλιτεχνικό θέμα της μεταπτυχιακής εργασίας μου, είμαι σε θέση να συμπεράνω ότι ο ονειρικός κόσμος του Αλέξανδρου Ίσαρη αποτυπώνει τον κόσμο της ζωής, των πολλαπλών εκφάνσεων της τέχνης του, της οντολογίας και των υπαρξιακών αναζητήσεών του. Η παράθεση των ονείρων του με άψογο λογοτεχνικό ένδυμα αποτελεί ένα είδος ψυχαναλυτικής αποφόρτισης για τον ίδιο. Ταυτόχρονα επιτυγχάνει μέσω αυτής να φέρει συγκαλυμμένα στο φως στοιχεία κυρίως της ζωής του ή να εστιάσει και να φωτίσει περισσότερο τις θεματικές του έργου του, με έμφαση στον θάνατο ως επέκταση της ζωής. Η προαναφερθείσα ρήση της Γιουρσενάρ μάς βοηθά να αντιληφθούμε ότι τα όνειρα του Ίσαρη περιγράφουν φόβους, συμπλέγματα, μεταμφιεσμένες επιθυμίες μέσα από καταστάσεις θανάτου με προσδοκία τη μεταθανάτια ευδαιμονία. Πριν από την έλευσή της, κατά τον Ίσαρη, καλό είναι να αναγνωρίζουμε όλα αυτά στον εαυτό μας.

Η παρουσίαση των ονείρων στα πεζά έργα του Ίσαρη υπήρξε αδρομερέστατη, επειδή τα σύμβολά τους δεν αναλύθηκαν ούτε έγινε λεπτομερής προσέγγισή τους, ειδικά στο *Ονειρολόγιο*, με αποτέλεσμα τόσο η συρρίκνωση που επέβαλαν οι περιορισμοί της συγκεκριμένης παρουσίασης όσο και η δυναμική της ευρύτητας του θέματος να δίνουν τη δυνατότητα για περαιτέρω έρευνα και εξέλιξή του.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Ίσαρης Αλέξανδρος, *Ανάμεσα τους η μουσική*, Αθήνα: Άγρωστις, 1991 & Νεφέλη, 1998.
_____, *Βίνκελμαν ή το πεπρωμένο*, Αθήνα: Κίχλη, ²2011.
_____, *Ονειρολόγιο*, Αθήνα: Στερέωμα, 2018.
_____, *Έξι περίπατοι – Προσκέφαλο με φύλλα λεμονιάς*, Αθήνα: Κίχλη, 2020.

Βοηθήματα

Α΄) Ελληνική βιβλιογραφία

- Κουτσούνης Στάθης, *Αλέξανδρος Ίσαρης – Η γενιά του '70*, Αθήνα: Γκοβόστης, 2021.
Χρυσανθόπουλος Μιχάλης, *Αρτεμίδωρος και Φρόνιτ – Ερμηνευτικές θεωρίες και λογοτεχνικά όνειρα*, Αθήνα: Εξάντας, 2005.

Β΄) Μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Freud Sigmund, «Η φαντασίωση και τα όνειρα στην “Gradiva” του Βίλχελμ Γένσεν» [στο:] *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Αθήνα: Επίκουρος, 1994.
_____, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Αθήνα: Επίκουρος, 1994.
_____, *Η ερμηνεία των ονείρων*, Αθήνα: Πλέθρον, 2011, 2018.
_____, *Ο ποιητής και η φαντασίωση*, Αθήνα: Πλέθρον, 2011.
_____, *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφρ. Π. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος, 2016.

Παραίτησις ἀρχῆς ἐν βουλῇ - Γιατί οι φιλόσοφοι είναι καταλληλότεροι στη διακυβέρνηση έναντι των βασιλέων

Πρόκειται για λόγο που εκφωνήθηκε πιθανότατα το 102 ή το 103 μ.Χ.¹ σε κοντινή χρονική απόσταση από τον λόγο *Ἀπολογισμός ὅπως ἔσχηκε πρὸς τὴν πατρίδα*.² Η συγκεκριμένη ομιλία ἔλαβε χώρα ενώπιον της λαϊκῆς συνέλευσης της πόλης της Προύσας³ και αφορμὴ είναι η εἰλογή του Δίωνα ἀπὸ τη συνέλευση των πολιτῶν στη θέση του ἀρχοντος⁴ και η προσπάθειά του να ἀρνηθεῖ το αξίωμα αὐτό.⁵

Ο Δίων ἀρνεῖται την εἰλογή του, ἀφοῦ δεν εἶχε θέσει υποψηφιότητα και τη δεδομένη στιγμή είναι κάτι το οποίο δεν επιθυμοῦσε.⁶ Επίσης, φαίνεται να μην επιθυμεί την εἰλογή του αὐτή, λόγω του ὅτι θεωρεῖ ὅτι ο χρόνος που θα μείνει στην πόλη θα είναι πολὺ λίγος,⁷ προσβλέποντας πιθανότατα σε μια θέση κοντὰ στον αυτοκράτορα Τραϊανό.⁸ Ἀπὸ τα λόγια του μαθαίνουμε ὅτι δεν ἦταν η πρώτη φορά που ο ἴδιος εἶχε ἐπιλεχθεῖ στη θέση αὐτή ἀπὸ τους συμπολίτες του, ἀλλὰ εἶχε υπάρξει και μια ἄλλη στο παρελθόν,⁹ κατὰ την οποία εἶχαν παρακαμφθεῖ οι απαιτούμενες διαδικασίες ἐλέγχου¹⁰ για το ἀν πληροῦσε ὅλα τα κριτήρια¹¹ για την εἰλογή του, ἐπειδὴ η ψηφοφορία εἶχε γίνεῖ πιθανότατα διὰ βοῆς¹² ως ἐνδειξὴ ἀναγνώρισης ἀπὸ την πόλη της Προύσας στο πρόσωπο του Δίωνα.

¹ Βλ. C. P. Jones, *The roman world of Dio Chrysostom*. Cambridge: Harvard University Press, 1978, σ. 139· βλ. A. Sheppard, «Dio Chrysostom: the Bithynian Years», *L'antiquité classique*, 53, 1984a, σ. 173.

² Βλ. Δίων 45.

³ Βλ. G. Salmeri, «Dio, Rome, and the civic life of Asia Minor» [in:] S. Swain (ed.), *Dio Chrysostom. Politics, Letters, and Philosophy*, Oxford: Oxford University Press Inc., 2002 σ. 67· βλ. N. Vujcic, «Greek Popular Assemblies in the Imperial Period and the Discourses of the Dio of Prusa», *Epigraphica Anatolica* 42, 2009, σ. 165.

⁴ Βλ. D. Sviatoslav, *City government in Hellenistic and Roman Asia minor*, Oxford: Oxford University Press, 2005, σσ. 109-114.

⁵ ὥστε παραιτοῦμαι τὴν ψῆφον (Δίων 49.15).

⁶ ἀλλ' εὔ' ἴστε ὅτι εἰ μὴ τι ἦν ἀδύνατον, οὐκ ἂν περιέμενον ὥστε ὑμᾶς ἀξιοῦν, ἀλλ' αὐτὸς ἂν ἤξιον και παρεκάλουν (Δίων 49.14).

⁷ οὔτε γὰρ ἐμοὶ οὔτε ἴσως ὑμῖν ἄμεινόν ἐστιν ἐμὲ διατρίβειν ἐνθάδε (Δίων 49.15).

⁸ Αὐτὰ συμπεραίνονται και ἀπὸ τις παραγράφους 14-15 του λόγου *Ἀπολογισμός ὅπως ἔσχηκε πρὸς τὴν πατρίδα*, ὅπου κάνει λόγο για ἄλλες ἀσχολίες του πιο σημαντικές, οι οποίες θα ωφελήσουν την πόλη της Προύσας πολὺ περισσότερο ἀπὸ το να εἶναι ο ἴδιος ἀρχοντας. Την ἴδια ἀντιμετώπιση ἔχει και στον λόγο *Δημηγορία ἐν τῇ πατρίδι*, ὅπου και ἐκεῖ ἀφῆνει να ἐννοηθεῖ ὅτι ἔχει ἐπιλεχθεῖ για ἓνα ἀνώτερο αξίωμα πιθανότατα στην κεντρικὴ πολιτικὴ σκηνή της Ρώμης ἀπὸ τον αυτοκράτορα, ἀλλὰ κάποιες περιστάσεις ἐμποδίζουν την ἀνάληψη των καθηκόντων του, πιθανότατα η ἐκστρατεία του Τραϊανού ἐναντίον των Δακίων, η οποία ὁμως τη στιγμή ἐκφώνησης του λόγου εἶχε ολοκληρωθεῖ και ο Δίων φαινόταν ὅτι περιέμενε με ἀνυπομονησία την πρόσκληση για ἀνάληψη των νέων του καθηκόντων.

⁹ ἀλλὰ ὥσπερ πρότερον πάντες ἐψηφίσασθε (Δίων 49.15).

¹⁰ ἐξετάσεως (Δίων 49.15).

¹¹ Βλ. G. de Ste Croix, *Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό κόσμο*, Αθήνα: Ράππα, 1997, σσ. 651-653. Στο σημείο αὐτὸ ο Δίων θα πρέπει να αναφέρεται στη Lex omnia και ὅσα ὀριζε ως κριτήρια για την ἐπιλογή ἐνὸς ἀτόμου σε ἀνώτερα δημόσια αξιώματα· βλ. και Δίων 38.1-2.

¹² ἐν τῷ φανερωῷ (Δίων 49.15).

Το να εξουσιάζει κάποιος τους ανθρώπους για τον Δίωνα είναι κάτι το φυσιολογικό και αναγκαίο αρκεί να πληροί κάποια κριτήρια και να μην το θεωρεί ως κάτι το δύσκολο στην πράξη και δυσάρεστο.¹³ Όμως, δεν μπορεί ο καθένας να ασκεί την εξουσία παρά μόνο όσοι διακρίνονται για τον λογικό τρόπο σκέψης τους¹⁴ και την πνευματική τους καλλιέργεια.¹⁵ Πεπαιδευμένος είναι αυτός που έχει γίνει μέτοχος της παιδείας, η οποία θέτει στο επίκεντρό της τον άνθρωπο, την ηθική και πνευματική του καλλιέργεια και δεν πρέπει να φοβίζεται από την ανάληψη ευθυνών, αλλά πρέπει να ενεργεί με γνώμονα το συμφέρον της κοινωνίας αντιλαμβανόμενος τη θέση και τον ρόλο του στην κοινωνία με την προϋπόθεση, όμως, ότι ο άνθρωπος αυτός δεν πρέπει να διατηρήσει τη γνώση αυτή για τον εαυτό του, αλλά να την μεταλαμπαδεύσει και στους άλλους.

Μια άποψη που σε μεγάλο βαθμό απηχεί τις απόψεις του Πλάτωνα στην *Πολιτεία* και πιο συγκεκριμένα στην *Αλληγορία του σπηλαίου*. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, οι πεπαιδευμένοι άνθρωποι –δηλαδή οι φιλόσοφοι– δεν επιθυμούν να ασχοληθούν ενεργά με την πολιτική και δεν επιθυμούν να διαταράξουν την ψυχική τους ηρεμία. Για τον Πλάτωνα, αυτοί οι άνθρωποι βρίσκονται στο Φως και δεν έχουν καμιά διάθεση να κατέβουν στο σκοτάδι προκειμένου να βοηθήσουν τους συμπολίτες τους να ανέλθουν και αυτοί, ώστε να γίνουν μέτοχοι του Φωτός, δηλαδή της γνώσης που επιτρέπει στον άνθρωπο να ξεφύγει από την πλάνη, το ψεύδος και να γίνει μέτοχος της αλήθειας και για αυτό υποστηρίζει ότι οι φιλόσοφοι θα πρέπει να εξαναγκαστούν να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της πόλης, αφού πρόκειται για τους καλύτερους, γι' αυτούς που από τη φύση τους είναι προικισμένοι και μέτοχοι της γνώσης.

Οι φιλόσοφοι σύμφωνα με τον Δίωνα θα πρέπει να είναι ενεργοί πολίτες και με έμμεσο τρόπο μιλά για τον εξαναγκασμό των φιλοσόφων στην άσκηση πολιτικής εξουσίας, με μια διαφορά ωστόσο σε σχέση με τον Πλάτωνα, ο οποίος μιλά για εξαναγκασμό τους από τους ιδρυτές της πόλης, ενώ ο Δίων μιλά για έναν εξαναγκασμό που ωθείται από τον ίδιο τον εαυτό τους. Θα πρέπει να επιδείξουν οι ίδιοι την απαιτούμενη αυτενέργεια και αποφασιστικότητα απέναντι στις καταστάσεις κακοδιαχείρισης της εξουσίας. Θα πρέπει οι ίδιοι να αντιληφθούν το ρόλο τους μέσα στην κοινωνία και να λειτουργήσουν ως ευεργέτες¹⁶ μεταλαμπαδεύοντας τη γνώση τους και οδηγώντας την κοινωνία προς την κατάρκτηση της αλήθειας.¹⁷ Η ευεργεσία¹⁸ αποτελεί μια πράξη αγάπης με την οποία χαίρονται πιο πολύ οι ίδιοι οι ευεργέτες παρά οι αποδέκτες της,¹⁹ γιατί είναι προϊόν προσπάθειας αυτού που την πράττει,²⁰ αλλά ταυτόχρονα είναι και κάτι που αγαπά να κάνει²¹ και για αυτό δεν πρέπει να είναι δύσκολο και δυσάρεστο,²² καθώς αποτελεί στοιχείο της ύπαρξης του ευεργέτη που δεν μπορεί να το αρνηθεί.²³

Η πράξη ευεργεσίας των πεπαιδευμένων προς τους άλλους είναι η άσκηση της εξουσίας από μέρους τους, μια ευχάριστη πράξη για αυτούς,²⁴ επειδή έχουν λάβει όλα τα απαραίτητα εφόδια, έχουν κατακτήσει τη γνώση της αλήθειας και είναι έτοιμοι να τη μεταδώσουν στους υπόλοιπους συμπολίτες τους, ώστε να γίνουν και εκείνοι μέτοχοι της

¹³ οὔτε ἀηδὲς τὸ ἄρχειν οὔτε χαλεπὸν (Δίων 49.1).

¹⁴ τοῖς ἐπιεικέσιν ἀνθρώποις (Δίων 49.1).

¹⁵ πεπαιδευμένοις (Δίων 49.1).

¹⁶ τοῦ εὐεργετεῖν (Δίων 49.1).

¹⁷ Βλ. A. Sheppard, «Homonoia in the greek cities of the Roman empire», *Ancient Society*, 15 (17), 1984b, σ. 249.

¹⁸ Βλ. H.-J. Gehrke, *Euergetism*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_404490 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).

¹⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1167b 7, 19-21· ἤδονται μὲν γὰρ οὐδενὶ μᾶλλον ἢ τῷ εὖ ποιεῖν (Δίων 49.1).

²⁰ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1168a 7, 24-27.

²¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1167b 7, 37-39 & 1168a 7, 1-6.

²² οὔτε ἀηδὲς τὸ ἄρχειν οὔτε χαλεπὸν (Δίων 49.1).

²³ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1168a 7, 6-9.

²⁴ ἡδὺ μὲν οὕτως τοῖς ἐπισταμένοις τὸ ἄρχειν (Δίων 49.2).

γνώσης αυτής.²⁵ Ο Δίων, παρὰ το γενικό περιεχόμενο του λόγου του, μιλά για τον εαυτό του και αυτοπροσδιορίζεται ως ο άνθρωπος που είναι μέτοχος της γνώσης και που μπορεί να επιλύσει τα όποια προβλήματα μεταδίδοντας τη γνώση αυτή στους πολίτες της Προύσας.

Ο Δίων στη συνέχεια παραθέτει το εγκώμιο του ανθρώπου και την ικανότητά του να μπορεί να σκέπτεται και να ενεργεί με λογική και αυτοσυγκράτηση,²⁶ όπου η σύνεση είναι μια διανοητική αρετή σε άμεση συσχέτιση με το *λόγον ἔχον* μέρος της ψυχῆς, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Για να μπορέσει να αναπτυχθεί, απαιτείται διδασκαλία, η οποία με τη σειρά της απαιτεί χρόνο και εμπειρία. Έτσι, την κύρια ευθύνη για την μετάδοσή της την έχει ο δάσκαλος με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται ο σημαντικός ρόλος της παιδείας,²⁷ αλλά και ότι και οι απλοί πολίτες πρέπει να είναι μέτοχοι της παιδείας, ώστε να είναι σε θέση να κρίνουν τους εκάστοτε άρχοντες και να προβαίνουν στις αντίστοιχες ενέργειες είτε επιβραβεύοντας τους καλούς και ενάρετους άρχοντες είτε υιοθετώντας μια εχθρική στάση απέναντι στους κακούς.²⁸

Το πλέον κατάλληλο πρόσωπο που είναι σε θέση να ασκεί εξουσία έναντι των άλλων ανθρώπων είναι ο φιλόσοφος²⁹ και τα μόνα όπλα που έχει σε αυτή την προσπάθεια είναι η λογική και η εὐνοία από τον θεό.³⁰ Η λογική είναι ο συνοδοιπόρος του φιλοσόφου στην αποστολή του, η οποία δεν περιλαμβάνει μόνο τη διακυβέρνηση της πόλης, αλλά αντίθετα ξεκινά από την μικρότερη μονάδα μέσα σε μια οργανωμένη κοινωνία, το άτομο και μάλιστα ο φιλόσοφος θα πρέπει να μπορεί να κυριαρχεί και να κυβερνά τον ίδιο του τον εαυτό,³¹ δηλαδή να διακρίνεται για τον αυτοέλεγχό του. Όλες οι ενέργειές του θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από λογική και σύνεση, αφού ο ίδιος έχει τον ρόλο του δασκάλου για την υπόλοιπη κοινωνία και κάθε ενέργειά του που αντίκεινται στη λογική έχει αντίτυπο και στην κοινωνία ζημιώνοντάς την.³² Ο αυτοέλεγχος για τον άνθρωπο είναι η πιο σημαντική μορφή άσκησης εξουσίας και η πιο δύσκολη ταυτόχρονα³³ και σε αυτό το σημείο ο Δίων παρουσιάζεται σαφώς επηρεασμένος από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα και την *Αλληγορία του σπηλαίου*, όπου ο τελευταίος θεωρεί ότι οι φιλόσοφοι έχοντας κατακτήσει τη γνώση έχουν γίνει μέτοχοι της γνώσης της πραγματικότητας και απαλλαγμένοι από τον κόσμο των σκιών-αισθήσεων καλούνται να την μεταδώσουν και στους άλλους ανθρώπους, αφού οι βασιλιάδες που είναι επιφορτισμένοι με αυτή την εργασία είναι παραδομένοι στο κόσμο των σκιών-αισθήσεων και δεν αντιλαμβάνονται ότι όλα γύρω τους είναι πλαστά και ότι οι ίδιοι είναι δέσμοι των αισθήσεών τους. Δεν είναι κακοί οι βασιλιάδες που ενεργούν με τον τρόπο αυτόν, καθώς το κάνουν χωρίς να έχουν την γνώση του καλού και του κακού. Οι πράξεις τους απλά χαρακτηρίζονται από έλλειψη παιδείας και αφοσίωσης σε έναν υψηλό πολιτικό στόχο, ο οποίος με τη σειρά του τους κάνει να μην είναι κατάλληλοι για την άσκηση της εξουσίας, αφού ενεργούν υποκινούμενοι από ταπεινά κίνητρα και επιδιώκουν την ικανοποίηση πρωτίτως προσωπικών συμφερόντων,³⁴ λησμονώντας το πραγματικό χρέος τους απέναντι στην πολιτεία, δηλαδή το να υπηρετούν ανιδιοτελώς την πατρίδα τους, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συγκαταλεχθούν στις τάξεις των πεπαιδευμένων που έχουν γνωρίσει την ύψιστη αρετή, δηλαδή το Αγαθό και προβαίνουν σε άδικες πράξεις. Ο Πλάτων

²⁵ χαλεπὸν δὲ οὐκ ἂν εἴη πρᾶγμα οὐδὲν τῷ μελετήσαντι ἐξ ἀρχῆς και παρεσκευασμένῳ πρὸς αὐτό (Δίων 49.2).

²⁶ ἄνθρωπος πλείστην ἔχον σύνεσιν (Δίων 49.2).

²⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1103a 14-26.

²⁸ οὐκ ἀνέχονται τὸν βλαβερὸν ἄρχοντα (Δίων 49.1)· ὥστε κακῷ μὲν ἡγεμόνι πάντων ἐχθρότατον, τῷ δὲ ἀγαθῷ πάντων εὐνούστατον (Δίων 49.2).

²⁹ ὁ δὲ τῷ ὄντι φιλόσοφος (Δίων 49.3).

³⁰ αὐτὸς μὲν οὐ προσδεῖσεται οὐδενὸς ἄρχοντος ἀλλ' ἢ τοῦ λόγου και τοῦ θεοῦ (Δίων 49.3).

³¹ ἄρχειν καλῶς δυνήσεται και αὐτοῦ (Δίων 49.3).

³² ὅς τὴν χαλεπωτάτην ἀρχὴν διηνεκῶς ἄρχων δύναται παρέχειν ἀναμάρτητον αὐτόν (Δίων 49.8).

³³ ὁ τῷ παντὶ χαλεπώτερον (Δίων 49.9).

³⁴ Βλ. Τ. Takala, «Plato on Leadership», *Journal of Business Ethics*, 17(7), 1998, σ. 792.

θέτει το ζήτημα του ηθικού χαρακτήρα και του αυτοέλεγχου,³⁵ δηλαδή της εγριότητας,³⁶ που σημαίνει ότι αυτό που ξέρουμε, και κατά συνέπεια το πώς ενεργούμε και καθοδηγούμε τους άλλους, διαμορφώνεται από το ποιοι είμαστε και από το αν όλα τα μέρη της ψυχής μας είναι καλά διαμορφωμένα και βρίσκονται σε συμφωνία-ομόνοια μεταξύ τους, οδηγώντας μας στο να είμαστε κύριοι του εαυτού μας. Επομένως, η προσοχή στη διαμόρφωση ηθικού χαρακτήρα θα πρέπει να διαδραματίζει έναν κεντρικότερο ρόλο τόσο στην αξιολόγηση όσο και στην εκπαίδευση των ηγετών. Ο Πλάτων υποστηρίζει ότι καθοριστική μορφή γνώσης για τους ηγέτες είναι η γνώση του καλού και της καλής ζωής,³⁷ τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη σημασία της εκπαίδευσης που θα τους εθίσει στις καλές πράξεις.³⁸

Έτσι, ο Δίων θεωρεί ότι ο φιλόσοφος απέναντι σε συναισθήματα όπως η οργή, ο φθόνος, η φιλονικία, η ηδονή, η επιθυμία, ο φόβος, η λύπη,³⁹ τα μόνα όπλα που μπορεί να αντιπαρατάξει⁴⁰ είναι η λογική,⁴¹ δηλαδή η πραγματική γνώση του κόσμου που έχει κατακτήσει μέσω της παιδείας και η άσκηση των καθηκόντων του με αυτοέλεγχο και ισχύ⁴² που του επιτρέπουν να διαφέρει απ' όλους τους άλλους.⁴³ Όλα αυτά δίνονται με τη χρήση πολλαπλών ρητορικών ερωτημάτων που αποσκοπούν στο να αποδειχτεί ότι τα συναισθήματα και τα πάθη είναι οι πιο δυσκολοκατάβλητοι εχθροί για τον οποιοδήποτε και ταυτόχρονα να δώσει μια σειρά από αρετές που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν τον ηγέτη.⁴⁴ Η οργή, ο φθόνος και η φιλονικία παρομοιάζονται με τις πιο άγριες φυλές του κόσμου,⁴⁵ η ηδονή και η επιθυμία, στις οποίες δεν πρέπει να υποκύπτει κάποιος, συγκρίνονται με φυλή ανθρώπων που προσπαθεί να εξαπατήσει τους άλλους⁴⁶ και ο φόβος και η λύπη παρουσιάζονται να προκαλούν βία, τρόμο και ταπείνωση, όπως η πιο φοβερή φυλή ανθρώπων.⁴⁷

Επομένως, γεννάται το ερώτημα αν οι βασιλείς αδικούν έχοντας γνώση των πράξεών τους και των συνεπειών τους ή προβαίνουν στις πράξεις αυτές, επειδή δεν έχουν λάβει την απαιτούμενη εκπαίδευση που θα τους βοηθήσει να ξεχωρίσουν το καλό από το κακό και κατ' επέκταση να μάθουν την έννοια της δικαιοσύνης. Τα ρητορικά ερωτήματα που χρησιμοποιεί ο Δίων στοχεύουν στην ανάδειξη της σημασίας της ύπαρξης της λογικής στις πράξεις όσων κυβερνούν αλλά και γενικά στις πράξεις όλων των ανθρώπων. Δεν υπάρχει κανένας άλλος εκτός από τη λογική και τη σύνεση που να μπορεί να βοηθήσει όσους ασκούν την εξουσία. Η αυτοκυριαρχία και ο αυτοέλεγχος είναι τα μέσα που βοηθούν τον άνθρωπο στις δύσκολες στιγμές, ώστε να πρυτανεύσει η λογική. Ο άνθρωπος που ελέγχει τα πάθη του μπορεί να απαλλαγεί από αυτά και να λειτουργεί με γνώμονα τη δικαιοσύνη και ο φιλόσοφος, δηλαδή αυτός που έχει λάβει την απαιτούμενη παιδεία, είναι ο μόνος που μπορεί να φανεί ανώτερος σε στιγμές αδυναμίας και να καθοδηγήσει τους συμπολίτες του σε ένα δρόμο μακριά από την αδικία και η γνώση των ορίων τον βοηθά να συλλάβει την έννοια του

³⁵ Βλ. K. Dorter, «Virtue, Knowledge, and Wisdom: Bypassing Self-Control», *The Review of Metaphysics*, 51(2), 1997, σ. 314.

³⁶ Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 430e-431b.

³⁷ Βλ. T. Williamson, «The good society and the good soul: Plato's Republic on leadership», *The Leadership Quarterly*, 19, 2008, σ. 407.

³⁸ Βλ. K. Dorter, «Virtue, Knowledge, and Wisdom: Bypassing Self-Control», ό.π., σσ. 342-343.

³⁹ *όργαι τε και φθόνοι και φιλονικία, ηδοναί τε και επιθυμία, φόβοι τε και λύπαι* (Δίων 49.9).

⁴⁰ *ποῖα δὲ ὄπλα, ποῖα δὲ ἐρύματα πρὸς ταῦτα προβέβληται* (Δίων 49.10).

⁴¹ *τοῖς σοφοῖς και φρονίμοις λόγοις* (Δίων 49.10).

⁴² *ισχυρῶς και ἐγκρατῶς* (Δίων 49.11).

⁴³ *σμπάντων ἀνθρώπων κρείττω γίνεσθαι* (Δίων 49.11).

⁴⁴ Βλ. I.-S. Kotsori, «Plato: The virtues of philosophical leader», *Open Journal for Studies in Philosophy*, 2(1), 2018, σσ. 3-4.

⁴⁵ *ποῖον μὲν γὰρ οὕτως ἄγριον ἀνθρώπων γένος ἐστὶν ὡς ὄργαι τε και φθόνοι και φιλονικία;* (Δίων 49.9).

⁴⁶ *ποῖον δὲ <οὔτω> πανοῦργον και ἐπίβουλον και προδοτικὸν ὡς ηδοναί τε και επιθυμία, ὧν αὐτὸν οὐδέποτε ἤττασθαι δεῖ;* (Δίων 49.9).

⁴⁷ *ποῖον δὲ οὕτω βίαιον και καταπληττόμενον και ταπεινοῦν τὰς ψυχὰς ὡς φόβοι τε και λύπαι, οἷς οὔποτε αὐτὸν πρέπει ὑπέικοντα ὀφθῆναι;* (Δίων 49.9).

Καλού και να θέσει τα ὅρια μέσα στα οποία θα μπορεί να δραστηριοποιηθεί.⁴⁸ Το άτομο που έχει κάνει κτήμα του τη σωφροσύνη οδηγείται στην αρμονία, μέσω της οποίας τείνει στον αυτοέλεγχο, αφού ένα καλύτερο συστατικό της ψυχῆς ελέγχει το χειρότερο συστατικό της ανθρωπίνης ψυχῆς. Η σωφροσύνη δεν είναι μόνο η έννοια του ελέγχου του εαυτού μας, αλλά εμπλουτίζεται και με αυτή της αυτογνωσίας που ωθεί το άτομο να συλλάβει αν η ανθρωπίνη δράση είναι ή δεν είναι καλή, πράγμα που σημαίνει ότι το άτομο έχει επίγνωση του Καλού⁴⁹ και κάθε φορά που ενεργεί για αυτόν τον ανώτερο σκοπό ανακαλύπτει ὄλο και περισσότερο τα ὅριά του οδηγώντας τον στην αριστεία.⁵⁰

Ο φιλόσοφος εκτός από τον εαυτό του θα πρέπει να μπορεί να διαχειρίζεται με τον ίδιο τρόπο την αμέσως επόμενη μεγαλύτερη ομάδα μιας οργανωμένης κοινωνίας, τον οἶκο,⁵¹ ὅπως λειτουργεί στα θέματα του εαυτού του, θα πρέπει να λειτουργεί και στα θέματα που αφορούν την οικογένειά του, η οποία αποτελεί μικρογραφία της κοινωνίας και είναι ο καθρέφτης για τον τρόπο που ο φιλόσοφος διαχειρίζεται πιο σύνθετα θέματα σε σχέση με τα ατομικά ζητήματα. Ακόμα ο φιλόσοφος θα πρέπει να κυβερνά με σύνεση την πολιτεία.⁵² ὁμως σύμφωνα με μια παρατήρηση από μέρους του Δίωνα, θα πρέπει να του επιτρέπεται⁵³ να λειτουργεί με τον σωστό τρόπο και να προσφέρει. Πρόκειται για μια αναφορά στη δυσπιστία των φιλοσόφων να αναλάβουν τα καθήκοντά τους και την καχυποψία που περιβάλλει το κοινωνικό σύνολο για την πολιτική και ὄσους επιδιώκουν την ενασχόληση μαζί της,⁵⁴ ὅπου ακόμα και αν ένας φιλόσοφος είναι διαθέσιμος να αναλάβει τη διακυβέρνηση, οι ἄνθρωποι είναι τυφλοί και δεν είναι ἔτοιμοι να χρησιμοποιήσουν τις ικανότητές του, καθιστώντας για την ὑπαρξή ενός ιδανικού ηγέτη αναγκαία την ὑπαρξή ενός ικανού κοινού που θα είναι σε θέση να επιλέξει τον σωστό ηγέτη. Η σύνδεση της σύνεσης και της πολιτικής δύναμης είναι κάτι δύσκολο για τον φιλόσοφο, γιατί μόνο λίγοι ἄνθρωποι είναι αληθινοί φιλόσοφοι και ένας αληθινός φιλόσοφος αν δεχτεί να αναλάβει τη διακυβέρνηση τότε ἔρχεται σε αντίθεση με τα πιστεύω του.⁵⁵

Η ἄποψη του Δίωνα για το ποιο είναι πιο κατάλληλο πρόσωπο, ὥστε να αναλάβει τη διακυβέρνηση μιας πολιτείας και των μελών της, εκτός από τον Πλάτωνα, ἔρχεται σε ἄμεση σύνδεση με ὅσα λέει ο Μουσώνιος Ρούφος, δίπλα στον οποίο ο Δίων μαθήτευσε κατά την παραμονή του στη Ρώμη, σε μία από τις διατριβές του με τίτλο *Ὅτι φιλοσοφητέον καὶ τοῖς βασιλεῦσιν*. Συγκεκριμένα, ο Ρωμαῖος στωικός φιλόσοφος δηλώνει ὅτι δεν ὑπάρχει πλέον καταλληλότερο άτομο από τον φιλόσοφο να αναλάβει τη διακυβέρνηση των ανθρώπων.⁵⁶ Για τον Μουσώνιο ο φιλόσοφος, μεταξύ ἄλλων, θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από σωφροσύνη, αυτοέλεγχο, υπομονή, ανεκτικότητα, θάρρος και αποφασιστικότητα ἀπέναντι στις δύσκολες καταστάσεις και να είναι φιλόανθρωπος.⁵⁷ Ο φιλόσοφος ως βασιλιάς ἔχει καθήκον να προσφέρει και να διατηρήσει ὄλα τα οφέλη που μπορεί να εξασφαλίσει για τον λαό του και για αυτό κρίνεται απαραίτητο να γνωρίζει το Καλό και το Κακό. Ο φιλόσοφος

⁴⁸ Βλ. M. Landazuri, «The Development of Self-Knowledge in Plato's Philosophy», *Logos. Anales del Seminario de Metafísica*, 48, 2014, σ. 140.

⁴⁹ Βλ. L. Predanocyoná, «Socrates view on sophrosyne», *Sincronía*, 69, 2016, σσ. 78-103. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=513852378009> (προσπελάστηκε: 23/3/23).

⁵⁰ Βλ. C. Phillips, *Ἐξ ἐρωτήσεων του Σωκράτη*, Αθήνα: Λιβάνη, 2008, σσ. 127-128.

⁵¹ ἄρχειν καλῶς δυνήσεται καὶ αὐτοῦ καὶ οἰκίας (Δίων 49.3).

⁵² πόλεως τῆς μεγίστης καὶ συλλήβδην ἀπάντων ἀνθρώπων (Δίων 49.3).

⁵³ ἂν ἐπιτρέπωσι (Δίων 49.3).

⁵⁴ Βλ. Δίων 47.1-11.

⁵⁵ Βλ. T. Takala, «Plato on Leadership», ὁ.π., σ. 792.

⁵⁶ τίς δ' ἂν ἢ ἰκανώτερος εἴη πόλεως προστάτης ἢ ἀξιώτερος ἀνθρώπων ἄρχειν τοῦ φιλοσόφου; Μουσώνιος Ρούφος, 8.112-113.

⁵⁷ ᾧ γε προσήκει (ἂν περ ἢ ἀληθῶς φιλόσοφος) εἶναι φρονίμω, σώφρονι, μεγαλόφρονι, τῶν δικαίων κριτικῶ καὶ τῶν πρεπόντων, καταπρακτικῶ τῶν νοηθέντων, καρτερικῶ τῶν ἐπιπόνων πρὸς δὲ τούτοις θαρραλέος, ἀδεής, ὑποστατικός τῶν δοκούντων δεινῶν εἴη ἂν, ἔτι δὲ εὐεργετικός, χρηστός, φιλόανθρωπος (Μουσώνιος Ρούφος 8.113-117).

θα πρέπει όχι μόνο να είναι δίκαιος, αλλά και να γνωρίζει τη σημασία της δικαιοσύνης, ώστε να συμπεριφέρεται με τον ανάλογο τρόπο στους πολίτες του.⁵⁸

Ο Δίων προβαίνει στη διευκρίνιση ότι τα μέχρι τώρα λόγια του δεν αφορούν την εξωτερική εμφάνιση των ανθρώπων και το όνομα⁵⁹ και θεωρεί ότι κάποιος που χαρακτηρίζεται από άσχημη εξωτερική εμφάνιση δεν σημαίνει ότι δεν είναι ικανός να ασκήσει σωστά τη διακυβέρνηση. Πρόκειται για μια έμμεση αναφορά στον εαυτό του και στο ότι ο ίδιος ως εκπρόσωπος της Κυνικής φιλοσοφίας δεν έδινε ιδιαίτερη σημασία στην εξωτερική εμφάνιση, απεναντίας προσπαθούσε να ωθήσει τους ακροατές του στο να εκτιμούν λιγότερο τα υλικά αγαθά, να εξασκούν τις αρετές του θάρρους, της δικαιοσύνης και του αυτοέλεγχου και να γίνουν κύριοι του εαυτού τους.⁶⁰ Όπως αναφέρει και σε άλλους λόγους του, πολλοί είναι αυτοί που θεωρούν ότι οι Κυνικοί λόγω της εμφάνισής τους δεν είναι ικανοί στην επίλυση των πρακτικών προβλημάτων.⁶¹ Σε άλλο λόγο του κάνει αναφορά ότι τα μακριά μαλλιά, σύμβολο της κυνικής φιλοσοφίας, δεν αποτελούν σημάδι ότι πρόκειται για πεπαιδευμένο άτομο και όπως ο ίδιος αναφέρει, ακόμα και ένας αγρότης μπορεί να έχει μακριά μαλλιά, αλλά στην πραγματικότητα να μην έχει ακούσει ποτέ τη λέξη φιλοσοφία.⁶²

Για την επιλογή της εξωτερικής του εμφάνισης, που χαρακτηριζόταν από μακριά μαλλιά και γένια και από ένα ιμάτιο που δεν συνοδευόταν από χιτώνα, αναφέρεται στον λόγο του *Περί τοῦ σχήματος*, όπου περιγράφει την εξωτερική εμφάνιση των φιλοσόφων και ότι εξαιτίας αυτής της εμφάνισης οι φιλόσοφοι πολλές φορές έπεφταν θύματα προσβλητικών συμπεριφορών,⁶³ ότι κανένας δεν περίμενε να είναι έξυπνοι και να μπορούν να χρησιμοποιήσουν τον λόγο με τρόπο σαηνευτικό για τους ακροατές τους.⁶⁴

Για να ενισχύσει το επιχείρημά του αυτό, χρησιμοποιεί μια σειρά από παραδείγματα. Το πρώτο προέρχεται από την καθημερινότητα των ακροατών του και αφορά την οινοποσία και την ποιότητα του οίνου που δεν πρέπει να καθορίζεται από την ποιότητα του αγγείου που αυτό περιέχεται αλλά προφανώς από τη γεύση του, αφού πολλές φορές τα καπηλειά προκειμένου να καταναλωθεί ο οίνος που έχει αλλοιωθεί τον σερβίρουν σε περίτεχνα αγγεία με πρόθεση να ξεγελάσουν τον πελάτη τους και να αποκομίσουν το μέγιστο όφελος χωρίς να υπολογίζουν τις συνέπειες.⁶⁵ Έτσι και οι πολίτες στα θέματα της πόλης δεν πρέπει να εμπιστεύονται όσους έχουν μια θελκτική εμφάνιση, αλλά όσους έχουν την πραγματική γνώση για αυτά τα θέματα και να δίνουν σημασία στο είναι και όχι στο φαίνεσθαι.

Το δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από τα ομηρικά έπη και συγκεκριμένα από την *Οδύσσεια* και περιγράφει το επεισόδιο του ζητιάνου Ίρου⁶⁶ με τον Οδυσσέα, όταν ο τελευταίος ήταν μεταμφιεσμένος σε ζητιάνο. Ο Ίρος προσέβαλε τον Οδυσσέα, επειδή τον θεωρούσε ανταγωνιστή του και οι μνηστήρες που δεν μπορούσαν να ξεχωρίσουν ότι ο ένας από τους δυο ήταν βασιλιάς τους έβαλαν να μονομαχήσουν για το ποιος θα είναι αυτός που θα μείνει στο παλάτι. Οι μνηστήρες παρουσιάζονται να είναι τυφλωμένοι από την εξωτερική εμφάνιση και να μην είναι σε θέση να αντιληφθούν ότι πραγματική σημασία έχει το είναι.⁶⁷

⁵⁸ Βλ. B. Inwood, «The Legacy of Musonius Rufus» [στο:] T. Engberg-Pedersen (επιμ.), *From Stoicism to Platonism: The Development of Philosophy, 100 BCE–100 CE*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, σσ. 269-270.

⁵⁹ Για τη διαφορά ανάμεσα στην πράξη και το όνομα βλέπε τον λόγο 38: *πρὸς τὸ σχῆμα ἀφορῶντα λέγειν καὶ πρὸς τὸ ὄνομα* (49.11).

⁶⁰ Βλ. J. Penwill, «Expelling the Mind: Politics and Philosophy in Flavian Rome» [in:] A. Boyle & D. William (eds.), *Flavian Rome*, Leiden, The Netherlands: Brill, 2003, σ. 368.

⁶¹ Βλ. Δίων 34.2.

⁶² Βλ. Δίων 35.11.

⁶³ Βλ. Δίων 72.2.

⁶⁴ Βλ. Δίων 33.14.

⁶⁵ Βλ. Δίων 49.11.

⁶⁶ Βλ. P. Nünlist, *Irus Brill*, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e527320 (προσπελάστηκε στις 15/3/22).

⁶⁷ Βλ. Όμηρος, *Οδύσσεια*, σ 1-116.

Το τελευταίο παράδειγμα που χρησιμοποιεί αφορά τον Ισμηνία,⁶⁸ έναν Θηβαίο μουσικό του 4^{ου} αι. π.Χ. που φέρεται να έχει αγανακτήσει με την άποψη ότι οι μουσικοί που έπαιζαν τον αυλό κατά τη διάρκεια τέλεσης των κηδειών ήταν δυνατό να λογίζονται αυλητές, όπως και ο ίδιος. Βέβαια, σύμφωνα με τον ίδιο, αυτοί δεν προξενούσαν κανένα κακό,⁶⁹ γιατί οι νεκροί δεν μπορούσαν να τους ακούσουν, οπότε δεν μπορούσαν να τους ζημιώσουν με κάποιο τρόπο. Αντίθετα, αυτοί που ισχυρίζονται ότι είναι φιλόσοφοι και ενεργούν με τον τρόπο αυτόν χωρίς να έχουν λάβει την απαιτούμενη εκπαίδευση μόνο κακό προξενούν σε όσους τους εμπιστεύονται για να τους καθοδηγήσουν.⁷⁰ Στην πραγματικότητα αυτοί οι άνθρωποι γνωρίζοντας την αδυναμία τους εμεταλλεύονται την φαινομενική υπεροχή τους έναντι των άλλων και τους εμπνέουν για την εκπλήρωση των προσωπικών τους στόχων. Στο σημείο αυτό ο Δίων παρουσιάζεται να έχει επηρεαστεί από τη φυσιογνωμική, όπου κάποιος χαρακτηρίζεται κάποιον με βάση τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά.⁷¹

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά κάνουν κατάλληλους τους φιλοσόφους για την άσκηση της εξουσίας, κάτι που αναγνωρίζουν και οι ίδιοι οι βασιλείς⁷² και ζητούν να βρίσκονται δίπλα τους ως σύμβουλοι τους και να τους καθοδηγούν.⁷³ Αυτοί που έχουν τη διακυβέρνηση στα χέρια τους, σύμφωνα με τον ίδιο, αναγνωρίζοντας ότι δεν είναι μέτοχοι της αλήθειας και αποδεχόμενοι ότι δεν μπορούν να λάβουν αποφάσεις για όλα τα ζητήματα, αφού στερούνται της απαιτούμενης γνώσης, καλούν ως βοηθούς και συμβούλους τους φιλοσόφους. Έτσι, οι βασιλιάδες που προστάζουν τους συμπολίτες τους γίνονται υποτακτικοί των φιλοσόφων,⁷⁴ αφού αυτοί στην ουσία χαράζουν την πολιτική του εκάστοτε άρχοντα.⁷⁵

Ο Δίων στο συγκεκριμένο σημείο καταδεικνύει τα αδύνατα σημεία αυτών που ασκούν την πολιτική τέχνη και τις ελλείψεις που τους εμποδίζουν να επιτελέσουν σωστά τον ρόλο τους, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζει τον ρόλο των φιλοσόφων την περίοδο αυτήν, ο οποίος είναι να διαθέτουν τις γνώσεις τους στις πόλεις της ελληνικής κοινότητας και να βοηθούν στην επίλυση των όποιων διαφορών με τους Ρωμαίους κατακτητές. Ακόμα, τα λόγια αυτά, ενδεχομένως, αποτελούν έναν υπαινιγμό για τη θέση που επεδίωκε να λάβει στην κεντρική πολιτική σκηνή της Ρώμης, πιθανότατα δίπλα στον αυτοκράτορα Τραϊανό, ως σύμβουλος του, με τον οποίο διατείνεται ότι τον συνδέει σχέση φιλίας και η οποία τον εμποδίζει να αναλάβει τα χρέη του ως άρχων της πόλης. Με αυτόν τον τρόπο εξηγεί στους πολίτες της Προύσας ότι ο ρόλος του σε μια τέτοια περίπτωση μπορεί να είναι σημαντικότερος για αυτούς από ό,τι αν έμενε στην πόλη του. Ως επιστέγασμα της αναγκαιότητας της παρουσίας των φιλοσόφων στο πλευρό όσων εξουσιάζουν τους ανθρώπους, ο Δίων παραθέτει μια σειρά από παραδείγματα ιστορικών προσώπων που διετέλεσαν σύμβουλοι σημαντικών βασιλιάδων και αφορούν τον Νέστορα,⁷⁶ τον βασιλιά

⁶⁸ Πρόκειται για Θηβαίο αυλητή του 4^{ου} αι. π.Χ. για τον οποίο αναφορές βρίσκουμε στον Πλούταρχο, *Δημήτριος*, 1, 6, 1-4, *Περικλής* 1, 5, 3 και στα *Ηθικά*, 174 E, 13- F, 2 - *Ισμηνίαν δὲ τὸν ἄριστον αὐλητὴν λαβῶν αἰχμάλωτον ἐκέλευσεν αὐλῆσαι: θαυμαζόντων δὲ τῶν ἄλλων, αὐτὸς ὤμοσεν ἥδιον ἀκούειν τοῦ ἵππου χρεμετίζοντος.*

⁶⁹ οὐ γὰρ βλάπτουσιν οὐδὲν οἱ τυμβαῦλαι τοὺς νεκροὺς οὐδ' ἔνοχλοῦσιν (49.12).

⁷⁰ τῶν δὲ προσποιουμένων φιλοσοφεῖν ἔνιοι καὶ πολλὰ χαλεπὰ ἐργάζονται (49.12).

⁷¹ Βλ. E. C. Evans, «The Study of Physiognomy in the Second Century A.D.», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 72, 1941, σ. 101 σημ. 21.

⁷² τοῦτο οὐδὲ τοὺς βασιλέας αὐτοὺς λέληθεν οὐδὲ τῶν ἐν ταῖς δυναστείαις ὅσοι μὴ τελέως ἄφρονες (Δίων 49.3).

⁷³ τῶν γὰρ πεπαιδευμένων ἐν τοῖς μεγίστοις δέονται συμβούλους σφίσι γίγνεσθαι (Δίων 49.3).

⁷⁴ τοῖς ἄλλοις προστάττοντες αὐτοὶ παρ' ἐκείνων προστάγματα λαμβάνουσιν ἃ δεῖ πράττειν καὶ τίνων ἀπέχεσθαι (Δίων 49.3).

⁷⁵ Βλ. J.-J. Flinterman, «Sophists and emperors: A reconnaissance of sophistic attitude» [in:] B. E. Borg (ed.), *Paideia: The World of the Second Sophistic*, Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2014, σ. 359.

⁷⁶ Χαρακτηριστική είναι η μεσολάβηση του γηραιού βασιλιά ανάμεσα στον Αγαμέμνονα και τον Αχιλλέα (βλ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, A 254-285), αλλά και η συμβουλή του στον Τηλέμαχο να επισκεφθεί τον Μενέλαο, ώστε να πάρει τις πληροφορίες που ζητά για την τύχη του πατέρα του (βλ. Όμηρος, *Οδύσσεια*, γ). βλ. V. Pedrick, «The Paradigmatic Nature of Nestor's Speech in Iliad 11», *Transactions of the American Philological Association*, 113, 1983, σσ. 55-68· βλ. H. M. Roisman, «Nestor the Good Counsellor», *The Classical Quarterly, New Series*, May,

Φίλιππο της Μακεδονίας,⁷⁷ τον Επαμεινώνδα.⁷⁸ Έπειτα ο Δίων αποτίει φόρο τιμής στους φιλοσόφους του παρελθόντος, οι οποίοι συμμετείχαν ενεργά στα κοινά των πόλεων τους κατέχοντας διάφορα αξιώματα –στρατηγοί, διοικητές, βασιλιάδες– και κάνει την παραδοχή ότι δεν υφίσταται μεγάλος ο αριθμός των φιλοσόφων που εκλέχθηκαν σε θέσεις ευθύνης και προσέφεραν τα μέγιστα από εκεί στις πόλεις και τους συμπολίτες τους.⁷⁹

Η αναφορά του ξεκινά με την πόλη της Αθήνας και την παράθεση του ονόματος του Σόλωνα,⁸⁰ και συνεχίζει με τον Αριστείδη,⁸¹ τον Περικλή⁸² και επανέρχεται στον Επαμεινώνδα, αλλά αυτήν τη φορά υπό το πρίσμα ότι οι Θηβαίοι⁸³ ωφελήθηκαν από την παρουσία του και την ενασχόλησή του με τα κοινά, όπως ακριβώς και οι Ρωμαίοι

55(1), 2005, σσ. 17-38· βλ. D. Frame, *Hippota Nestor*, Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 2009. Επίσης αναφορές στον Νέστορα και στον ρόλο του ως σύμβουλο ο Δίων κάνει και στους λόγους 55.19, 56.8-12 και στον 57, που φέρει τον τίτλο *Νέστορα* και τον παρουσιάζει να προσπαθεί να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Αγαμέμνονα και του Αχιλλέα. Στον λόγο του αυτόν τονίζει ότι οι δυο άντρες θα πρέπει να εισακούσουν τις συμβουλές του λόγω της ηλικίας του και της εμπειρίας του και τους καλεί να συμφιλιωθούν τονίζοντας τις αρετές και τα σφάλματα του καθενός.

⁷⁷ Το επόμενο παράδειγμα βασιλιά που χρειάστηκε τη συμβουλή ενός φιλοσόφου είναι αυτό του Φιλίππου βασιλιά της Μακεδονίας και του Αριστοτέλη. Η διαφορά εδώ είναι ότι ο Φίλιππος παρουσιάζεται να μην επιθυμεί να γίνει μέτοχος της γνώσης του φιλοσόφου, αλλά ενδιαφέρεται για την εκπαίδευση του γιού του, Αλέξανδρου, αφού αναγνωρίζει ότι δεν κατέχει ολοκληρωμένη τη γνώση της σωστής διακυβέρνησης –*αὐτὸς οὐχ ἰκανὸς ὦν παιδεῦσαι τὴν βασιλικὴν ἐπιστήμην* (Δίων 49.4)– και επιθυμώντας να εφοδιάσει τον γιό του με τα κατάλληλα προσόντα καταφεύγει στον Αριστοτέλη, ώστε ο Αλέξανδρος να διδαχθεί τον ορθό τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να ασκείται η εξουσία. Οπότε ο Δίων έμμεσα παρουσιάζει την παιδαγωγική σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον φιλόσοφο και τον Μ. Αλέξανδρο και τη γνώση που ο Αριστοτέλης μετέδωσε στον Μ. Αλέξανδρο εκτός των άλλων και σε θέματα ηθικής· βλ. M. Tierney, «Aristotle and Alexander the Great», *An Irish Quarterly Review*, 31(122), 1942, σσ. 221-228. Ο Φίλιππος εξακολουθεί να απασχολεί τον Δίωνα, ο οποίος στρέφεται στη νεανική ηλικία του Μακεδόνα βασιλιά κατά την οποία εστάλη αιχμάλωτος στην πόλη της Θήβας το 368 π.Χ.⁷⁷ μαζί με άλλους έφηβους. Εκεί, σύμφωνα με τον Δίωνα, γνώρισε και μαθήτευσε δίπλα στους Θηβαίους πολιτικούς και στρατηγούς Πελοπίδα και Επαμεινώνδα – *αὐτὸς ἐν Θήβαις ὀμηρεῦν* (Δίων 49.5). Ο Φίλιππος δίπλα τους αποκόμισε γνώσεις πάνω σε θέματα πολιτικά και στρατιωτικά και μάλιστα πολλές από αυτές τις χρησιμοποίησε μετέπειτα για να νικήσει την Θήβα – *Πελοπίδα τε συνῆν, Ἐπαμεινώνδου τὰ τε ἔργα ἑώρα και τῶν λόγων δὲ ἤκουεν* (Δίων 49.5). Ο Δίων κάνει λόγο και για φήμες που υπήρχαν ότι ο Φίλιππος υπήρξε και εραστής του Πελοπίδα, βλ. N. G. L. Hammond, «What May Philip Have Learnt as a Hostage in Thebes?», *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 1999, σσ. 355-372· βλ. S. O. Murray, *Homosexualities*, Chicago: University of Chicago Press, 2002.

⁷⁸ Ακόμα παρουσιάζεται ότι και ο Επαμεινώνδας είχε και ο ίδιος μαθητεύσει δίπλα σε έναν άλλο μεγάλο φιλόσοφο, τον Λύση – *ἀλλὰ Λύσιδι ὀμιλήσας τῷ Πυθαγόρου μαθητῇ* (Δίων 49.5)· βλ. C. Riedweg, *Lysis*, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e715060 (προσπελάστηκε: 23/03/2023). Ήταν αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος από τον Τάραντα της Κάτω Ιταλίας που έζησε τον 5^ο αι. π.Χ. και μετά τον διωγμό των Πυθαγόρειων πήγε στην Θήβα, όπου και έζησε μέχρι τον θάνατό του το 390 π.Χ. διδάσκοντας τα πυθαγόρεια θεωρήματα, τα περισσότερα από τα οποία, όμως, είχε αναθεωρήσει. Εκεί συνδέθηκε και με τον Επαμεινώνδα, του οποίου υπήρξε δάσκαλος. Σχετικές πληροφορίες αντλούμε από το έργο που συνέγραψε ο Κορνήλιος Νέπως *Περί επιφανών ανδρών - De viris illustribus*. Εκεί γίνεται λόγος για την επιρροή που άσκησε ο Λύσις στον Επαμεινώνδα (Cornelius Nepos, *Epaimeinondas*). Επίσης πληροφορίες για τον Λύση αντλούμε και από τον Ιάμβλιχο και τα αποσπάσματα του έργου του για τη ζωή του Πυθαγόρα (16. *LAMBL. V. 248*), όπως αυτό σώζεται στο έργο *Die Fragmente der Vorsokratiker* – βλ. H. A. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, [χ.τ.]: Weidmannsche buchhandlung, 1906. Για τον Δίωνα η πολιτική και στρατιωτική καριέρα του Επαμεινώνδα δεν ήταν τυχαία, αλλά οφειλόταν στη συναναστροφή του αυτή και θεωρεί ως επιστέγασμα τη νίκη του στα Λεύκτρα το 372 π.Χ., που οδήγησε στο τέλος της ηγεμονίας της Σπάρτης και στην ανατολή της Θηβαϊκής ηγεμονίας.

⁷⁹ *εὔροι δ' ἂν τις σπανίως μὲν φιλοσόφους ἄρξαντας ἐν τοῖς ἀνθρώποις* (Δίων 49.6).

⁸⁰ Βλ. M. Meier, E. Bowie & S. Michel, *Solon*, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1116670 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).

⁸¹ Βλ. E. Stein-Hölkesskamp u.ä., *Aristides*, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e135390 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).

⁸² Βλ. W. Will & P. Högemann, *Pericles*, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e913920 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).

⁸³ *Θηβαίους δὲ Ἐπαμεινώνδου* (Δίων 49.6).

αποκόμισαν οφέλη από τον Νουμά.⁸⁴ Ο Δίων θεωρεί ότι αυτοί που πραγματικά ωφελήθηκαν ἦσαν οι πολίτες των πόλεων αυτών που έτυχαν να κυβερνώνται από αυτούς τους ξεχωριστούς ανθρώπους, τους οποίους τοποθετεί στην ομάδα των φιλοσόφων, αν και ποτέ δεν υπήρξαν με τη στενή έννοια του όρου, αλλά η δράση τους και η κληρονομιά τους μπορούν να συγκριθούν με τη δράση των φιλοσόφων που έχουν ως σκοπό τη μετάδοση της γνώσης και της αλήθειας στους απλούς ανθρώπους για να κερδίσουν το υπέρτατο αγαθό της ευδαιμονίας. Ο Δίων παρουσιάζεται να έχει μεγάλη πίστη στον ρόλο του φιλοσόφου και να θεωρεί ότι είναι ο μόνος που δικαιούται να κυβερνά τους ανθρώπους είναι ο φιλόσοφος, αφού μόνο αυτός έχει την απαιτούμενη γνώση.⁸⁵

Ο Δίων εξακολουθεί να ασχολείται με άτομα που ωφέλησαν τους ανθρώπους με την ενασχόλησή τους με τα κοινά, αλλά ο χώρος δράσης τους τώρα μετατοπίζεται στον χώρο της θρησκείας. Οι αναφορές ξεκινούν με τους Μάγους,⁸⁶ οι οποίοι συναντώνται στην περσική θρησκεία και στην Αίγυπτο.⁸⁷ Έπειτα ο Δίων μεταφέρεται στην Ινδία και μιλά για τους Βραχμάνους⁸⁸ και τους Δρυίδες.⁸⁹

⁸⁴ Πρόκειται για τον δεύτερο βασιλιά της Ρώμης, ο οποίος συνετέλεσε στους θρησκευτικούς θεσμούς της Ρώμης και μεταξύ άλλων συνέταξε νόμους. Η περίοδος διακυβέρνησής του (715-672 π.Χ.) υπήρξε ειρηνική και θεωρήθηκε ως ο Χρυσός αιώνας της Ρώμης· βλ. M. Silk, «Numa Pompilius and the Idea of Civil Religion in the West», *Journal of the American Academy of Religion*, 1 December, 72(4), 2004, σσ. 863-896· βλ. M. Haase, *Numa Pompilius*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e826190 (προσπελάστηκε: 23/03/2023). Ο Δίων κάνει λόγο για επαφή του Νουμά με τον Πυθαγόρα και τη φιλοσοφία του, αλλά οι χρονικές περιόδους όπου έζησαν οι δύο δεν δικαιολογούν μια τέτοια σχέση όπου ο πρώτος να ήρθε σε επαφή με την φιλοσοφία του Έλληνα φιλοσόφου· ίσως πρόκειται για μια τάση προς την υπερβολή από μέρος του Δίωνα προκειμένου να αποδείξει ότι οι φιλόσοφοι, όταν ασκούν την εξουσία, το μόνο που κάνουν είναι να ωφελούν τους πολίτες, αλλά και για να τονίσει με έμμεσο τρόπο ότι Έλληνες και Ρωμαίοι είχαν δεσμούς από πολύ παλιά.

⁸⁵ Βλ. J. von Arnim, *Leben und Werke des Dion Von Prusa*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1898, σσ. 396-397.

⁸⁶ Πέρσαι μὲν οἶμαι τοὺς καλουμένους παρ' αὐτοῖς μάγους (Δίων 49.7). Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ήταν ειδήμονες στα θέματα της φύσης και γνώριζαν τον τρόπο να λατρεύουν τους θεούς – οἱ τῆς φύσεως ἦσαν ἔμπειροι καὶ τοὺς θεοὺς ἤδεσαν ὡς δεῖ θεραπεύειν (Δίων 49.7)· βλ. J. Lendering, *Magians*, 1998. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.livius.org/articles/concept/magians/> (προσπελάστηκε: 04/02/21). Ακόμα βλέπε Δίων 36.41 και A. Ahmadi, «The Magoi and Daimones in Column VI of the Derveni Papyrus», *Numen*, 615(5/6), no 9, 2014, σ. 487· βλ. επίσης, Δίων 19.40-41, όπου αναφέρεται στους μάγους της περσικής θρησκείας. Επίσης, βλ. και R. Coulborn, «The State and Religion: Iran, India and China», *Comparative Studies in Society and History*, October, 1(1), 1958, σσ. 44-48· F. Wiggemann κ.ά., *Magic, Magi*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e716750 (προσπελάστηκε: 23/03/2023)· επιπλέον ήταν αυτοί που ερμήνευαν τα όνειρα και τελούσαν θυσίες (στον Ηρόδοτο μαρτυρούνται και ανθρωποθυσίες από τους Μάγους), βλ. J. D. Mikalson, *Herodotus and religion in the persian wars*, [χ.τ.]: University of North Carolina Press, 2003, σσ. 43-44 & 156-159.

⁸⁷ Αἰγύπτια δὲ τοὺς ἱερέας (Δίων 49.7). Ήταν αρμόδιοι για την ορθή τέλεση όλων των θρησκευτικών τελετών – τῶν θεῶν ἐπιμελούμενοι καὶ τὰ ξύμπαντα γινώσκοντες ὅπη τε καὶ ὅπως ἔχοι (Δίων 49.7).

⁸⁸ Πρόκειται για τους ιερείς της ινδουιστικής θρησκείας, που διάγουν ένα λιτό βίο και ανάμεσα στα καθήκοντά τους είναι και η τέλεση της θρησκείας και μέσω αυτής της επαφής τους με το θείο είναι σε θέση να γνωρίζουν το καλό· βλ. R. Gordon, *Brahmin*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e219720 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).

⁸⁹ Πρόκειται για θρησκευτικά πρόσωπα στη Βρετανία, τη Γαλατία και την Ιρλανδία· βλ. W. Spickermann, *Druids*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e324520 (προσπελάστηκε: 23/03/2023)· Κελτοὶ δὲ οὓς ὀνομάζουσι Δρυΐδας (Δίων 49.8). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Δίων κάνει λόγο για αυτούς, αν και ο θεσμός του Δρυΐδη είχε απαγορευτεί από τον Τιβέριο αρχικά και μετέπειτα από τον Κλαύδιο· βλ. N. J. DeWitt, «The Druids and Romanization», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 69, 1938, σ. 332. Αρκετές πληροφορίες για τον θεσμό του Δρυΐδη αντλούνται από το έργο του Καισαρά *Commentarii de Bello Gallico*, όπου στο έκτο βιβλίο περιγράφει ότι ήταν υπεύθυνοι για τα θρησκευτικά θέματα και την ερμηνεία τους, συμπεριλαμβανομένων των θυσιών· βλ. Διόδωρος, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 5, 31, 4. Επιπλέον, σύμφωνα με την περιγραφή που δίνεται, είχαν και τον ρόλο δικαστή σε ιδιωτικές και σε δημόσιες υποθέσεις· βλ. Caesar, *Bell. Gall.* 6.13-14, όπου δίνεται μια περιγραφή για τον ρόλο των Δρυΐδων μέσα στις κοινωνίες όπου δραστηριοποιούνταν. Ακόμα βλ. και Στράβων, *Γεωγραφικά*, 4.4.4, όπου μιλά για τον ρόλο τους ως δικαστών σε καιρό ειρήνης και πολέμου – δρυΐδαι δὲ πρὸς τῆ φυσιογνωσίᾳ καὶ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν ἀσκοῦσι: δικαιοτάτοι δὲ νομίζονται καὶ διὰ τοῦτο πιστεύονται τὰς τε

Οι φιλόσοφοι παρουσιάζονται να διορίζονται ως επόπτες και άρχοντες των βασιλιάδων.⁹⁰ Ο ρόλος που αποδίδεται σε αυτούς από τον Δίωνα είναι ανώτερος από αυτόν ενός βασιλιά, αφού, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, στη συνέχεια οι βασιλιάδες απλά υλοποιούν τις εντολές των φιλοσόφων, οι οποίοι επιλέγουν να διάγουν έναν λιτό βίο μακριά από την πολυτέλεια και την τρυφή που εμφανίζονται ως τα μόνα που κερδίζουν οι βασιλιάδες ζώντας μέσα σε παλάτια. Ο Δίων παρουσιάζεται να κάνει για μια ακόμη φορά έμμεση αναφορά στην προσωπικότητά του και τη στάση ζωής που είχε επιλέξει κατά τη διάρκεια της εξορίας του και χαρακτηριζόταν από ένα απόλυτα λιτό βίο που περιλάμβανε τα απολύτως απαραίτητα για την επιβιώσή του.⁹¹ Ο Δίων θεωρεί ως απόλυτα φυσιολογικό να ασκούν στην πραγματικότητα την εξουσία οι φιλόσοφοι και όχι οι βασιλιάδες.⁹² Παρουσιάζει μια ανεστραμμένη ιεραρχική σχέση μεταξύ των βασιλιάδων και των συμβούλων τους.⁹³ Ο λόγος σχετίζεται με τον βίο που διάγει η κάθε ομάδα. Οι βασιλιάδες, σύμφωνα με τον ίδιο, έχουν παραδοθεί σε μια ζωή γεμάτη πολυτέλεια και τρυφή⁹⁴ που έχει αποδυναμώσει το πνεύμα τους και κατ' επέκταση κάθε προσπάθειά τους να λειτουργήσουν με γνώμονα το κοινό καλό. Οι βασιλιάδες δεν είναι σε θέση να ελέγξουν τα πάθη και τις ορμές τους, αφού έχουν υποδουλωθεί σε αυτά.⁹⁵ Αντίθετα, ο φιλόσοφος που διάγει έναν βίο λιτό μακριά από τις υλικές απολαύσεις, είναι σε θέση να ελέγχει όλα του τα συναισθήματα και να λειτουργεί με γνώμονα το κοινό καλό, δεν είναι υπηρέτης των παθών του, αλλά τα τιθασειεί έχοντας τη γνώση που απαιτείται, χαρακτηρίζεται από παρρησία και ειλικρίνεια και αυτό τον κάνει έναν πολύτιμο σύμβουλο για τους ενάρετους βασιλείς, ενώ για τους τυράννους μια φιγούρα που προικαλεί τον τρόμο. Οι φιλόσοφοι από την κλασική κίβλας εποχή όριζαν τους εαυτούς τους ως άτομα τα οποία βρίσκονται σε ανταγωνιστική σχέση με όσους κατείχαν την εξουσία.⁹⁶

Έτσι, έπειτα από όλα αυτά ο Δίων καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διακυβέρνηση των ανθρώπων είναι η μόνη αποστολή των φιλοσόφων⁹⁷ και δεν έχουν δικαίωμα να την απαρνηθούν, αφού για αυτήν έχουν λάβει την απαιτούμενη γνώση. Στο σημείο αυτό κάνει την επισήμανση ότι οι φιλόσοφοι εμπλέκονται στη διακυβέρνηση μιας πόλης μόνο μετά από πρόσκληση της ίδιας της πόλης,⁹⁸ τονίζοντας παράλληλα και την ευθύνη των πολιτών να μπορούν να διακρίνουν τον ενάρετο ηγέτη από τον επιβλαβή για την κοινωνία. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, δεν θεωρεί ότι ο φιλόσοφος έχει υποχρέωση να γυρίσει πίσω στο σπήλαιο προκειμένου να οδηγήσει στο Φως τους δεσμώτες. Πρέπει οι ίδιοι οι δεσμώτες να αντιληφθούν την αναγκαιότητα ύπαρξης των φιλοσόφων και τη δική τους αδυναμία. Όμως, στο σημείο αυτό διαφαίνεται και μια συμφωνία του Δίωνα με τον Πλάτωνα, δηλαδή ότι οι

ιδιωτικάς κρίσεις καὶ τὰς κοινὰς, ὥστε καὶ πολέμους διήτων πρότερον καὶ παρατάττεσθαι μέλλοντας ἔπαινον, τὰς δὲ φονικὰς δίκας μάλιστα τούτοις ἐπετέτραπτο δικάζειν. ... ὅταν τε φορὰ τούτων ἦ, φορὰν καὶ τῆς χώρας νομίζουσιν ὑπάρχειν. ἀφθάρτους δὲ λέγουσι καὶ οὗτοι καὶ οἱ ἄλλοι τὰς ψυχὰς καὶ τὸν κόσμον, ἐπικρατήσιν δὲ ποτε καὶ πῦρ καὶ ὕδωρ.

⁹⁰ ἐπιστάτας τοῖς βασιλεῦσι καὶ ἄρχοντας τούτους ἀπέδειξαν (Δίων 49.7).

⁹¹ Βλ. Δίων 40.2.

⁹² ὥστε τὸ μὲν ἀληθὲς ἐκείνους ἄρχειν, τοὺς δὲ βασιλέας αὐτῶν ὑπηρέτας καὶ διακόνους γίνεσθαι τῆς γνώμης (Δίων 49.8).

⁹³ Βλ. J.-J. Flinterman, «Sophists and emperors: A reconnaissance of sophistic attitude» [in:] B. E. Borg (ed.), *Paideia: The World of the Second Sophistic*. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2014, σ. 359.

⁹⁴ ἐν θρόνοις χρυσοῖς καθημένους καὶ οἰκίας μεγάλας οἰκοῦντας καὶ πολυτελεῶς εὐωχομένους (Δίων 49.8).

⁹⁵ ἔτι τοίνυν δεῖ μὲν τὸν βασιλέα σωφρονεῖν αὐτόν, δεῖ δὲ τοὺς ὑπηκόους σωφρονίζειν ἵν' ὁ μὲν ἄρχῃ σωφρόνως, οἱ δ' ἄρχωνται κοσμίως, μηδέτεροι δὲ τρυφῶσι· λυμαντικὸν γὰρ ἄρχοντός τε καὶ ιδιώτου παντός ἡ τρυφή. πῶς δ' ἂν ἡ αὐτὸς σωφρονήσειέ τις μὴ μελετήσας κρατεῖν τῶν ἐπιθυμιῶν, ἢ ἀκόλαστος ὢν ἄλλους ποιήσειε σώφρονας; (Μουσώνιος Ρούφος, 8.39-44).

⁹⁶ Βλ. J.-J. Flinterman, «Sophists and emperors: A reconnaissance of sophistic attitude» [in:] B. E. Borg (ed.), *Paideia: The World of the Second Sophistic*, ὁ.π., σσ. 361-362.

⁹⁷ ἀλλὰ τοῦ γε ὄντως φιλοσόφου τὸ ἔργον οὐχ ἕτερόν ἐστιν ἢ ἀρχὴ ἀνθρώπων (Δίων 49.13). βλ. A. Sheppard, «Homonoia in the greek cities of the Roman empire», ὁ.π., σ. 249.

⁹⁸ τὴν αὐτοῦ πόλιν ἐκοῦσαν καὶ ἐπικαλουμένην διοικεῖν (Δίων 49.13).

φιλόσοφοι θα πρέπει να αντιληφθούν ότι ανήκουν σε μια κοινωνία και να μην είναι απομονωμένοι στις φιλοσοφικές αναζητήσεις τους.

Για τον Δίωνα όταν ένας φιλόσοφος αρνείται την πρόσκληση της πόλης του, μοιάζει με έναν γιατρό που προσφέρει τις υπηρεσίες του στους άλλους, αλλά αρνείται να θεραπεύσει τον εαυτό του, με έναν παιδοτρίβη ή έναν δάσκαλο που εμπιστεύονται την εκπαίδευση των παιδιών του σε άλλους κατά πολύ χειρότερους τους και με κάποιον που αρνείται να φροντίσει τους γονείς του, αλλά προστρέχει σε βοήθεια άλλων, επειδή αυτοί είναι πλούσιοι.⁹⁹ Ο φιλόσοφος θα πρέπει να κατανοήσει ότι οι πράξεις του δεν αποβλέπουν μόνο προς το συμφέρον της κοινωνίας, αλλά και ότι ενεργώντας ο ίδιος με τον τρόπο αυτόν αποκομίζει πολλαπλά οφέλη και για τον εαυτό του και εκπληρώνει και την αποστολή του, που είναι η διακυβέρνηση των ανθρώπων.

Οι πολίτες της Προύσας με την εκλογή του στο αξίωμα του άρχοντος φαίνεται ότι αναγνωρίζουν τον ρόλο του ως φιλοσόφου στην κοινωνία και την αναγκαιότητα εμπλοκής του στα θέματα της πόλης, όμως δεν αντιλαμβάνονται ότι η πραγματική βοήθεια από μέρους του προς αυτούς θα είναι να του επιτρέψουν να μη δεχτεί αυτό το αξίωμα, ώστε να αναλάβει μια ανώτερη θέση στο πλάι του αυτοκράτορα Τραϊανού.

⁹⁹ Βλ. Δίων 49.13.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Aristotle A. & I. Bywater, *Aristotelis ethica nicomachea*, E typographeo Clarendoniano, 1962.
- Caesar J., T. R. Holmes & A. Hirtius, *C. Iuli Caesaris Commentarii rerum in Gallia gestarum VII. A. Hirti Commentarius VIII*. Oxford: Clarendon Press, 1914.
- Diodorus κ.ά., *Diodori Bibliotheca Historica*. Stutgardiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1964.
- Homer, D. B. Monro & T. W. Allen, *Homeri opera*, Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1961.
- Iamblichus & L. Deubner, *Iamblichi de Vita Pythagorica Liber*, Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1937.
- Lutz C. E., *Musonius rufus: "the roman socrates"*. Yale University Press, 1947. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://stephanus.tlg.uci.edu/Iris/Cite?0628:001:40854>.
- Meineke A., *Strabonis geographica*, 3 vols., Leipzig: Teubner, 1877.
- Nepos Cornelius, *Vitae*, ed. Albert Fleckeisen, Leipzig: Teubner, 1866.
- Plato, *Platonis Opera*, Oxonii: E. typographeo Clarendoniano, 1991.
- Plutarchi & N. Nachstädt, *Plutarchi moralia*, vol. 2.1, Leipzig: Teubner, 1935. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://stephanus.tlg.uci.edu/Iris/Cite?0007:081:9451>.
- Plutarchi & K. Ziegler, *Vitae parallelae*, vol. 1.2, Leipzig: Teubner, ³1964. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://stephanus.tlg.uci.edu/Iris/Cite?0007:012:0>.
- _____, *Vitae parallelae*, vol. 2.2, Leipzig: Teubner, ²1968. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://stephanus.tlg.uci.edu/Iris/Cite?0007:021:0>.
- _____, *Vitae parallelae*, vol. 3.1, Leipzig: Teubner, ²1971. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://stephanus.tlg.uci.edu/Iris/Cite?0007:057:0>.

Βοηθήματα

Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Ahmadi A., «The *Magoi* and *Daimones* in Column VI of the Derveni Papyrus», *Numen*, 615(5/6), 2014, σσ. 484-508.
- von Arnim J., *Leben und Werke des Dion Von Prusa*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1898.
- Coulborn R., «The State and Religion: Iran, India and China», *Comparative Studies in Society and History*, October, 1(1), 1958, σσ. 44-57.
- DeWitt N. J., «The Druids and Romanization», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 69, 1938, σσ. 319-332.
- Diels H. A., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, [χ.τ.]:Weidmannsche buchhandlung, 1906.
- Dorter K., «Virtue, Knowledge, and Wisdom: Bypassing Self-Control», *The Review of Metaphysics*, 51(2), 1997, σσ. 313-343.
- Evans E. C., «The Study of Physiognomy in the Second Century A.D.», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 72, 1941, σσ. 96-108.
- Flinterman, J.-J., «Sophists and emperors: A reconnaissance of sophistic attitude» [in:] B. E. Borg (ed.), *Paideia: The World of the Second Sophistic*, Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2014, σσ. 359-376.
- Frame D., *Hippota Nestor*, Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 2009.
- Gehrke H.-J., *Euergetism*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e404490 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).
- Gordon R., *Brahmin*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e219720 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).

- Haase M., *Numa Pompilius*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e826190 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).
- Hammond N. G. L., «What May Philip Have Learnt as a Hostage in Thebes?», *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 1999, σσ. 355-372.
- Inwood B., «The Legacy of Musonius Rufus» [in:] T. Engberg-Pedersen (ed.), *From Stoicism to Platonism: The Development of Philosophy, 100 BCE–100 CE*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, σσ. 254–276.
- Jones C. P., *The roman world of Dio Chrysostom*, Cambridge: Harvard University Press, 1978.
- Kotsori I.-S., «Plato: The virtues of philosophical leader», *Open Journal for Studies in Philosophy*, 2(1), 2018, σσ. 1-8.
- Landazuri M., «The Development of Self-Knowledge in Plato's Philosophy», *Logos. Anales del Seminario de Metafísica*, 48, 2015, σσ. 123-140. Ανακτήθηκε από: http://dx.doi.org/10.5209/rev_ASEM.2015.v48.49277.
- Lending J., *Magians*, 1998 [ηλεκτρονικό]. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.livius.org/articles/concept/magians/> (προσπελάστηκε: 04/02/2021).
- Meier M., E. Bowie & S. Michel, *Solon*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1116670 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).
- Mikalson J. D., *Herodotus and religion in the persian wars*, [χ.τ.]: University of North Carolina Press, 2003.
- Murray S. O., *Homosexualities*, Chicago: University of Chicago Press, 2002.
- Nünlist P., *Irus*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e527320 (προσπελάστηκε: 15/3/22).
- Pedrick V., «The Paradigmatic Nature of Nestor's Speech in Iliad 11», *Transactions of the American Philological Association*, 113, 1983, σσ. 55-68.
- Penwill J., «Expelling the Mind: Politics and Philosophy in Flavian Rome» [in:] A. Boyle & D. William (eds.), *Flavian Rome*, Leiden, The Netherlands: Brill, 2003, σσ. 345-368.
- Phillips C., *Έξι ερωτήσεις του Σωκράτη*, Αθήνα: Λιβάνη, 2008.
- Predanocynová L., «Socrates view on sophrosyne», *Sincronía*, 69, 2016, σσ. 78-103. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=513852378009> (προσπελάστηκε: 23/05/2021).
- Riedweg C., *Lysis*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e715060 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).
- Roisman H. M., «Nestor the Good Counsellor», *The Classical Quarterly, New Series*, May, 55(1), 2005, σσ. 17-38.
- Salmeri G., «Dio, Rome, and the civic life of Asia Minor» [in:] S. Swain (ed.), *Dio Chrysostom. Politics, Letters, and Philosophy*, Oxford: Oxford University Press Inc., 2002, σσ. 53-92.
- Sheppard A., «Dio Chrysostom: the Bithynian Years», *L'antiquité classique*, 53, 1984a, σσ. 157-183.
- _____, «Homonoia in the greek cities of the Roman empire», *Ancient Society*, 15(17), 1984b, σσ. 229-252.
- Silk M., «Numa Pompilius and the Idea of Civil Religion in the West», *Journal of the American Academy of Religion*, 1 December, 72(4), 2004, σσ. 863-896.
- Spickermann W., *Druids*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e324520 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).
- de Ste Croix G., *Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό κόσμο*, Αθήνα: Ράππα, 1997.
- Stein-Hölkeskamp E. κ.ά., *Aristides*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e135390 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).
- Sviatoslav D., *City government in Hellenistic and Roman Asia minor*, Oxford: Oxford University Press, 2005.

- Takala T., «Plato on Leadership», *Journal of Business Ethics*, 17(7), 1998, σσ. 785-98.
- Tierney M., «Aristotle and Alexander the Great», *An Irish Quarterly Review*, 31(122) 1942, σσ. 221-228.
- Vujcic N., «Greek Popular Assemblies in the Imperial Period and the Discourses of the Dio of Prusa», *Epigraphica Anatolica*, 42, 2009, σσ. 157-169.
- Wiggermann F. κ.ά., *Magic, Magi*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e716750 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).
- Will W. & P. Högemann, *Pericles*, Brill, Brill, 2006. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e913920 (προσπελάστηκε: 23/03/2023).
- Williamson T., «The good society and the good soul: Plato's Republic on leadership», *The Leadership Quarterly*, 19, 2008, σσ. 397-408.

Επιρρήματα σε -ως και -α στα νέα ελληνικά: ανάλυση με σώματα κειμένων και οι προεκτάσεις της στη λεξικογραφία

Εισαγωγή

Βασικό χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο έχει διαμορφωθεί η σύγχρονη γλωσσική πραγματικότητα της Νέας Ελληνικής (ΝΕ) αποτελεί η συνύπαρξη γλωσσικών μορφών της δημοτικής με λόγια γλωσσικά στοιχεία, ως αποτέλεσμα της μακροαίωνης συνύπαρξης των δύο αυτών γλωσσικών παραδόσεων. Η παρουσία της λόγιας παράδοσης μπορεί να εντοπιστεί σε όλο το φάσμα των επιπέδων ανάλυσης της ΝΕ και να γίνει αντιληπτή μέσα από τα διαφορετικά επίπεδα της υφολογικής διαστρωμάτωσης. Μέρος της γλωσσικής αποτύπωσης των δύο αυτών παραδόσεων αποτελεί και το φαινόμενο της διτυπίας των επιρρηματικών τύπων της ΝΕ.

Το αντικείμενο της έρευνας που ακολουθεί έχει να κάνει με την ποσοτική και την ποιοτική μελέτη της χρήσης επιρρημάτων της ΝΕ με μεταβλητό παραγωγικό μόρφημα σε -ως / -α με βάση δεδομένα από το Σώμα Ελληνικών Κειμένων. Για τις ανάγκες της έρευνας επιλέχθηκαν πέντε επιρρηματικά ζεύγη με παραγωγικό μόρφημα -ως / -α, με κριτήριο την υψηλή συχνότητα εμφάνισης στο ΣΕΚ. Τα επιρρήματα που μελετήθηκαν αποτελούν οι τύποι *άμεσα - αμέσως, απλά - απλώς, βέβαια - βεβαίως, κυρία - κυρίως* και *προηγούμενα - προηγουμένως*. Στη συνέχεια με βάση τα ευρήματα της έρευνας επιχειρήθηκε μια κριτική προσέγγιση της λεξικογραφικής αποτύπωσης των επιρρημάτων αυτών σε τρία μεγάλα λεξικά της ΝΕ (ΛΚΝ, ΛΝΕΓ, ΧΛΝΓ).

Επομένως, βασικός στόχος της εργασίας αποτέλεσε η ανάδειξη κενών στη βιβλιογραφική και λεξικογραφική αντιμετώπιση του φαινομένου της διτυπίας των επιρρηματικών τύπων σε -ως / -α και η διατύπωση προτάσεων για τη βελτίωση της παρουσίασης των επιρρημάτων στα λεξικά με βάση τα ευρήματα της έρευνας, που προήλθαν από τη μελέτη μεγάλου όγκου αυθεντικών δεδομένων.

1. Θεωρητικό πλαίσιο

Το φαινόμενο της διτυπίας, της παράλληλης δηλαδή χρήσης επιρρημάτων σε -ως και σε -α, συνδέεται ιστορικά με το φαινόμενο της κοινωνικής διγλωσσίας (diglossia) και με την επιβίωση λόγων στοιχείων στη νέα ελληνική. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των επιρρημάτων που διέπονται από μορφολογική διαφοροποίηση αποτελεί το στοιχείο ότι διακρίνονται και από διαφοροποίηση στο επίπεδο του ύφους, η οποία σχετίζεται με το επικοινωνιακό πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιούνται.

Πιο συγκεκριμένα και σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, τα επιρρήματα σε -α αποτελούν το βασικό παραγωγικό επίθημα για τη δημιουργία επιρρηματικών τύπων. Τα επιρρήματα αυτά σχηματίζονται από το σύνολο σχεδόν των επιθέτων με κατάληξη -ος (π.χ. *αργά, χωριστά*). Επίσης, χρησιμοποιούνται για την απόδοση ενός πιο οικείου ή ουδέτερου ύφους, ενώ η χρήση τους σχετίζεται με πιο απλές και καθημερινές περιστάσεις επικοινωνίας.

Παράλληλα, τις τελευταίες δεκαετίες η χρήση των επιρρημάτων σε -α συνδέεται με το φαινόμενο του εκδημοτικισμού των επιρρημάτων, το οποίο αποτελεί μια ρυθμιστική

προσέγγιση και έχει να κάνει με την τάση αντικατάστασης τύπων σε -ως από τους τύπους σε -α. (π.χ. προηγουμένως-προηγούμενα, κυρίως-κύρια, επομένως-επόμενα).¹ Αναφορικά με τα επιρρήματα σε -ως, αυτά χρησιμοποιούνται για την απόδοση ενός πιο λόγιου ύφους, καθώς συνηθίζεται να απαντούν σε πιο επίσημες και τυπικές περιστάσεις επικοινωνίας. Παράλληλα, για τον σχηματισμό τους επιλέγουν κατά κανόνα επίθετα από τη λόγια παράδοση, όπως επίθετα με αρχαιοπρεπή κλίση. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν τα διακατάληκτα επίθετα σε -ής, -ές (ακριβώς), τα επίθετα σε -ώδης (ουσιωδώς), σε -ύς, -εία, -ύ (βαρέως) κ.ά. Ωστόσο, υπάρχουν και σπανιότερες περιπτώσεις κατά τις οποίες το επιρρηματικό επίθημα -ως μπορεί να επεκταθεί και σε μη λόγια επίθετα σε -ος, προκειμένου να εκφράσουν λεπτές διακρίσεις γλωσσικού και ιδεολογικού επιπέδου (π.χ. αγρίως, κυρίως).²

Ως προς το επίπεδο της σημασίας τα επιρρηματικά ζεύγη σε -ως και -α διακρίνονται σε επιρρήματα που εμφανίζουν ίδια σημασία (πρόσφατα-προσφάτως), αλλά και σε επιρρήματα με διαφορετική σημασία, παρ' όλο που μπορεί να χρησιμοποιούνται και με την ίδια σημασία (π.χ. τέλεια-τελείως, απλά-απλώς).³

2. Δεδομένα και μεθοδολογία

Τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία προέρχονται από τη διεπαφή του Σώματος Ελληνικών Κειμένων (ΣΕΚ, sek.edu.gr). Το ΣΕΚ αποτελεί ένα από τα μεγάλα μονόγλωσσα γενικά σώματα κειμένων της ελληνικής γλώσσας και είναι ελεύθερα διαθέσιμο για ερευνητικούς σκοπούς. Περιλαμβάνει περίπου 30 εκατομμύρια λέξεις, ενώ ο χαρακτήρας του είναι συγχρονικός, καλύπτοντας τη χρονική περίοδο από το 1990 μέχρι και το 2010. Ως προς το εύρος, περιλαμβάνει ολόκληρα κείμενα από ένα ευρύ φάσμα κειμενικών ειδών, από τον προφορικό και τον γραπτό λόγο, με κείμενα της ΚΝΕ και της κυπριακής γεωγραφικής ποικιλίας.⁴

Η προσέγγιση έγινε με βάση τα μεθοδολογικά εργαλεία που προσφέρει η γλωσσολογία σωμάτων κειμένων τα οποία επέτρεψαν τη μελέτη της συχνότητας εμφάνισης των χρήσεων των υπό εξέταση επιρρηματικών τύπων, όπως επίσης και την εξέταση των σημασιών και των χρήσεων των επιρρημάτων αυτών σε διαφορετικές περιστάσεις επικοινωνίας.⁵ Δείγματα τέτοιων μεθοδολογικών εργαλείων αποτελούν οι κατάλογοι συχνότητας οι οποίοι επιτρέπουν στον ερευνητή τη δυνατότητα του υπολογισμού της συχνότητας εμφάνισης των τύπων ως προς ποικιλία παραμέτρων, καθώς και οι συμφραστικοί πίνακες οι οποίοι επιτρέπουν τη μελέτη των συνάψεων και των λεξικών συμπλεγμάτων, δίνοντας τη δυνατότητα για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων αναφορικά με τη χρήση και τη σημασία των επιρρημάτων αυτών.

3. Ανάλυση δεδομένων

Σύμφωνα με τα ευρήματα που αφορούν τη γενική συχνότητα των υπό εξέταση επιρρημάτων διαπιστώνεται η καθολική κυριαρχία των επιρρημάτων σε -ως στο σύνολο των κειμενικών ειδών, με μοναδική εξαίρεση αυτή του τύπου βέβαια, ο οποίος αποτελεί τον δεύτερο πιο συχνό τύπο της στο ΣΕΚ.

¹ Βλ. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 42012, σ. 1636.

² Βλ. David Holton, Peter Mackridge & Ειρήνη Φιλιππάκη-Warburton, *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*, μτφρ. Β. Σπυρόπουλος, Αθήνα: Πατάκης, 2007, σ. 94.

³ Βλ. Χρήστος Κλαίρης & Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Γραμματική της νέας ελληνικής: δομολεειτουργική, επικοινωνιακή*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2011, σσ. 814-815.

⁴ Βλ. Dionysis Goutsos, «The corpus of Greek texts: a reference corpus for Modern Greek», *Corpora* 5(1), 2010, σσ. 29-44.

⁵ Βλ. Διονύσης Γούτσος & Γεωργία Φραγκάκη, *Εισαγωγή στη γλωσσολογία σωμάτων κειμένων*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015, σ. 61.

Αναφορικά με τη συχνότητα του πρώτου επιρρηματικού ζεύγους, ο τύπος *αμέσως* κυριαρχεί στα προφορικά και τα γραπτά κείμενα και κυρίως στα κειμενικά είδη των προφορικών ειδήσεων και συνεντεύξεων, αλλά και σε αυτά της λογοτεχνίας και των νόμων και διοίκησης. Παράλληλα, αποτελεί τον συχνότερο τύπο και στις δύο γεωγραφικές ποικιλίες. Σε σχέση με τη συχνότητα του τύπου *άμεσα*, το επίρρημα αυτό εμφανίζεται πιο συχνά στον προφορικό λόγο, ενώ η χρήση του είναι αναλογικά πιο συχνή στο είδος των ομιλιών, καθώς και στα κυπριακά γεωγραφικά δεδομένα.

Το επίρρημα *απλώς* παρουσιάζει σαφή κυριαρχία στα προφορικά και τα γραπτά κειμενικά είδη και των δύο γεωγραφικών ποικιλιών. Το επίρρημα *απλά* εμφανίζει αυξημένη χρήση σε κειμενικά είδη που χαρακτηρίζονται από πιο απλό και οικείο ύφος, ενώ ο τύπος αυτός είναι αναλογικά πιο συχνός στα κείμενα της ΚΝΕ. Σχετικά με το τρίτο επιρρηματικό ζεύγος, ο τύπος *βέβαια* υπερέχει στα προφορικά και στα γραπτά κειμενικά είδη, εμφανίζει καθολική κυριαρχία στο σύνολο των κειμενικών ειδών του γραπτού λόγου, με εξαίρεση τα νομικά και διοικητικά κείμενα, και υπερέχει και στις δύο γεωγραφικές ποικιλίες. Αναφορικά με το επίρρημα *βεβαίως*, αποτελεί έναν τύπο με εξίσου υψηλή συχνότητα, ενώ είναι αναλογικά πιο συχνός στα προφορικά δεδομένα και στα κείμενα της κυπριακής ποικιλίας.

Στο επόμενο επιρρηματικό ζεύγος, ο τύπος *κυρίως* εμφανίζει ξεκάθαρη κυριαρχία στο σύνολο των κειμενικών ειδών και στις δύο γεωγραφικές ποικιλίες. Από την άλλη πλευρά ο τύπος *κύρια* χαρακτηρίζεται από σαφή τάση στο να εμφανίζεται σε κειμενικά είδη που σχετίζονται με τον πολιτικό λόγο (π.χ. οι συνεντεύξεις και ομιλίες), ενώ είναι αναλογικά συχνότερος τύπος στα κυπριακά δεδομένα στα οποία εμφανίζεται τρεις φορές περισσότερο σε σχέση με τη συνολική συχνότητα του επιρρήματος στο ΣΕΚ. Στο τελευταίο επιρρηματικό ζεύγος, το *προηγουμένως* εμφανίζει ξεκάθαρη υπεροχή σε όλο το φάσμα των κειμενικών ειδών και των δύο γεωγραφικών ποικιλιών. Από την άλλη πλευρά ο τύπος *προηγούμενα*, όπως και ο *κύρια*, φανερώνει σαφή τάση στο να εμφανίζεται σε κειμενικά είδη που σχετίζονται με τον πολιτικό λόγο (π.χ. οι συνεντεύξεις και ομιλίες), ωστόσο είναι αναλογικά πιο συχνός τύπος τα κείμενα της ΚΝΕ.

Σε σχέση με τις σημασίες και τις χρήσεις των υπό εξέταση επιρρημάτων, το επίρρημα *αμέσως* χρησιμοποιείται με τη σημασία «χωρίς καθυστέρηση, χωρίς χρονοτριβή». Από την άλλη μεριά, η κύρια σημασία του επιρρήματος *άμεσα* στο ΣΕΚ είναι εκείνη του «απευθείας», χωρίς τη μεσολάβηση δηλαδή άλλου προσώπου ή αντικειμένου, ωστόσο χρησιμοποιείται και με τη σημασία του *αμέσως*. Μάλιστα, διαπιστώθηκε ότι η χρήση του με την χρονική αυτή σημασία είναι ιδιαίτερα συχνή στα κειμενικά είδη του προφορικού κυρίως λόγου. Ωστόσο, στο μεγαλύτερο ποσοστό της χρήσης δεν εμφανίζεται ως ανταγωνιστικός τύπος του *αμέσως* ως προς το επίπεδο της σημασίας. Αναφορικά με το επίπεδο της χρήσης διαπιστώθηκε ότι οι τύποι *άμεσα* και *αμέσως* διαφέρουν στη χρήση όταν εμφανίζονται με διαφορετική σημασία, αλλά, όπως και στα υπόλοιπα ζευγάρια, όταν εμφανίζονται ως ανταγωνιστές δεν εμφανίζουν ιδιαίτερες διαφορές.

Σε σχέση με το δεύτερο επιρρηματικό ζεύγος, το *απλώς* χρησιμοποιείται με τη σημασία «μόνο» ή και με τη σημασία το αντιθετικού συνδέσμου «μόνο που», ενώ το επίρρημα *απλά* χρησιμοποιείται με τις σημασίες «με απλό τρόπο» και «μόνο που». Ωστόσο, το επίρρημα *απλά* φαίνεται να έχει καθιερωθεί στη γλωσσική συνείδηση των ομιλητών ως τύπος σημασιολογικά ισοδύναμος του *απλώς*, στο σύνολο σχεδόν των κειμενικών ειδών του προφορικού και του γραπτού λόγου, τάση που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ενδεχομένως να αποτελεί δείγμα γλωσσικής αλλαγής.

Οι τύποι *βέβαια* και *βεβαίως* διαπιστώθηκε ότι δεν εμφανίζουν διαφορά στη σημασία και στη χρήση τους. Πρόκειται για επιρρήματα που χρησιμοποιούνται με βεβαιωτική λειτουργία, προκειμένου να δηλώσουν, για παράδειγμα, ότι κάτι γίνεται με βεβαιότητα, και ιδιαίτερα συχνά, με εμφατικό τρόπο σε θέση καταφατικής απάντησης. Παράλληλα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να δηλώσουν μια συμπληρωματική σκέψη, την επιφύλαξη, τον μετριασμό της ισχύος μιας άποψης ή και για κάτι αντίθετο ή αρνητικό προς μια άποψη.

Ωστόσο, από τα ευρήματα της έρευνας διαπιστώθηκε ότι οι τύποι αυτοί στην πλειονότητα των κειμενικών ειδών του προφορικού και του γραπτού λόγου χρησιμοποιούνται κατά βάση με μη βεβαιωτική - αντιθετική σημασία.

Τα επιρρήματα *κυρίως* και *κύρια*, με εξαίρεση τη διαφοροποίησή τους στο επίπεδο του ύφους, δεν εμφανίζουν άλλες διαφορές στο επίπεδο της σημασίας. Στο επίπεδο της χρήσης, το *κυρίως* συνάπτεται συχνά με λεξιλόγιο που δηλώνει την αιτία (π.χ. *κυρίως λόγω, οφείλεται κυρίως*). Από την άλλη μεριά ο τύπος *κύρια* παρουσιάζει την τάση να εμφανίζεται σε κειμενικά είδη του πολιτικού λόγου, όπως οι προφορικές ομιλίες και οι συνεντεύξεις. Σε σχέση με τα επιρρήματα *προηγούμενα* και *προηγουμένως*, οι τύποι αυτοί δεν διαφοροποιούνται ως προς το επίπεδο της σημασίας και της χρήσης, και τα δύο επιρρήματα έχουν την τάση να συνεμφανίζονται με λεκτικά ρήματα (π.χ. *είπε προηγούμενα*), ενώ ο τύπος *προηγούμενα* –όπως και το *απλά*– παρουσιάζει την τάση να εμφανίζεται σε κειμενικά είδη του πολιτικού λόγου, όπως οι προφορικές ομιλίες και οι συνεντεύξεις.

Αναφορικά με την κριτική ανάλυση των λεξικών διαπιστώθηκε ότι και τα τρία λεξικά επιλέγουν την καταγραφή του τύπου *βέβαια* και των τύπων σε *-ως* (*κυρίως, προηγουμένως*) ως λημμάτων-κεφαλών, αφού όπως ανέδειξαν και τα ευρήματα της έρευνας αποτελούν με διαφορά τους κυρίαρχους τύπους βάση συχνότητας.

Όσον αφορά το ΛΚΝ διαπιστώθηκε ότι στο συγκεκριμένο λεξικό το κριτήριο για τη λημματοποίηση φαίνεται να συνδέεται με αυτό των σημασιών των αντίστοιχων επιθέτων, στα οποία οι τύποι αυτοί εντάσσονται ως υπολήμματα. Ωστόσο, όπως επιχείρησε να αναδείξει και η παρούσα εργασία, η χρήση επιρρημάτων σε *-a* δεν φαίνεται να συνδέεται πάντα με τη σημασία των επιθέτων. Επίσης, το συγκεκριμένο λεξικό φαίνεται ότι αποφεύγει να σχολιάσει τη σημασιολογική διαφοροποίηση που εμφανίζουν τα επιρρηματικά ζεύγη.

Αντί αυτού, τα δεδομένα της έρευνας φαίνεται να έρχονται σε συμφωνία με την επιλογή του ΛΝΕΓ για την καταγραφή του *άμεσα* ως λήμματος-κεφαλής, αλλά και με την παράθεση πλαισιωμένου σχολιασμού για τους δύο τύπους σε *-a* (*άμεσα, απλά*), εξαιτίας της υψηλής συχνότητας στη χρήση τους και με τις δύο σημασίες. Δικαιολογημένος μπορεί να κριθεί και ο σχολιασμός του συγκεκριμένου λεξικού για τη νεότερη χρήση του τύπου *προηγούμενα* στη θέση του επιρρηματος *προηγουμένως*. Ωστόσο, το ΛΝΕΓ ακολουθεί μια πιο ρυθμιστική προσέγγιση στην παρουσίαση και στον σχολιασμό του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι τύποι *άμεσα, απλά* και *προηγούμενα* από τους ομιλητές της ΝΕ την οποία χαρακτηρίζει ως «εσφαλμένη αντίληψη» ή χρήση που βασίζεται στην άγνοια των ομιλητών.⁶ Για το ΧΛΝΓ διαπιστώθηκε ότι επιλέγει την καταγραφή ως λήμματος-κεφαλής μόνο των τύπων *αμέσως* και *απλώς*, ενώ, όπως και το ΛΝΕΓ, ακολουθεί μια πιο ρυθμιστική προσέγγιση στην παρουσίαση και στον σχολιασμό του τρόπου με τον οποίον χρησιμοποιούνται οι επιρρηματικοί τύποι *άμεσα, απλά* και *προηγούμενα*, χρήσεις τις οποίες χαρακτήρισε ως «καταχρηστικές».

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η κυριαρχία των τύπων σε *-ως* στο σύνολο των προφορικών και των γραπτών κειμένων, με εξαίρεση τον τύπο *βέβαια*, καταδεικνύει το γεγονός ότι οι τύποι αυτοί συνεχίζουν να είναι παραγωγικοί στο επίπεδο της χρήσης, σε αντίθεση με τη βιβλιογραφία που θεωρείται τα σε *-a* πιο συχνά. Αυτό ενδεχομένως να συντελείται διότι οι κυρίαρχοι αυτοί τύποι φαίνεται αφενός να έχουν ουδετεροποιηθεί υφολογικά, αφού είναι πιθανό πλέον να μην γίνονται αντιληπτοί ως χαρακτηρισμένοι για την λόγια προέλευσή τους, και αφετέρου διότι ορισμένα επιρρήματα σε *-a* δεν αποτελούν εύχρηστους και οικείους τύπους για τους ομιλητές. Παράλληλα, η κυριαρχία των τύπων σε *-ως* σε μη επίσημες περιστάσεις και του *βέβαια* σε περισσότερο τυπικά κείμενα αναδεικνύει το γεγονός ότι η παραγωγική κατάληξη

⁶ Βλ. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, ό.π., σσ. 175, 285, 1636.

των επιρρηματικών τύπων με μεταβλητό μόρφημα δεν αποτελεί πάντοτε δείκτη λογιότερου ή πιο δημοτικού τύπου.

Ως προς το επίπεδο της σημασίας το *άμεσα* στην πλειονότητα των κειμενικών ειδών δεν αποτελεί ανταγωνιστικό τύπο του *αμέσως*. Ωστόσο, παρουσιάζεται πιο συχνά με αυτή τη σημασία στον προφορικό λόγο ο οποίος είναι πιο αυθόρμητος και λιγότερο προσχεδιασμένος. Το επίρρημα *απλά* δείχνει να έχει καθιερωθεί ως σημασιολογικά ισοδύναμος τύπος του *απλώς*, ενώ στα υπόλοιπα επιρρηματικά ζεύγη δεν διαπιστώθηκαν διαφορές ως προς τη σημασία και τη χρήση. Παράλληλα, οι τύποι *κυρία* και *προηγούμενα*, παρόλο που αποτελούν σπάνιους γενικά τύπους της ΝΕ, εμφανίζουν ιδιαίτερη προτίμηση σε κειμενικά είδη του πολιτικού κυρίως λόγου, φανερώνοντας μια ιδεολογική διάσταση στη χρήση τους.

Σε σχέση με τα λεξικά συνάγεται το συμπέρασμα ότι δεν υπάρχουν σαφή κριτήρια στον τρόπο με τον οποίον τα τρία αυτά λεξικά παρουσιάζουν στο επίπεδο της λημματοποίησης τον διαφοροποιητικό χαρακτήρα που εμφανίζουν τύποι με «λόγια» προέλευση σε σχέση με τους αντίστοιχους τύπους της δημοτικής. Η παρατήρηση αυτή δείχνει να βρίσκεται σε συμφωνία με βιβλιογραφικές αναφορές που υποστηρίζουν την έλλειψη ενός θεωρητικού προβληματισμού σε σχέση με τη λημματοποίηση, η οποία οδηγεί σε μεθοδολογικές ασυνέπειες τόσο σε σχέση με το πεδίο της μακροδομής και της συγκρότησης του λημματολογίου, όπως για παράδειγμα της καταγραφής των επιρρηματικών τύπων ως αυτόνομων ή όχι λημμάτων, όσο και ως προς αυτό της μικροδομής και της παράθεσης πληροφοριών που παρέχουν τα λεξικά, όπως, για παράδειγμα, για τα υπό μελέτη επιρρήματα με μεταβλητό μόρφημα.⁷

Επίσης, διαπιστώθηκε ότι λεξικά όπως το ΛΝΕΓ και το ΧΛΝΓ ακολουθούν μια πιο ρυθμιστική προσέγγιση στην παρουσίαση και στον σχολιασμό των επιρρηματικών τύπων σε -α. Ωστόσο, η επιλογή αυτή των λεξικών έρχεται, όπως είδαμε, σε αντίθεση με τα ευρήματα από το ΣΕΚ, καθώς και ο τύπος *άμεσα* και ο τύπος *απλά* φαίνεται να έχουν καθιερωθεί στη γλωσσική κοινότητα και με αυτή τη σημασία.

Καταλήγοντας, συμπεραίνουμε ότι η χρήση των σωμάτων κειμένων βασισμένη στις θεωρητικές αρχές και τη μεθοδολογία της ΓΣΚ, εκτός από τη συμβολή στη μελέτη ενός γλωσσικού φαινομένου όπως αυτό της διτυπίας των επιρρημάτων, μπορεί να λειτουργήσει ως αρωγός και σε τομείς της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας, όπως η λεξικογραφία, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο και την πρακτική διάσταση της χρήσης των σωμάτων κειμένων στη γλωσσική και λεξικογραφική έρευνα. Η αξιοποίηση των σωμάτων κειμένων θεωρούμε ότι μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη του περιγραφικού χαρακτήρα της λεξικογραφικής της έρευνας, παρέχοντας με συστηματικό τρόπο πληρέστερη και ακριβέστερη εικόνα για τη λειτουργία της γλώσσας.

⁷ Πρβλ. Μαρία Καμηλάκη, «Λόγια στοιχεία και λεξικογραφικές πρακτικές: συγκριτική ανάλυση τριών μονόγλωσσων λεξικών της νέας ελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 39, 2019, σ. 521.

Βιβλιογραφία

Βοηθήματα

Α') Ελληνική βιβλιογραφία

Γούτσος Διονύσης & Γεωργία Φραγκιάκη, *Εισαγωγή στη γλωσσολογία σωμάτων κειμένων*, Αθήνα: ΣΕΑΒ, 2015.

Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1998.

Καμηλάκη Μαρία, «Λόγια στοιχεία και λεξικογραφικές πρακτικές: συγκριτική ανάλυση τριών μονόγλωσσων λεξικών της νέας ελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 39, 2019, σσ. 299-316.

Κλαίρης Χρήστος & Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Γραμματική της νέας ελληνικής: δομολειτουργική, επικοινωνιακή*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2011.

Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2012.

Χαραλαμπίκης Χριστόφορος (επιμ.), *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2014.

Β') Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

Goutsos Dionysis, «The corpus of Greek texts: a reference corpus for Modern Greek», *Corpora*, 5(1), 2010, σσ. 29-44.

Holton David, Peter Mackridge & Ειρήνη Φιλιππάκη-Warburton, *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*, μτφρ. Β. Σπυρόπουλος, Αθήνα: Πατάκης, 2007.

Ευρετήριο

- Αγγουλές Φώτης 15
Άγιος Βασίλης 31
Άγρας Τέλλος 32
Άδης 79-80, 82-83
Αθανασόπουλος Βαγγέλης 69, 71, 75, 82, 86
Αθηνά 46
Αισχύλος (Aeschylus) 72, 77-78, 85, 90
Αλαφούζου Αλεξάνδρα 16, 19-20, 26
Αλέξανδρος ο Μέγας (Alexander the Great) 118, 124
Αλεξάνδρου Χρήστος 9-14
Αλεπουδέλη Μυρσίνη 93
Αλεπουδέλης Βύρων 93
Αλεπουδέλης Ευάγγελος 93-94, 99
Αλεπουδέλης Θεόδωρος 93-94
Αλεπουδέλης Κωνσταντίνος 93
Αλεπουδέλης Παναγιώτης 93
Αλιπράντης Παναγής 72, 84, 86, 91
Αμούργης Αθηνόδωρος-Ιωάννης 15-28
Αναγνώστου Λευτέρης 41-42, 52
Αναγνώστου Π. 103, 110
Ανακρέων 72
Αναξαγόρας 85, 90
Αναξιμανδρος 77
Ανδρεάδης Ανδρέας 10, 14
Ανδρειωμένος Γιώργος (Andreiomenos George) 5, 7, 15, 18, 26, 35-36, 71-72, 89
Αντιγόνη 34
Απόλλωνας (απολλώνιος) 82
Αποστολάκης Γιάννης 93
Αραούζος Ανδρέας 13
Αρβανιτάκης Δημήτρης Δ. 70-72, 82, 86, 91,
Αργυρίου Αλέξανδρος 19, 26, 32, 36, 70, 87
Αρετή (θεότητα) 69, 74, 76, 80-81, 84
Αρζόγλου Ιορδάνης 74, 91
Αριστείδης (Aristides) 118, 123
Αριστοτέλης (Aristotle) 65, 67, 102, 112-113, 118, 122, 124
Αρτεμίδωρος 102, 110
Αχιλλέας (Achilles) 46, 78, 82, 91, 117-118

Βαγγέλης (αδελφός της Φεβρωνίας) 54-55
Βαγενάς Νάσος 79, 85-86, 88
Βακχυλίδης 77, 88
Βαλαωρίτης Αριστοτέλης 43, 72, 89
Βάου 97
Βάρναλης Κώστας 41
Βεατρίκη (ψευδώνυμο) 97
Βέης Νίκος Α. 70-73, 82, 86

Βέικος Θεόφιλος 77, 86
Βεϊνόγλου Αλέξανδρος 34
Βελουδής Γιώργος 72, 86
Βενιζέλος Ελευθέριος (φιλοβενιζελικός, βενιζελικός) 9, 10, 93
Βιλλαράς Γιάννης 72, 89
Βλάχος Άγγελος 73, 87
Βλάχος Νικόλαος 48, 52
Βλάχος Σταύρος 73, 87
Βλέκας Θάνος 15
Βογιατζάκη Εύη 71, 86
Βότση Όλγα 82, 86
Βούτσος Στέφανος 70
Βρανά Μαρία 93
Βρανάς Στρατής 99
Βρεττάκος Νικηφόρος 22, 26

Γαβαθά Αγγελική 93, 100
Γαλάνης Κωνσταντίνος 29-40
Γαραντούδης Ευριπίδης 71, 80, 84, 86-87, 91
Γεωργαντά Αθηνά 69, 71, 81, 87
Γεωργιάδου Βέτα 96
Γεωργοβασίλης Δημοσθένης Γ. 77, 90
Γεωργοπούλου Παγώνα 41-52
Γεωργούλης Κ. Δ. 102
Γιατρομανωλάκης Γιώργης 77, 90
Γιώτη Αγγέλα 70, 72, 84, 87
Γκικόπουλος Φοίβος 70, 87
Γιργκένης Σταύρος 74, 87
Γληνός Δημήτρης 24, 26
Γονατάς Στυλιανός 12, 14
Γοργίας 74
Γουνελάς Χαράλαμπος-Δημήτρης 15, 26
Γούτσος Διονύσης (Goutsos Dionysis) 126, 130
Γρανίτσας Στέφανος 98
Γρηγόριος Ε' 32

Δάλλας Γιάννης 69, 71-72, 74-76, 78-82, 84, 87
Δαναΐδες (Danaidi) 71, 80, 86-87, 91
Δημαράς Κ. Θ. 71, 87
Δημήτριος 117
Δημόκριτος (δημοκρίτειος) 74
Διαλησμάς Στέφανος 72-74, 86
Διάνα (ψευδώνυμο) 97
Δίας 78-79, 82
Δίκη (θεότητα) 69, 70, 77, 79
Διόδωρος (Diodorus) 119, 122

- Διόνυσος (διονυσιασμός, διονυσιακός) 43, 45, 82
 Διχόνοια (θεότητα) 83
 Δίων (Dio / Dion) 111-124
 Δόξα (θεότητα) 80
 Δρούλια Λουκία 9, 14
- Εκάτη 77, 80
 Ελένη (ποιητικός χαρακτήρας) 25
 Ελένη (ομηρική) 74
 Ελευθερία (θεότητα) 69, 76, 78-82, 84
 Ελληνόπουλο (ψευδώνυμο) 97
 Ελύτης (Αλεπουδέλης) Οδυσσέας 93-100
 Εμμανουήλ Καίσαρ 99
 Εμπεδοκλής (εμπεδοκλείος) 79, 85, 90
 Ενδυμίων 101
 Επαμεινώνδας (Erameinondas) 118
 Ερινύα 78-79
 Ερμής (ψευδώνυμο του Ο. Ελύτη) 95-97
- Ζαχαριάδης Δημήτρης 47, 52
 Ζαχαριάδης Νίκος 10
 Ζεύγος Γιάννης 24, 26
 Ζώρας Γεώργιος Θ. 69-70, 87
- Ήλιος (θεότητα) 79-80
 Ήρα 79
 Ηράκλειτος 79
 Ηρακλής 74, 77-78, 81, 85, 87
 Ηρόδοτος (Herodotus) 75, 119, 123
 Ησίοδος (ησιόδειος) 73-74, 76-79, 81, 84-85, 87-88
- Θεοτόκης Κωνσταντίνος 15
 Θηραμένης (Teramene) 71
 Θησεύς 77
 Θοιβιδόπουλος Δημήτρης 78, 89
 Θουκυδίδης (Thucydides, θουκυδιδικός) 63-64, 75, 90
 Θωμάκου 97
- Ιακώβ Δανιήλ 74, 87, 91
 Ιάμβλιχος (Iamblichus) 118, 122
 Ίβυκος (Ibycus) 75, 81, 90
 Ίκαρος 79
 Ιπίας (Ippia) 71
 Ιπποκράτης 93
 Ιππότης του Μεσαίωνος (ψευδώνυμο) 95
 Ίρος 116
 Ίσαρης Αλέξανδρος (Δημητριάδης Γιάννης) 101-110
 Ισμηνίας 117
 Ίων (Πλάτωνος) 74
 Ιώσηπος Φλάβιος 61-68
- Καβάφης Κ. Π. 20, 98, 106, 108
 Καββαδίας Νίκος 32, 34
 Καζάζης Αλέξανδρος 75, 90
 Καζάζης Ι. Ν. 75, 77, 83, 87, 90
 Καζαντζάκης Νίκος 41
 Καίσαρ (Caesar) 119, 122
 Καίσαρ Μαρία 73, 77-78, 90
 Κακάμπουρα Ρέα 29, 35-36
 Κακριδής Ι. Θ. 77, 82, 87, 91, 93
 Κάλας Νικόλας 16
 Κάλβος Ανδρέας 43, 47, 69-92
 Κάλλας Μαρία 107
 Καλλιγιάς Παύλος 15
 Καλογλοπούλου Νέλλη 34
 Καμηλάκη Μαρία 30-31, 36, 129-130
 Καμηλάρης Γιώργος 11, 14
 Καμινιώτης Βάιος Φ. 55, 57-58, 60
 Καμπάνης Άριστος 32, 47, 52
 Καμπούρογλου Δημήτριος 98
 Καπετανάκης Δημήτριος 34
 Καρβία Παναγιώτα 15
 Καραγιώργος Πάνος 84, 90
 Καραντζή Χρυσούλα 73, 87
 Καρυωτάκης Κώστας 21, 32, 108
 Κασιγόνης Νίκος 34
 Κασίνης Κ. Γ. 69, 71, 73, 83, 87
 Κατηφόρης Νίκος 15
 Κατσιγιάννη Άννα 19, 25-26
 Καφαντάρης Γεώργιος 10
 Καφετζάκη Τόνια 29-30, 35-36
 Καψωμένος Ερατοσθένης 41, 47, 52
 Κλαίρης Χρήστος 126, 130
 Κλαύδιος 119
 Κλεάνθης Φάνης 34
 Κλεάνθους Θεοφάνης 34
 Κλεόβουλος 75
 Κοκολιός Αλέξανδρος 53-60
 Κόκορης Δημήτρης 17, 27
 Κολέζας Νικόλαος Ανδρ. 83, 87
 Κονδύλης Γεώργιος 10
 Κονιδάκης Δημήτρης 72, 88
 Κοντή Λουκία 16, 28
 Κοραής Αδαμάντιος 71, 73, 75
 Κορδάτος Γιάννης 16, 27
 Κορνάρος Θέμος 15-16, 27
 Κόρσος Δημήτρης 82, 87
 Κοτζιούλας Γιώργος 32
 Κουκούλας Λέων 32
 Κουρμούλης Γεώργιος Ι. 73, 87
 Κουτράκης Σπύρος 74, 91
 Κουτριάνου Ελένη 15, 101
 Κουτσοπανάγου Γιούλα 9, 14
 Κουτσούνης Στάθης 103, 110
 Κριαράς Εμμανουήλ 72, 88
 Κρόνος 76
 Κυκιάτης Ιερόθεος 11, 14
 Κυριακοπούλου Άννα 61-68

- Κύρκος Βασίλης Α. 77, 90
 Κωνσταντίνου Κωνσταντίνα Π. 11, 14
- Λαέρτιος Διογένης 75
 Λάμπρου Γιάννης Κ. 13-14
 Λένης Φίλιππος 5
 Λενιώ (ποιητικός χαρακτήρας) 25
 Λογγίνος (Longinus) 65, 67, 70, 72, 84, 87
 Λουκία (ποιητικός χαρακτήρας) 25
 Λύσις (Lysis) 118, 123
- Μαβίλης Λορέντζος 20, 72, 89
 Μαθρουδή 97
 Μακάριος (Αρχιεπίσκοπος) 12-13
 Μακρής Δ. Ν. 93
 Μάλαμα Αθανασία 5, 7, 69-92
 Μαλεβίτσης Χρήστος 70, 88
 Μανωλίδης Ανδρέας 95,
 Μανωλοπούλου Άννα-Ελένη 77, 88
 Μαριαντωνάτος Ανδρέας 78, 91
 Μαριέτου Σταυρούλα 34
 Μαστροδημήτρης Π. Δ. 70, 73, 82, 88
 Μαυρής Χρήστος 13-14
 Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ. 9, 10, 14
 Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία 15-28
 Μελισσάνθη 78, 92
 Μελίστα Αλεξάνδρα 77, 91
 Μενούσης 53-54, 59-60
 Μεντζέλος Δημήτριος 99
 Μεραλής Μ. Γ. 35-36
 Μεταξάς Αριστείδης 97
 Μεταξάς Ιωάννης 9, 10, 17
 Μήλβιλ (ψευδώνυμο) 97
 Μηλιαρονικολάκη Ελένη 18
 Μηλιάτης Ηλίας 73
 Μίδα 75
 Μίμνερος (Mimnermos) 83, 90
 Μιχαηλίδης Κώστας Π. 84, 88
 Μόντης Θεόδουλος 13-14
 Μόντης Κώστας 9-14
 Μορφέας 101
 Μουλλάς Παναγιώτης 85, 88
 Μούσα 69, 71-74, 76, 82, 84-85, 88-89
 Μουτσόπουλος Ευάγγελος Α. 84, 86
 Μπακαλάκη Αλεξάνδρα 59-60
 Μπαμπινιώτης Γεώργιος 126, 128, 130
 Μπεζαντάκος Νίκος Π. 74, 85, 88-89
 Μπενάκης Λίνος Γ. 84, 86
 Μπενάκης Παύλος 12,
 Μπερμπίλης 53
 Μπίτζιου Αικατερίνη 93-100
 Μυλωνάς Αλέξανδρος 10
 Μυλωνογιάννης Γ. 20, 22, 27
 Μυρογιάννη 97
- Νέπως Κορνήλιος (Nepos Cornelius) 118,
 122
- Νέστορας (Nestor) 117-118, 122-123
 Νίκη (θεότητα) 76, 80
 Νικολαΐδης Θεοδόσιος / Θεοδόσης 17, 27,
 85, 90
 Νικόλας (άγιος) 43
 Νικολόπουλος Χαρίλαος 95
 Νικολούδης Μιχάλης 19
 Νιόβγαλτο Τριαντάφυλλο (ψευδώνυμο) 96-97
 Νιρβάνα (ψευδώνυμο) 97
 Νούσια Μαρία 78, 90
 Νούτσος Παναγιώτης 15, 27
 Ντόρος Θεόδωρος 99
 Ντουριά Χριστίνα 17-18, 27
 Νύμφη του Έβρου (ψευδώνυμο) 97
 Νύχτα (θεότητα) 79
- Ξενοπούλος Γρηγόριος 29, 32-34
 Ξενοφών 81, 86
- Οδυσσεάς 44, 46, 116
 Οιδίπους (οιδιπόδειος) 34, 49-51, 107
 Όμηρος (Homer, homeric, ομηρικός) 20, 44,
 46, 71, 73, 75, 77, 78-80, 82-84, 87, 89-
 91, 116-117, 122
 Ορφέας (ορφισμός, ορφικός) 75, 78-79, 82
- Πάγκαλος Θεόδωρος 21
 Παγκράτης Περικλής 72, 88
 Παΐζη-Αποστολοπούλου Μάχη 77, 90
 Παλαμάς Κωστής (παλαμικός, μεταπαλα-
 μικός) 41, 43, 71-73, 82, 84, 86, 88-89
 Παν 44
 Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. 32, 35-36
 Παναγιωτοπούλου Δανάη 41, 52
 Παναγιώτου Νίκος 9, 14
 Πανσέληνος Ασημάκης 32
 Παπαδάκη 97
 Παπαδάκη Αθηνά 20, 26
 Παπαδάκης Κώστας Α. 18
 Παπαναστασίου Αλέξανδρος 10
 Παπανικολάου Μήτσος 32
 Παπαταξιάρχης Ευθύμιος 57, 60
 Παπατσώνης (Παπατζώνης) Τάκης 32, 69,
 72, 82-83, 88, 89, 99
 Παππά Έλλη 77, 89
 Παππάς Θεόδωρος Γ. 72, 88
 Παραδέλλης Θεόδωρος 57, 60
 Παρασκευάς Παύλος 9, 14
 Παρασκευόπουλος Θόδωρος 10, 14
 Παράσχος Κλέων 32
 Παρμενίδης 79, 85, 90-91
 Παρορίτης Κώστας 16, 27
 Παρτσαλίδης Δημήτρης 12, 14
 Πασαγιάννης Κώστας 98
 Πασαγιάννης Σπήλιος 43, 47, 52
 Πασσιά Αγγελική 42, 52

- Πασχάλης Μιχαήλ 71-72, 88
 Πατριαρχέας Παναγιώτης Ν. 74, 88
 Πάτσιου Βίκυ 33, 36
 Παυλάκου Αντωνία 101-110
 Παυλογεωργάτου Κατερίνα 85, 91
 Παύλος (άγιος) 43
 Πελοπίδας 118
 Περαστικός Γ. 22, 27
 Περικλής (Pericles) 117-118, 124
 Περυσινάκης Ι. Ν. 69, 72-78, 81-83, 85, 88
 Πετράκης Ιωάννης 82, 88
 Πετρόπουλος Κωνσταντίνος Ν. 79, 91
 Πικρός Πέτρος 16, 27
 Πίνδαρος (Pindar, Pindarus, πινδαρικός, πινδαρισμός) 69-72, 74-78, 80-81, 83-85, 87, 89-91, 97
 Πλάτων (Plato, platonism, πλατωνικός) 74, 82, 88, 91, 102, 112-116, 120, 122-124
 Πλούταρχος (Plutarchus) 79, 117, 122
 Πολέμης Ιωάννης 95
 Πολύβιος 64-65
 Πορφύρας Κώστας 20
 Πρεβελάκης Παντελής 42-47
 Πρίαμος 82
 Πρωτοπαπάς Βασιλίας 11, 14
 Πτολεμαίος 65
 Πυθαγόρας (πυθαγόρειος, pythagoricus) 118-119, 122
 Πυλαρινός Θεοδόσης 70, 82, 88

 Ράγκος Σπυρίδων Ι. 74, 88
 Ράλλη Ιουλιέττα 79, 90
 Ράντος Νικήτας 99
 Ραφαηλίδης Βασιλίας 17, 27
 Ρεγιάκος Αντώνης 69, 73-74, 77-78, 90-91
 Ρηγοπούλου Πέπη 16, 27
 Ρωζέττη Ντόρα 34

 Σαββίδης Γ. Π. 44, 52
 Σακελλαρίου Αλέξανδρος 12, 14
 Σαπφώ 46, 85
 Σαριπόλου Σοφία Ν. 83, 87
 Σαχίνης Απόστολος 74, 76, 86
 Σβώλος Αλέξανδρος 10, 12, 14
 Σεφέρης Γιώργος 99
 Σικελιανός Άγγελος 41-52
 Σικελιανός Έκτωρ 42
 Σικελιανός Ιωάννης 42
 Σικελιανός Μενέλαος 42-43
 Σικελιανού Ελένη 42-43
 Σικελιανού Πηνελόπη 42-43
 Σιμωνίδης (Simonides) 72, 75, 81, 90
 Σιαρσίμπας Γιάννης 32
 Σιαρπερός Γιάννης 18
 Σιοπετέα Σοφία 70, 72, 78-79, 81, 85, 89
 Σιούρας Μάνος 77, 90

 Σκούφος Φραγκίσκος 73
 Σολωμός Διονύσιος 43-44, 46-47, 52, 71-72, 79, 82-83, 86, 88-89
 Σόλων (Solon, σολωνικός) 70, 77, 83, 89, 93-94, 118, 123
 Σοφοκλέους Ανδρέας Κλ. 9, 14
 Σπιέρος Μ. 16,
 Σπυρόπουλος Β. 126, 130
 Στασινόπουλος Μιχ. 32
 Σταυρίδης Σταύρος 56, 60
 Στεργιόπουλος Κώστας 69, 89
 Στεφανίτση-Σικελιανού Χαριτίλεια 42
 Στέφος Δ. 59-60
 Στησίχορος (Stesichorus) 75, 81, 90
 Στράβων (Strabon) 119, 122
 Σωκράτης 74, 82, 115, 122-123

 Ταυγέτη (ψευδώνυμο) 97
 Τελληγιαννίδης Ευάγγελος 19, 27
 Τετραπέρατος (ψευδώνυμο του Ο. Ελύτη) 94-97
 Τζιόβας Δημήτρης 70-71, 89
 Τζιφας Χρήστος 111-124
 Τηθός 78
 Τιβέριος 119
 Τίτος 64-65
 Τρυπάνης Κ. Α. 77, 89
 Τσαγγάλης Χρήστος Κ. 74, 85, 88-89
 Τσαλδάρης Παναγής 10-12
 Τσάτσος Κωνσταντίνος 69, 70-71, 80, 82, 84, 86-89
 Τσάτσου Μαρία 78, 91
 Τσέκος Βαγγέλης 70, 72, 75, 81, 84, 89
 Τσιριγκάκης Ηλίας 73, 90
 Τσοκόπουλος Β. 31, 36
 Τσουκλέρης Παναγιώτης 125-130
 Τυφλόπουλος Τάσος 85, 90
 Τωμαδάκης Νικόλαος Β. 72-73, 89

 Υπνος (θεότητα) 79
 Υρκανός Ιωάννης 65

 Φαέθων 79
 Φαίδων (Πλάτωνος) 82, 88
 Φαύστα (ψευδώνυμο) 97
 Φεβρωνία 54-55, 60
 Φέλκερ-Καμαρινέα Μαρία 78, 92
 Φιλιππάκη-Warburton Ειρήνη 126, 130
 Φίλιππος της Μακεδονίας (Philip) 118, 123
 Φιλίππου Φιλώ 69, 73, 90-91
 Φιλόδημος 73
 Φραγκάκη Γεωργία 126, 130

 Χάγερ-Μπουφίδης Ν. 32
 Χαμέτη Ρένα 78, 90
 Χαραλαμπίκης Χριστόφορος 130

Ευρετήριο

- Χάριτες 69, 72, 75-76, 91
Χαρούλης Γιάννης 19
Χατζηδήμου Καίτη 79, 90
Χατζίνης Γιάννης 22, 26
Χατζόπουλος Θανάσης 41, 52
Χατζόπουλος Κωνσταντίνος 15
Χουρμούζιος Αιμίλιος 16
Χρηστομάνος Κωνσταντίνος 43
Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη Θεώνη 77, 90
Χρυσανθόπουλος Μιχάλης 102, 110
Χρυσάνθου Χρυσάνθος 11, 13-14
Χρυσόστομος Σμύρνης 30, 32
- Ψάπφα 44, 50
- Ωκεανός (θεότητα) 69, 76-79
- Ahmadi A. 119, 122
Alfieri Vittorio 71
Allen T. W. 122
Almeida Joseph A. 77, 89
D'Annunzio Gabriele (γτ' Αννούτσιο
Γιαμπριέλ) 43
Ariosto Ludovico 71
von Arnim J. 119, 122
Artagnan (Αρταγιάν) 96
- Bach Johann Sebastian (Μπαχ Γιόχαν
Σεμπάστιαν) 103
Bachelard Gaston 79, 89-90
Barclay J. M. G. 67
Barrès Maurice (Μπαρρές Μωρίς) 43
Baudry Pierre 45
Becker E.-M. 67
Van Beethoven Ludwig (φον Μπετόβεν
Λούντβιχ) 103
Bergson Henri (Μπερζόν Ερρίκος) 43
Bilde P. 64, 67
Boeke Hanna 77, 89
Bonnard André 78, 89
Borg B. E. 117, 120, 122
Bowie E. 118, 123
Boyle A. 68, 116, 123
Boyle J. 68
Brecht Bertold (Μπρεχτ Μπέρτολτ) 16, 28
Brighton M. A. 63, 67
Bundy Elroy L. 75, 89
Buonarroti Michelangelo (Μπουοναρότι
Μικελάντζελο) 107
Burnett Anne Pippin 76, 90
Byron (Λόρδος Μπάυρον) 76
Bywater I. 122
- Cairns Douglas L. 77, 91
Campbell David A. 75, 81, 90
- Carne Ross D. C. 75, 90
Carter Nick (Κάρτερ Νικ) 95
Chapman H. H. 63, 67
Cicero (Κικέρων) 65, 67
Claudel Paul (Κλωντέλ Πωλ) 73
Cohen S. J. D. 67
Corti José 98
Coulborn R. 119, 122
Crevel René 99
- Dante (Δάντης) 70-71
Demeny Paul 45
Deubner L. 122
DeWitt N. J. 119, 122
Diel Paul 79, 90
Diels Hermann 77, 79, 85, 90, 118, 122
Diesler C. 67
Dominik W. J. 68
Dorter K. 114, 122
Dostoevsky Fyodor (Ντοστογιέφσκι
Φιοντόρ) 108
Dubisch Jill 57, 60
Durrell Lawrence (Ντάρρελλ Λώρενς) 9, 14
- Edwards Mark W. 78, 90
Eluard Paul 98
van Emde Boas E. 64-65, 67-68
Engberg-Pedersen T. 116, 123
Engels Friedrich (Ενγκελς Φρίντριχ) 17
Evans E. C. 117, 122
- Fantham R. E. 67
Fantoni Giovanni 84
Feldherr A. 62, 67
Feldman L. H. 67
Finley John H. 77-78, 90
Fleckeisen Albert 122
Flinterman J.-J. 117, 120, 122
Ford Andrew 73-74, 90
Foscolo Ugo (φωσκολικός) 70-72, 82, 84
Frame D. 118, 122
Francesca (Φραντζέσκα) 107
Freud Sigmund (Φρόυντ / Φρόιντ Σίγκμουντ,
φροϊδικός / φροϋδικός, φροϊδισμός) 41-42,
44, 47, 49, 50, 52, 101-106, 108, 110
- Gehrke H.-J. 112, 122
Gill C. 64-65, 67
Glücksburg George (Γλύξμπουργκ
Γεώργιος) 12
Goodman M. 67
Gordon R. 119, 122
Gorky Maxim (Γκόρκι Μαξίμ) 17-18, 26
Gradiva (Γκραντίβα) 103-104, 110
Graham Daniel W. 85, 90
Gray Camilla (Γραϊή Καμίλα) 16, 27

- Grethlein J. 65, 67
 Griffin Jasper 77, 90
 Griffith Mark 83, 90
 Guilford (κόμη) 80
- Haase M. 119, 123
 Hainsworth Bryan 73, 90
 Hainsworth John Bryan 77, 90
 Hamilton John 74
 Hammond N. G. L. 118, 123
 Hara G. 67
 Henderson G. P. 84, 90
 van Henten J. W. 65, 67
 Hering Gunnar 10, 14
 Herod 67
 Heubeck Alfred 77-78, 90
 Hirsch E. D. 62, 67
 Hirtius A. 122
 Hoekstra Arie 78, 90
 Högemann P. 118, 124
 Holman H. C. 62, 67
 Holmes T. R. 122
 Holton David 126, 130
 Horatius (Οράτιος, ορατιανός) 65, 67, 75
 Hornblower Simon 75, 90
 Hugo Victor (Ουγκώ / Ουγγώ Βίκτωρ) 45, 96
 Huitink L. 65, 67
- Inge (Ινγκε, λογοτεχνικός χαρακτήρας) 106
 Inwood B. 116, 123
- Jacobson (Jakobson) Roman 59-60, 102
 James William (Γζαίημς Ουίλιαμ) 43
 Janko Richard 78, 90
 Jensen Johannes Wilhelm (Γένσεν Βίλχελμ) 103-104, 110
 Jessen K. F. W. (Γιέσεν) 106
 Jones C. P. 111, 123
 de Jonge C. C. 65, 67
- Kafka Franz (Κάφκα Φραντς) 108
 Keller Anna 93
 Kennedy George A. 69, 91
 Khrushchev Nikita (Χρουστσόφ Νικήτα) 17
 Kirk G. S. 73, 90
 Kitts Margo 78-79, 90
 von Kleist Heinrich (φον Κλάιστ Χάινριχ) 106
 Kotsori I.-S. 114, 123
 Kranz Walther 77, 79, 85, 90
 Küçük Fazıl (Κιουτσούκ Φαζίλ) 12
 Kullmann Wolfgang 77, 90
- Lacan Jacques 102
 Laird Andrew 73, 91
- Landa J. A. G. 68
 Landau T. 67
 Landazuri M. 115, 123
 Laqueur R. 67
 Lefkowitz Mary R. 75, 77, 91
 Lembi G. 63, 66-68
 Lendering J. 119, 123
 Lesky Albin 77, 91
 Liaudet Jean-Claude 42, 52
 Long Anthony A. 85, 90
 Long H. S. 75
 Lukacs Georg (Λούκατς Γκέοργκ) 17, 27
 Lutz C. E. 122
- Mackridge Peter 126, 130
 Mader G. 64, 67
 Mader G. 64, 67
 Maehler Herwig 81, 91
 Marincola J. 62, 64, 67
 Marx Karl (Μαρξ Καρλ, μαρξισμός, μαρξιστής, μαρξιστικός) 15, 17, 19-21, 27, 99
 Mason S. 62-63, 65-68
 McAuslan Ian 78, 91
 McLaren J. S. 68
 Meier M. 118, 123
 Meineke A. 122
 Mercier Louis-Sebastian (Μερσιέ Λουί-Σεμπαστιάν) 73
 Michel S. 118, 123
 Mikalson J. D. 119, 123
 Moehring H. R. 62, 68
 Moles J. L. 66, 68
 Monro D. B. 122
 Montanari Franco 74, 91
 Mor M. 62, 64, 68
 Morgan Kathryn A. 75, 91
 Most Glenn W. 74, 88-89
 Mozart Wolfgang Amadeus (Μότσαρτ Βόλφραγκ Αμαντέους) 103
 Murray Penelope 73, 91
 Murray S. O. 118, 123
- Nachstädt N. 122
 Nagy Gregory 69, 75, 91
 Newman Frances Stickney 75, 91
 Newman John Kevin 75, 91
 Nietzsche Friedrich (Νίτσε Φρειδερίκος) 43, 45, 47
 Nünlist P. 116, 123
- Onega S. 68
- Palmer Eva (Πάλμερ Εύα) 43
 Parente F. 68
 Parini Giuseppe 84
 Pastor J. 62, 68

Ευρετήριο

- Pedrick V. 117, 123
Penwill J. 116, 123
Petrarch (Πετράρχης) 70-71
Phillips C. 115, 123
Pitcher L. V. 64
Pompilius Numa (Νουμάς) 119, 123
Pontani Filippo Maria 71, 87
Popper Karl R. 79, 91
Predanocyová L. 115, 123
Price J. J. 64, 66, 68
Pucci Ben Zeev M. 68
- Quintilianus (Κουιντιλιανός) 65, 67
- Race William H. 78, 91
Rajak T. 61, 68
Rappaport Uriel 64, 68
Reid Thomas 84
Resul (Ρεσούλ Αγάς) 53
Richardson Nicholas 78, 90
Riedweg C. 118, 123
Rimbaud Arthur (Ρεμπώ Αρθούρος) 45
Rodgers Z. 62, 68
Rohde Erwin 85, 91
Roisman H. M. 117, 123
de Romilly Jacqueline 77, 78, 90
Rousseau Jean-Jacques 82
Rufus Musonius (Ρούφος Μουσώνιος) 115-116, 120, 122
Rüple J. 67
Russell D. A. 65
Rutherford R. B. 78, 91
- de Saint-Simon Henri (Σαιν-Σιμόν Ανρι) 15
Salinari Carlo (Σαλινάρι Κάρολο) 17, 27
Salmeri G. 111, 123
Schadewaldt Wolfgang 75, 91
Sestini Bartolomeo 84
Shelley Percy (Σέλλεϋ Πέρσι) 47
Sheppard A. 111-112, 120, 123
Sievers J. 63, 66-68
Sigelman Asya C. 75, 91
Silk M. 119, 123
Snell Bruno 81, 91
Spickermann W. 119, 123
Spilsbury P. 68
Stalin Joseph (Στάλιν Ιωσήφ) 17
de Ste Croix G. 111, 123
- Stein-Hölkeskamp E. 118, 123
Sterling G. E. 68
Stern P. 62, 68
Sviatoslav D. 111, 123
Swain S. 111, 123
- Tagliabue A. 65, 67
Takala T. 113, 115, 124
Taplin Oliver 78, 91
Tarkovsky Andrei (Ταρκόφσκι Αντρέι) 105, 108
Tasso Torquato 71
Taylor A. E. 74, 91
de Temmerman K. 64-65, 67-68
Thackeray H. St. J. 61, 68
Tierney M. 118, 124
Traianus (Τραϊανός) 111, 117, 121
Trenti Luigi 71-72, 86-87, 91
- Ullmann L. 68
- Vaugham James C. 25, 28
Verne Jules (Βερν Ιούλιος) 95-96
Vitti Mario 70-71, 73, 75, 78, 82, 86, 92-94, 98, 100
Vogel Henriette (Φόργιελ Χενριέτε) 106
Vossler Karl 70, 92
Vujcic N. 111, 124
- Walcot Peter 78, 91
Weil Simon 78, 92
Weinberg J. 67
West Martin 77, 83
West Stephanie 77, 90
Wiater N. 61, 68
Wiggermann F. 119, 124
Will W. 118, 124
William D. 116, 123
Williamson T. 114, 124
Winckelmann Johann Joachim (Βίνκελμαν Γιόχαν Γιொακίμ) 103-104, 107, 110
- Young Edward 84
Yourcenar Marguerite (Γιουρσενάρ Μαργκερίτ) 108-109
- Zhdanov Andrei (Ζντάνοφ Αντρέι) 17-18
Ziegler K. 122

Πίνακας περιεχομένων

Χαιρετισμός Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας.....	7
Αλεξάνδρου Χρήστος, «Η πολιτική αρθρογραφία του Κώστα Μόντη. Μια πρώτη ανάγνωση».....	9-14
Αμούργης Αθηνόδωρος-Ιωάννης, «Στοιχεία Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού στο ποιητικό έργο της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη».....	15-28
Γαλάνης Κωνσταντίνος, «Το βίωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και εξορίας στον Τύπο της εποχής. Η περίπτωση του περιοδικού <i>Διάπλασις των Παίδων</i> ».....	29-40
Γεωργοπούλου Παγώνα, «Η τέχνη και το όνειρο στο έργο του Άγγελου Σικελιανού».....	41-52
Κοκολιός Αλέξανδρος, «Όψεις της έμφυλης βίας στη δημοτική ποίηση: Ανδρική κυριαρχία και γυναικεία εξουσία».....	53-60
Κυριακοπούλου Άννα, «Η αφηγηματική τεχνική έκφρασης συναισθημάτων που αξιοποιεί ο Φλάβιος Ιώσηπος στο επεισόδιο: (BJ 1.9-1-2) Ο Ναός και η Ιερουσαλήμ δεν καταστράφηκαν από τους Ρωμαίους, αλλά από τους ληστές που ξεινήσαν έναν εμφύλιο πόλεμο, αναγκάζοντας τους Ρωμαίους να επέμβουν».....	61-68
Μάλαμα Αθανασία, «Θεική έμπνευση σε ένα αισιόδοξο ποιητικό ταξίδι: Ο Ανδρέας Κάλβος και η αρχαιότητα».....	69-92
Μπίτζιου Αικατερίνη, «Ανεξερεύνητες πτυχές της πνευματικής διαδρομής και συνεισφοράς του ποιητή Οδυσσέα Ελύτη».....	93-100
Παυλάκου Αντωνία, «Όψεις του θανάτου μέσα από τη λειτουργία του ονείρου στο πεζογραφικό έργο του Αλέξανδρου Ίσαρη».....	101-110
Τζίφας Χρήστος, «Παραίτησις αρχής έν βουλή - Γιατί οι φιλόσοφοι είναι καταλληλότεροι στη διακυβέρνηση έναντι των βασιλέων».....	111-124
Τσουνκλερης Παναγιώτης, «Επιρρήματα σε -ως και -α στα νέα ελληνικά: ανάλυση με σώματα κειμένων και οι προεκτάσεις της στη λεξικογραφία».....	125-130
Ευρετήριο Ονομάτων.....	131-137
Πίνακας Περιεχομένων.....	139

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ 5^{ου} COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΜΕ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΟΚΙΜΙΩΝ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ ΜΑΛΑΜΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ ΨΗΦΙΑΚΑ ΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟ ΤΟΥ 2023

Ο τόμος περιλαμβάνει ανακοινώσεις διδακτορικών και μεταπτυχιακών φοιτητών και φοιτητριών οι οποίες παρουσιάστηκαν στο 5ο ετήσιο Colloquium που οργάνωσε το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Η θεματολογία των δημοσιευόμενων εργασιών καλύπτει ποικίλα ζητήματα αρχαίας και νέας ελληνικής λογοτεχνίας, γλωσσολογίας, καθώς και συγκριτικής γραμματολογίας. Η δε έκδοσή τους, υπό μορφή Πρακτικών, έχει σκοπό να παράσχει σε όσους και όσες συμμετείχαν ένα πρώτο ακαδημαϊκό-επιστημονικό βήμα και να τους ενθαρρύνει να συνεχίσουν την έρευνά τους στον χώρο των ελληνικών και συγκριτολογικών σπουδών.